سلسله انتشارات انجمن آثار ملی

«۱۲۹»

آثار باستانی آذربایجان

آثار و ابنیه تاریخی شهرستانهای

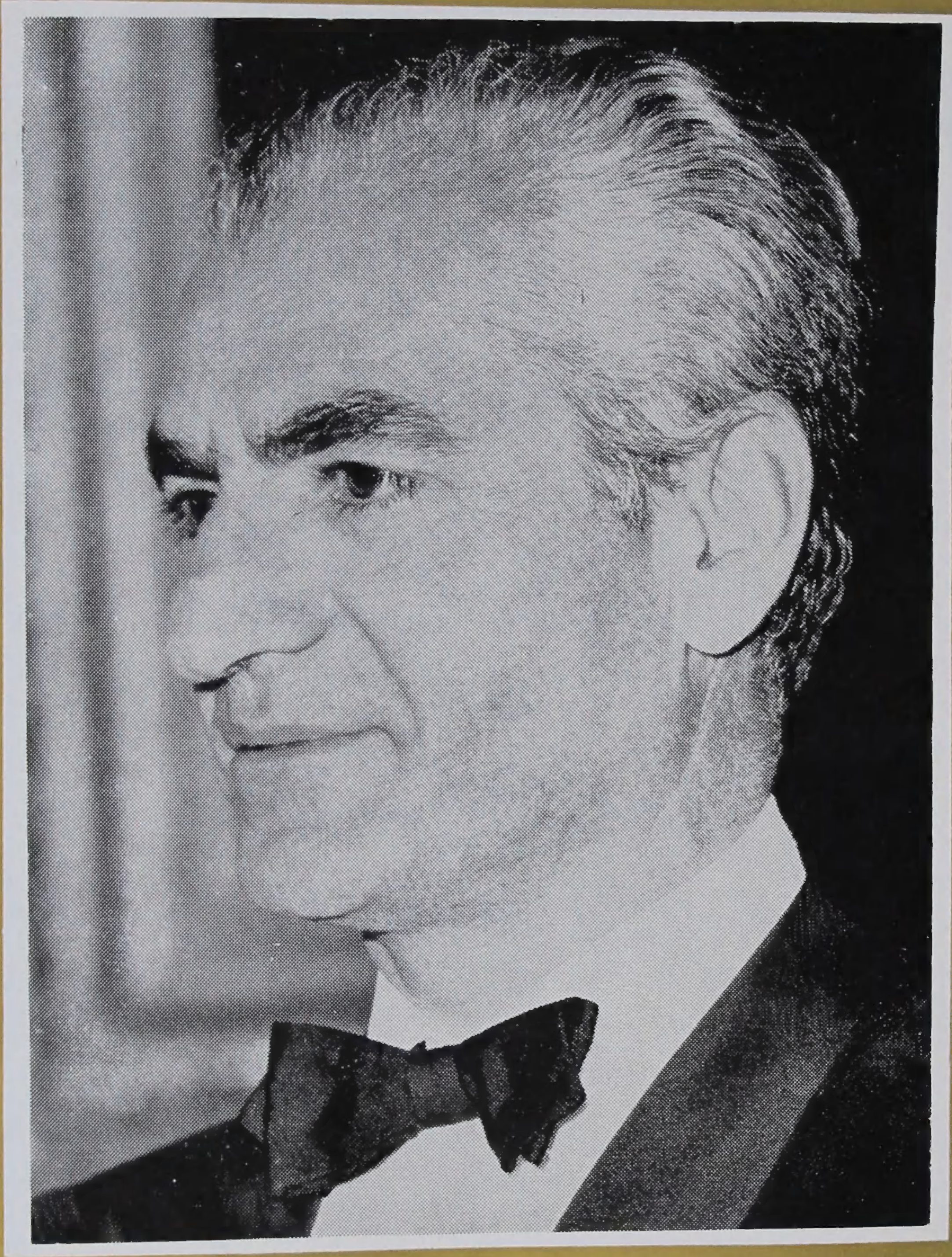
اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب

مشکین شهر، مغان

تألیف: سید جمال ترابی طباطبائی

جلد دوم

آثار باستانی آذربایجان

سلسلهٔ انتشارات انجمن آثار ملی

۱۲۹

آثار باستانی آذربایجان

جلد دوم

آثار و ابنیهٔ تاریخی شهرستانهای

اردبیل - ارسباران - خلخال - سراب - مشکین شهر - مغان

تألیف

سید جمال ترابی طباطبائی

اسفندماه ۲۵۳۵

ازاین کتاب دوهزار نسخه درچاپخانهٔ شفق تبریز بچاپ رسیده است.
شماره ثبت دراداره‌ٔ کل فرهنگ وهنر آذربایجان شرقی ۴۱۵
مورخ ۳۵/۱۱/۲۵

دوازدهمین نشریهٔ انجمن آثار ملی در سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی

سال برگزاری جشن پنجاهمین سال شاهنشاهی پهلوی

سرآغاز

بنام پروردگار دانا و توانا

با عرض سپاس فراوان به درگاه آفریدگار جهان و درود بسیار بر واپسین پیمبران حضرت محمد مصطفی (ص) و دودمان او در پرتو عنایات کریمانه و همیشگی ذات خجسته اعلیحضرت همایون محمدرضا شاه پهلوی شاهنشاه آریامهر جلد دوم کتاب آثار باستانی آذربایجان شامل اطلاعات مربوط به بناها و آثار تاریخی شهرستانهای اردبیل - اهر (ارسباران) خلخال (هروآباد) - سراب - مشکین شهر - مغان به معرض انتشار و استفاده علاقه‌مندان گذارده میشود .

در سرآغاز جلد اول کتاب آثار باستانی آذربایجان (مشتمل بر اطلاعات مربوط به آثار و ابنیه تاریخی شهرستان تبریز)[1] اشاره‌ای مختصر به پیشینه چند هزار ساله تمدن و فرهنگ سراسر خطه آذربایجان نمود و از کتابهای مربوط به آن سرزمین گرانقدر که تا آن هنگام از طرف انجمن آثار ملی چاپ و منتشر شده بود ذکری به میان

آمد از آن پس هم کتابهای دیگری در همین زمینه بچاپ رسید و انتشار یافت (۲)
و اینک موجب خرسندی بسیار است که مجلد حاضر به اختیار دانش پژوهان
و دوستداران یادگارهای فرهنگی و ملی ایران عزیز قرار میگیرد و دانشمند گرامی
آقای سید جمال ترابی طباطبائی که از پژوهندگان پرکار و بسیار کوشای آذربایجان
هستند (۳) حاصل بررسیهای ارزنده خویش را نسبت به آثار تاریخی شهرستانهای
سابق الذکر با دقت در خور ستایش تدوین کرده اند و به ترتیبی که طی صفحات کتاب
از نظر خوانندگان ارجمند میگذرد مورد بهره مندی دوستداران اینگونه مطالب واقع
میگردد . اکنون میتوان گفت که اظهار امید انجمن آثار ملی درباره تدوین و چاپ
مجلدات بعدی مربوط به سایر آثار تاریخی سرزمین عزیز آذربایجان که در سرآغاز
مجلد اول مرقوم رفته تا حد درخور توجهی صورت تحقق یافته است .
انجمن آثار ملی خوشنود است که دانشمندانی از خطه آذربایجان درخواست
او را مبنی بر انجام پژوهشهای علمی درباره بناها و آثار تاریخی آن سرزمین و تالیف
کتابهائی در این زمینه به حسن قبول تلقی کرده اند و با علاقه و اشتیاق وافر در راه
رسیدن به چنین منظور مفید ملی همکاری بخرج میدهند ، شایسته نیز همین است که
کتابها و تالیفات مربوط به آثار و ابنیه تاریخی سراسر ایران زمین در هر مرز و بوم

بوسیلهٔ فرزندان دانش پژوه همان مرز و بوم صورت گیرد تا مفهوم «اَهلُ البَیتِ اَدْرٰی بِمٰا فِی البَیتِ» (٤) مصداق پیدا کند.

خوشبختانه مؤلفین ارجمند کتاب آثار باستانی آذربایجان در اجرای منظور و خدمت مفید خود بهمکاری نزدیک و درخور ستایش بکار بسته و می بندند و این حقیقت را با توجه به متن و زیرنویس عکسهای هر دو مجلد بخوبی میتوان دریافت، در موارد دیگر نیز اشتراک مساعی و همکاری ایشان بوجه نامرئی و ناگفته صورت پذیرفته است و این گویای صفای باطن و توجه روزافزون آنان در تحقق مقصود و خدمت معنوی مورد علاقهٔ ایشان است.

با اظهار امتنان از مؤلف محترم کتاب و ابراز خرسندی از مساعی قابل تقدیر آقای طهماسب دولتشاهی شخصیت بس لایق و کاردان آذربایجان که در راه پیشبرد خدمات و وظایف انجمن آثار ملی (و از جمله تحقق یافتن منظور انجمن درباره کتابهای مربوط به آثار و ابنیهٔ تاریخی آذربایجان) شایستگی و حسن تدبیر توأم با نهایت واندیشهٔ پاک بخرج داده و امیدهست امید میرود مجلد سوم دورهٔ حاضر نیز که هم اکنون در تبریز در دست چاپ است به موقع خود پایان پذیرد و چگونگی آثار و ابنیهٔ تاریخی شهرستانهای دیگری از آن سرزمین مشحون از تاریخ بصورت شایسته معلوم

خاطر دوستداران و علاقه‌مندان اینگونه مباحث گردد.

بمنّه و کرمه
انجمن آثار ملی

---

(۱) نشریهٔ شماره - ۹۱ - انجمن آثار ملی تألیف دانشمند گرامی آقای عبدالعلی کارنگ - آذرماه ۱۳۵۱ خورشیدی = ۲۵۳۱ شاهنشاهی

(۲) نشریه‌های شمارهٔ - ۹۶ - تیرماه ۱۳۵۲ خورشیدی = ۲۵۳۲ شاهنشاهی و شمارهٔ - ۱۲۷ - بهمن ماه ۲۵۳۵ شاهنشاهی

(۳) مؤلف محترم کتاب به سال ۲۴۸۴ شاهنشاهی = ۱۳۰۴ خورشیدی در تبریز تولد یافته در سال ۲۵۱۰ شاهنشاهی = ۱۳۳۰ خورشیدی به دریافت درجهٔ لیسانس در رشتهٔ تاریخ و جغرافیا و علوم تربیتی از دانشسرای عالی تهران (دانشگاه تربیت معلم کنونی) نائل گشته است و علاوه بر مدیریت چندین سالهٔ موزهٔ آذربایجان و ریاست باستان‌شناسی و فرهنگ عامه و موزه‌های آذربایجان شرقی، در کاوشهای علمی نقاط مختلف ایران شرکت و همکاری نموده است و پیوسته با ذوق وافر نسبت به انجام هرگونه خدمت مفید علمی در راه آثار تاریخی میهن عزیز کوشش صمیمانه بخرج داده و میدهد. از جمله تألیفات او میتوان رساله‌های "سکه‌های اسلامی (ایلخانی - گورکانی)" و "نقشه‌ها و نگاشته‌های مسجد کبود تبریز" و "سکه‌های شاهان اسلامی ایران" و "رسم الخط ایغوری و سیری در سکه‌شناسی" و بالاخره "سکه‌های آق قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه" را نام برد. این تألیفات و همچنین سخنرانیها و مقالات متعدد دیگر را در رشتهٔ باستانشناسی میتوان گواه دلبستگی او نسبت به آثار ملی و تاریخی دانست.

(۴) مردم خانه بآنچه در خانه است آگاهتر باشند.

فهرست مندرجات

عنوان صفحه

به نام پاك آفریدگار جهان

سپاس بی‌پایان خداوندبی‌همتا را که توفیق عنایت فرموده تاچاپ جلد دوم کتاب آثار باستانی آذربایجانشرقی متضمن معرفی آثار وابنیه تاریخی شهرستانهای : اردبیل، اهر، خلخال ، سراب، مشگین شهر ومغان را به انجام رساند و به پیشگاه ارباب فضل و کمال و علاقمندان تاریخ و هنر ایران تقدیم دارد.

اگر مشکلات مربوط به دسترسی به بعضی از این آثار و اصرار درتحقیق و بررسی کامل آنها ونیز تهیه عکسهای متعدد از زوایای مختلف آنها دربین نبود ، شاید ماهها پیش چاپ این کتاب به اتمام میرسید، ولی چون باهمه کاستیهای احتمالی کتاب ، فقط انجام حداعلای کوشش برای تهیه مطالب آن می‌توانست تقبل انجام این‌وظیفه سنگین را توجیه نماید، از صرف وقت بیشتر به منظور مسافرتها و بازدید های مکرر وتحقیقات ومطالعات دقیقترمضایقه نشد؛ تا چه قبول افتد وچه درنظر آید.

درتهیه وتدوین این‌کتاب علاوه بر تاکید درمشاهده وبررسی دقیق ازآثار معرفی شده ، از مندرجات کلیه کتابها و رسالات مربوطه که در دسترس بوده نیزاستفاده شده‌که به موقع به‌آنها اشارت رفته است وچون تهیه مقاطع بناها مقدور نبود ، سعی شده است با ارائه اندازه های دقیق ابعاد بناها وعرضه عکسهای متعدد و مختلف الجهت آنها ، این نقیصه تا

حدی جبران شود .

از میان قریب به یکهزار و پانصد قطعه عکس که کلیه کارهای مربوط به عکس برداری وظهور و چاپ آنها را شخصاً متقبل بوده است بیش از ۴۵۰ قطعه انتخاب وبرای توضیح و تشریح هرچه بیشتر مطالب کتاب مورد استفاده قرارگرفته است وفقط بیست‌ونه قطعه ازآن عکسها مربوط به دیگران بوده است که صاحبان محترم آنها ذیل عکسها معرفی شده‌اند .

مسلماً این اثر نمی‌تواند خالی ازنقص واشتباه باشد لهذا امیدوار است اظهار نظرها و ارائه طریقهای شیفتگان تاریخ وهنرایران واساتید محترم فن ، نگارنده را در رفع اشتباهات محتمل یاری ومساعدت نماید . ولی هرچه هست باید اعتراف کندکه در تالیف وتدوین این‌کتاب بیش از همه مدیون راهنماییهای پرارزش دانشمند محترم جناب‌آقای سیدمحمد تقی مصطفوی استاد باستانشناسی و تشویقهای مداوم دوست گرانمایه‌ام جناب آقای طهماسب دولتشاهی مدیرکل سابق‌فرهنگ وهنرآذربایجان شرقی بوده است‌که با تقدیم صمیمانه ترین‌تشکرات قلبی‌خود توفیقات‌روز افزونشان را از خداوند متعال مسئلت دارم .

سید جمال ترابی طباطبائی

تبریز بهمن ماه ۲۵۳۵ شاهنشاهی

بنام خدا

دارالارشاد اردبیل

اردبیل که یکی ازشهرهای بزرگ و آباد آذربایجان شرقی است. در ۳۸ درجه و۱۵ دقیقه عرض شمالی و۴۸ درجه و۱۷ دقیقه طول شرقی؛ درفاصله ۲۱۰ کیلومتری‌شرق تبریز (مرکزاستان) ودرحدود ۲۵ کیلومتری مرز شوروی قرار دارد. با ۱۲۶۳[1] متر ارتفاع (فرهنگ جغرافیایی ایران ۱۱۰۰ متر نوشته است) از سطح دریای آزاد؛ بردامنه کوه آتشفشان فرونشسته سبلان (ساوالان) واقع است و آبی فراوان، هوائی خنك و خاکی حاصلخیزدارد. از شمال به «مشکین‌شهر» و «دشت مغان»، از مشرق به‌جنگلهای طوالش‌و «آستارا» وقسمتی از «خلخال»، قسمتی از شهرستان «میانه»، از مغرب به «مشکین‌شهر» و «سراب» محدود است.

دو رود: «قره‌سو» که ازکوههای طوالش‌وخلخال‌سرچشمه‌می‌گیرد و «بالخلو» که از سبلان سرچشمه‌گرفته پس از عبور از وسط شهر به «قره‌سو» می‌پیوندد، زمینهای آن را مشروب می‌سازد.

این شهر درفلات مدوری در جنوب غربی دریای خزر و بین دو

۱ــ صفحه اول «اردبیل درگذرگاه تاریخ» بابا صفری.

رشته کوه: «سبلان» که تقریباً در ۴۰ کیلومتری مغرب آن و «باغرو» که‌در۳۵ کیلومتری‌مشرق آن‌قرار دارد واقع است. بلندترین قله‌سبلان ۴۸۲۰[۱] متر ازسطح دریا ارتفاع دارد و از بالای آن دریاچه‌خزر به خوبی دیده می‌شود. این کوه خوش فرم و ترکیب (ترکیب از این نقطه نظر که خاك آن با طبقات متشکله از حرکات مواد، درحد فاصل دوران دوم تا چهارم زمین شناسی و دوران آتشفشانی‌سبلان یکی از زیباترین کوههای آلپی را ساخته است) باهیکل جسیم و برف فراوان، سایه و آب کافی نثار فلات اردبیل می‌کند و از شهراردبیل مانند عقابی به نظر می‌رسد و علاوه براینکه افسانه‌های بسیاری را به وجودآورده، همیشه مایه‌زندگی و منشاء قدرت برای دامن نشینان خود بوده است.

آب و هوای اردبیل معتدل کوهستانی است که معلول موقعیت جغرافیایی وبه خصوص ارتفاع آن ازسطح دریا وکوههای مرتفع اطراف است. کوه سبلان بابرف و یخی‌که همواره در قله ویخچالهای خود دارد، در برودت این شهربسیار مؤثر است و از طرفی برخورداری از رطوبت دریای مازندران هوای این شهر را معتدل می‌سازد. ارقام زیرحاکی از اعتدال‌هوای آن منطقه‌است: گرمای تابستان به‌ندرت‌از۳۰درجه‌سانتیگراد تجاوزمی‌کند؛ معدل حداکثردرجه‌حرارت سالانه ۱۶٫۳درجه سانتیگراد وحداقل‌سالانه۳٫۱ درجه است. بارندگی‌تابع‌جریانات جوی است وبطور

۱ــ کتاب اردبیل درگذرگاه تاریخ ــ باباصفری. ولی‌فرهنگ‌جغرافیائی آنرا ۴۳۰۰ مترنوشته است.

متوسط در حدود ۳۵ سانتیمتر در سال می‌باشد . معدل متوسط رطوبت هوا درساعت ۶/۳۰ صبح ۷۶٪ ، ساعت ۱۲/۳۰ ، ۶۵٪ و ایام یخبندان در حدود ۴ ماه در سال است . عمق آبهای زیرزمینی حداکثر ۶ متر و حداقل ۳ متر می‌باشدکه در سمت غربی شهر بیشتر گچی و غیرقابل شرب و در قسمت شرقی غالباً صاف وگوارا است .

رودخانه‌ها :

علاوه‌ازرودخانه قره‌سوکه ازدامنه‌های شمال غربی‌طالش‌سرچشمه می‌گیرد وپس‌ازمشروب ساختن زمینهای منطقه‌اردبیل دراصلاندوز وارد ارس‌می‌شود؛ رودخانه‌های‌کوچك‌دیگر به‌شرح: بالخلوچای ـقوری‌چای‌ـ نیرچای‌ـ خانقاه‌ـ ننه‌کران‌ـ بوقچیل‌چای‌ـ کلندره‌چای‌ـ خورخوری‌چای‌ـ ترك چای ـ عنبران ـ پیله رود ـ کرده چای ـ درآورد (درهٔ رود) ـ بالهارود و رود برزند (سوباشی) در این ناحیه جریان دارندکه تقریباً تمام آنها وارد قره‌سو می‌گردند .

آبهای معدنی طبی اطراف اردبیل :

در شهرستان اردبیل تعداد زیادی چشمه‌های آب معدنی وجود دارد که اهم آنها عبارتست از :

۱ـ آب گرم معدنی گامیش گولی (استخرگاومیش) ـ واقع در سرقین ، استخر باالنسبه بزرگی است‌که آب بسیارگرمی از تمام‌کف‌آن می‌جوشد و حرارت آب بـه حدی است که بعضی مواقع آب تنی در آن مشکل است .

۲ـ قهوه‌سویی در دومحل که‌گویابرای‌بیماریهای چشم‌مفیداست.

۳ـ یارانال سوئی (آب ژنرال) گویا این آب به نام یك ژنرال روسی‌که در سال ۱۳۳۲ هجری قمری به ایران آمده و آب آنرا مورد استفاده قرار داده موسوم است و برای بعضی امراض جلدی مفید است .

۴ـ قره سو ۵ـ ساری سو (آب زرد)

۶ـ پینی‌سو ۷ـ یول سوئی

۸ـ بش باجی سوئی یعنی آب پنج خواهر ، گویا از پنج چشمه سرچشمه‌می‌گیرد این‌آبها در ده سرقین[1] ۲۰کیلومتری اردبیل واقع‌شده .

۹ـ بله دره سوئی ۱۰ـ بوشلی سو

۱۱ـ الانجیق سوئی در نزدیکی (نیر)

۱۲ـ قوتورسوئی (آب جرب) برای امراض جلدی مخصوصاً جرب نافع است و در دامنه سبلان جریان دارد .

۱۳ـ شابل سوئی ۱۴ـ قابل سوئی

۱۵ـ بروکش‌سوئی درنزدیکی‌خانقاه بخش نمین برای رماتیسم نافع است .

۱۶ـ شورابیل ، در دوکیلومتری اردبیل واقع شده وشهرت دارد که آب تنی در این آب برای رفع رماتیسم بسیار مفید است . گل و لجن شورابیل بقدری‌معروف است‌که به‌کشورهای خارجه حمل می‌شود و در بعضی از بیمارستانهای تهران برای درمان رماتیسم مورد استفاده

۱ـ سرعین مشهور است .

قرار می‌گیرد .

۱۷ـ آب‌گیوی در ۶ کیلومتری گیوی به هروآباد .

۱۸ـ آب سردابه[1] برای مرض یرقان بسیار مفید است .

۱۹ـ یدی بلوک سوئی در یک کیلومتری سردابه .

۲۰ـ آب کوته‌کوسه

۲۱ـ آب‌گرمه چشمه

۲۲ـ آب گرم بیشه معروف به علی داشی .

وجه تسمیه اردبیل

در آثار نویسندگان قدیم نام اردبیل به صورتهای : « ارتاویت » «ارتاویل» «اردویل» «اردبیل» قید شده است . فردوسی و یاقوت حموی چون بنای آنرا به فیروز ساسانی نسبت داده‌اند ، « مازان فیروز » یا «فیروزگرد» نامیده‌اند. کسروی اصل آنرا «آرتاویل» ومرکب از دوبخش آرتا = مقدس (اردیبهشت ـ آرداویراف ـ ارتاپت ـ اردشیر ـ وغیره ...) و ویل یا بیل = شهر ، دانسته است وبا این توجیه معنی آن شهرمقدس می‌باشد[2]. درسکه‌ای که تصویر آن درصفحه ۶ چاپ شده ومربوط به‌قرن ششم هجری قمری است ، نام این شهر اردویل نقرشده است .

۱ـ آب زردآبه .

۲ـ نام دیه‌ها و شهرهای ایران ، احمد کسروی .

شماره : ح . ا .[۱] جنس : مس وزن : ۱۳/۵ گرم

ابوبکر اتابک آذربایجان قطر : ۲/۹۵ سانتیمتر

۵۸۷ ـ ۶۰۷ ه . ق ۱۱۹۱ ـ ۱۲۱۰ م.

روی سکه متن : **السلطان المعظم شاهانشاه اعظم ابوبکر بن محمد**

حاشیه : **سنه ... ... خمسمئه**

پشت سکه متن : **لااله‌الاالله محمد رسول الله الناصرلدین‌الله امیرالمؤمنین**

حاشیه : **ضرب باردویل[۲] ... ...**

بنای اردبیل

یاقوت حموی[۳] بنای این شهررا به فیروزساسانی (بین۱۶۳ـ۱۳۹

۱ـ سکه ازمجموعه آقای حسن امین پور می‌باشد .

۲ـ درصفحات آتی چند سکه دیگرمربوط به‌قرون ۴ و ۵ و ۶ و ۷ و ۸ مندرج است که روشنگر گوشه‌هائی از تـاریخ گذشته آذربایجان و نشانگر این نکته است که کلمه اردبیل بـه صورت کنونی از همـان قرون اولیه اسلامی شناخته بوده است .

۳ـ معجم البلدان .

ق ازهجرت) ۴۵۸ـ۴۸۲ م. نسبت داده ومی نویسد که‌اردبیل ازمشهورترین شهرهای آذربایجان بوده وگفته است «پیش از اسلام کرسی ناحیه بود» ولی ابوسعید گوید این شهرمنسوب به اردبیل بن آرمین بن لنسطی بن یونان می‌باشد. (نمونه‌ای از انتساب شهرها به یکی از شیوخ عرب در قرون اولیه اسلامی است که نظایر آن را درباره اغلب شهرها می‌توان یافت). برخی از محققین اردبیل راکهن و تاریخی می‌دانند و وجودآنرا پیش‌اززمان زرتشت تصورمی نمایند. به‌نظراین عده ارتاویل (شهرمقدس) شهری بودکه احیاناً تکوین و رشد اولیه آیین زرتشت در آن صورت گرفته است. مؤلف روضة الصفا[۱] اردبیل را ازکاوس (پادشاه‌کیانی) می‌داند و داستانی هم در این باره دارد ولی حمدالله مستوفی بنـای اردبیل را به کیخسرو نسبت می‌دهد.

تاریخچه اردبیل :

از تاریخ قبل از میلاد این شهر اطلاع جامعی در دست نیست. «موسی خورن» نویسندهٔ ارمنی درقرن ۴ میلادی، می‌نویسد: ایران در زمان ساسانیان به چهارایالت بزرگ «پاذگس» تقسیم می‌شد، ایالت سوم شامل: «آذربایجان» «اران» و «ارمنستان»، ولایات جنوب غربی دریای خزربود واستاندارآن صاحب تخت نقره واین استان «پاذگس» دوکرسی

۱ـ روضة الصفا، ج ۱، تهران ۱۲۷۰.

داشت : ۱ ـ اردبیل ۲ ـ گنزک یا ، شیز . درتشکیلات اداری ساسانیان

سکه‌ای از قرن چهارم هجری قمری مضروب ضرابخانه اردبیل

شماره : ج . ت . جنس : نقره وزن : ۲ گرم

ابراهیم بن مرزبان پدر ابوالهیجاء سالاری قطر : ۲/۷ سانتیمتر

۳۴۶ ـ ۳۵۵ ه . ق ۹۵۷ ـ ۹۶۶ م.

روی سکه متن : **لله محمد رسول الله المطیع‌لله جستان بن المرزبان**

حاسیه ، **محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله ولوکره المشرکون**

پشت سکه متن : **لا اله الا الله وحده لا شریك له ابراهیم بن المرزبان**

حاشیه داخلی : **بسم الله ضرب هذا الدرهم باردبیل سنه سبع واربعین‌وثلثمانه ۳۴۷**

حاشیه خارجی ، **لله الامر من قبل ومن بعد یومئذ یفرح المومنون بنصرالله**

به نام برادر خود و خلیفه عباسی سکه زده است در حالیکه دو برادرش جستان و ناصر بعد از مرگ پدر از ۳۴۶ تا ۳۵۰ با عموی خود وهسودان کنگری در منازعه بودند بالاخره در سال ۳۵۰ به امر وهسودان به قتل رسیدند و ابراهیم ازحکومت خلع شده ، ولی ابراهیم در سال ۳۵۵ بخونخواهی برادران خود قیام کرد که مغلوب گردید و به رکن‌الدوله پناه برد .

نوشته‌اند که به استانداری که قلمرو حکومت او در سرحد «خزر» ها قرار داشت بجای تخت نقره، تخت طلا داده میشد واین استاندارصاحب تخت طلا دراردبیل یا آرتاویت یا آرتاویدحاکم ومقیم بود[۱]. وضرابخانه بزرگ این شهر درین دوره علامت اختصاری خود را (متداول دوره پارتی و ساسانی) بصورت ار یا ارت

۳۱۷/۲ ج. ت. جنس: نقره وزن: ۴/۷۵ گرم
اسمعیل بن وهسودان ال مسافر قطر: ۲/۷ سانتیمتر
۳۴۶-۳۵۱ ه. ق ۹۵۷ - ۹۶۲ م.

روی سکه متن: لله محمدرسول‌الله المطیع‌لله السلار وهسودان بن‌محمد
حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله ولوکره المشرکون
پشت سکه متن: لا اله الا الله وحده لا شریك له اسمعیل بن وهسودان
حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم باردبیل سنه . . . خمسین و ثلثمائه ۳۵ ?
حاشیه خارجی: لله الامر من قبل ومن بعد یومئذ یفرح المومنون بنصر الله

۱- اردبیل درگذرگاه تاریخ، ۱۱-۱۲.

برمسکوکات این شهرمی‌زده است (ر. ک. به کتاب ژاك دومورگان چاپ فرانسه صفحه۲۹۸، تصویر ۳۷۵ ردیف ۳۵ وشرح آن درصفحه ۲۹۹ ذیل شماره ۳۵) .

حمله اعراب :

هنگامی که « حذیفة بن الیمان » از جانب « مغیرة بن شعبه » والی کوفه مأمور فتح اردبیل شد مرزبان یافرمانروای اردبیل درصددمقاومت برآمد وسپاهی ازمردم باجروان، میمند، سراه (سراب) شیز، میانج‌ودیگر جاها گردآورد وبه مقابله مسلمین شتافت ... سرانجام مرزبان باحذیفه صلح کرد و خراجگذار اسلام شد . تمام مردم آذربایجان و کرسی‌نشین آن « اردبیل» به اسلام گرویدند واصول آنرا پذیرفتند؛ ولی برتری‌طلبی اعراب ازحیث نژاد و اصالت، برایرانیان ناگوارآمد؛ ناچار صلح منعقده را نادیده گرفته وپیمان شکسته وجنگ وستیز با اعراب را پذیره‌شدند. گو اینکه اعراب آذربایجان را بطوراعم ، اردبیل را بطور اخص، برای اقامت انتخاب کردند؛ با این وجود اردبیل با نعمتهای بیکران خود از مدافعین استقلال ایران پذیرائی کرده وآنها را درقلل کوههای دامن خود وگداره‌ها وگردنه‌ها وقلاع صعب الحصول خود پناه داده و قرون متمادی را طی کرد. ازین قهرمانان نامدار بابك خرم دین، ابرمرد جاویدان را که بالاخره به سال ۲۲۰ ه. ق. بدست افشین اسیر و به دستور المعتصم بالله خلیفه عباسی شهید گردید، باید نام برد . بعداز دستگیری بابك حکام

۳۱۱/۱ ج. ا. جنس : نقره وزن : ۵/۲۵ گرم
ناصر بن مرزبان سالاری بنام عمو وخلیفه عباسی قطر : ۲/۶ سانتیمتر
۳۴۶ _ ۳۵۰ هـ. ق ۹۵۷.۹۶۱ م.

روی سکه متن : **العز لله ةلله محمد رسول الله المطیع لله السلار وهسودان بن محمد المسافر**
حاشیه : **محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله ولوکره المشرکون**
پشت سکه متن : **لااله‌الاالله وحده‌لاشریك‌له الامیرابوالفتح الناصر بن‌المرزبان**
حاشیه داخلی : **بسم‌الله ضرب هذا الدرهم باردبیل سنه احدی[1] وخمسین وثلثمائه ۳۵۱**
حاشیه خارجی : **لله الامر من قبل ومن بعد یومئذ یفرح المومنون بنصرالله**

عرب زمان معدودی قدرت محدود ونفوذ قابل توجهی یافتند ، که باظهور شهریارانی محلی (گمنام تا زمانی‌که شادروان سید احمد کسروی زنده

۱ــ رقم ۳۵۱ سال ضرب سکه باروایت تاریخ متوافق نیست .

تاریخی‌شان نماید) قدرت و نفوذشان را نیز از دست دادند و به عراق و عربستان برگشتند . ازمطالعه درحیات این شهریاران این نتیجه حاصل میشودکه‌آذربایجان وکرسی‌نشین آن‌اردبیل، هیچوقت بدون شرط تسلیم عرب مسلمان نشد ؛ تامحتاج قیام باشد . در واقع گردن فرازی واستقلال طلبی و دفاع ازمیهن برای آذربایجان تحصیل حاصل است .

بادرج شرح وعکس سکه‌های‌مربوطه‌ازحکام مستقل یاشهریاران گمنامی‌که تانیمه اول قرن ششم ه. ق. پرچمدار استقلال ایران و ساکن اردبیل بودند نام میبرم :

مرّ بن علی ۲۱۰ ه. ق. ۸۲۵م. در نریز حکومتش دوام چندانی نیافت .

پنجاه سال بعداز سقوط بابك « محمدبن ابی الساج » حکومتی به نام « الساجیه » « یابنی‌ساج » بنا نهادکه تا۳۲۵ ه.ق.۹۳۷ م. دراردبیل وبردع ومراغه(آذربایجان ـ ارمنستان‌ـاران) حکمرانی‌کرد مشهورترین آنها چهار نفراند :

ابوالساج دیوداد بن دیودست وفات ۲۶۶ ه. ق. ۸۷۹ م.

محمدافشین‌بن‌دیوداد(ابوالمسافر) « « ۲۷۹ـ۳۱۱ ۸۸۹ـ۹۰۰ م.

یوسف بن دیوداد (ابوالقاسم) ۲۸۸ـ۳۱۱ ه. ق. ۹۰۰ـ۹۲۳ م.

ابوالمسافرالفتح بن محمد

(بن‌محمد افشین) ۳۱۵ـ۳۱۸ ه. ق. ۹۲۷ـ۹۳۰ م.

ظهور جستانیان از ۱۸۹ تا ۳۱۶ه. ق. و داماد جستان سوم‌محمد

ابن‌مسافر (محمدالمسافر) ۴۵۴ هـ. ق. ۱۰۶۱ م. بنام المسافر یاکنگریان و سالاریان به وسیله‌مرزبان‌بن‌محمدالمسافر تا۳۷۱رواديان‌از۳۴۰ تا ۵۱۰ هـ. ق.۹۵۲ـ۱۱۱۶ م. و حکومت مستقل آنها واقعیتی‌است که مانند یك ستاره ثابت چشمك میزند و روشن وتاریك میگردد؛ وبه تناوب قدرت و ضعف خلیفه یا پادشاهان ایران مانند زیاریان و بوئیبان آنها نیز تغییر قدرت میيافتند. (ر.ك. به‌متون‌سکه‌آنها) وآنچه مسلم‌است برارمنستان، اران، آذربایجان، طارم و حتی قزوین حکومت راندند؛ ولی اغلب در اردبیل پایگاه داشتند؛ و از آنجا منتشر شدند. سالار مرزبان یکی از فرمانروایان مقتدر وبنام روزگار؛ با کارهای بزرگ برتارك این سلسله میدرخشد (دیسم‌کردی را به تبریزعقب نشاند ودرجنگی دیگر بسال ۳۳۱ هـ.ق.اسیرکرده به طارم فرستاد) سالارمرزبان برخلاف‌رای پدر به جنگ رکن‌الدوله دیلمی رفت اسیر افتاد و در قلعه سمیرم زندانی‌گردید. دیسم کردی بدست برادر مرزبان سالار، از قلعه طارم آزاد و با سپاهی روانه اردبیل شد، تاجلو تسلطرکن‌الدوله‌را بگیرد (نمونه‌ای ازاتحاد دو رقیب درمقابل دشمن مشترك) - مرزبان بعداز چهار سال بحیله مادرش درسال ۳۴۲ هـ.ق. اززندان گریخت وتاسال۳۴۶هـ.ق. (بیماری‌روحی- کناره‌گیری ازحکومت وخواندن‌برادرش وهسودان به‌اردبیل) به جمع‌آوری‌قوای از دست رفته وحکومت ازهم پاشیده پرداخت واز این سال سفارش‌کردبعد از وی پسرانش ابراهیم، ناصر، کیخسرو وجستان سلطنت کنند.

۳۱۷/۱ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۳/۷۵ گرم
اسمعیل بن وهسودان ال مسافر قطر : ۲/۶ سانتیمتر
۳۵۱-۳۴۶ ه. ق. ۹۶۲-۹۵۷م.

روی سکه متن : **لله محمد رسول الله المطیع لله السلار وهسودان بن محمد**
حاشیه : **محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون**
پشت سکه متن : **لا اله الا الله وحده لا شریك له اسمعیل بن وهسودان**
حاشیه داخلی : **بسم الله ضرب هذا الدرهم باردبیل سنه احدی و خمسین و ثلثمائه ۳۵۱**
حاشیه خارجی : **لله الامر من قبل ومن بعد یومئذ یفرح المومنون بنصر الله**

باافول‌ستاره‌این‌خاندان، سلسله «روادیان» بامرکزیت تبریز رشته حکومت را بدست گرفتند، تا سال ۵۱۰ ه.ق. ۱۱۱۶م. درتبریز و مراغه حکومت‌راندند. اردبیل گرچه‌ازمرکزیت‌افتادولی‌موقعیت‌جغرافیایی‌هرگز آنرا ازجنگها واتفاقات بر کنار نساخت . ازجمله جنگ اسپهبد موغان با « مملان بن وهسودان » حکمران روادی (باختلاف ۱- ۴۱۱ تا ۴۴۶

۳۰۹/۱ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۳/۶۵ گرم
سالار مرزبان : سالاری قطر : ۲/۵ سانتیمتر
۳۳۰ ـ ۳۴۶ هـ. ق. ۹۴۱-۹۵۷ م.

روی سکه متن : **لله محمد رسول الله المطیع لله[1] السلار محمد مرزبان**
حاشیه : **محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله ولوکره المشرکون**
پشت سکه متن : **لا اله الاالله وحده‌لا شریك له**
حاشیه داخلی : **بسم الله ضرب هذا الدرهم بادربجان سنه احدی و اربعین و ثلثمائه ۳۴۱**
حاشیه خارجی : **لله الامر من قبل ومن بعد یومئذ یفرح المومنون بنصرالله**

۲ـ ۴۵۱ تا . . . هـ. ق. حکومت کرده است) درنزدیکی این شهر بودکه به شکست اسپهبد موغان منجر شد .

درسال ۴۳۱ هـ. ق. حکومت سلجوقی برآذربایجان و در نتیجه اردبیل تسلط یافت و « امیر یاقوتی » برادر طغرل حکومت مستقلی در

۱ـ از ۳۳۴-۳۶۶ خلافت کرده است .

ج. ت. جنس : مس وزن : ۱۱ گرم
سیف‌الدین غازی ثانی اتابك موصل قطر : ۲/۹ سانتیمتر
۵۶۵ - ۵۷۶ ه. ق. ۱۱۶۹ - ۱۱۸۰ م.

روی سکه متن : صورت کامل پادشاه (اتابك) دو ملائکه بربالای سر پادشاه‌که بالهایشان بربالای سر پادشاه متقاطع گردیده وبال دیگر برپشت ملائکه قرار دارد، به دو دست خود حالت نگهدارنده داده‌اند در ردیف ملائك در سمت چپ **سبع و ستین** در سمت راست **و خمسمائه ۵۶۲**

پشت سکه متن : **الملك العادل العالم ملك الامرا الشرق والغرب طغرل تکین اباد**[1]

حاشیه : **غازی بن مودود بن زنگی**

تزیینات پشت و روی سکه : دوایر خط و زنجیره

آنجا ترتیب داد ولی براثر اختلافاتی که بین افراد خانواده پیش آمد رو بضعف رفته و در سال ۵۲۷ (سلطان مسعود) اردبیل را محاصره و تعداد کثیری از سلاجقه را بقتل رسانید بعداز او مدتی «امرای پهلوانیه»

۱ـ درسطر آخر دو کلمه سرهم نقر شده : طغرلتکین آباد

۲۳۱/۵ ج. ت. جنس : مس وزن : **۱۲/۶** گرم

سورسارژ محمد جهان‌پهلوان[1] اتابك آذربایجان

برسکه سیف‌الدین غازی ثانی اتابك موصل قطر : **۲/۹** سانتیمتر

۵۶۸ - ۵۸۱ هـ. ق. ۱۱۷۲ - ۱۱۸۵ م.

۵۶۵ - ۵۷۶ هـ. ق. ۱۱۶۹ - ۱۱۸۰ م.

روی سکه متن : صورت کامل پادشاه (اتابك) دو ملائکه بربالای سر پادشاه که بالهایشان بربالای سر پادشاه متقاطع گردیده وبال دیگر برپشت ملائکه قرار دارد، به دو دست خود حالت نگهدارنده داده‌اند در ردیف ملائك در سمت چپ **خمس و سبعین** در سمت راست **و خمسمائه** ۵۷۵

پشت سکه متن : **الملك العادل العالم ملك الامرا الشرق والغرب**[2] **طغرل تکین اباد**

حاشیه : **غازی ...** ...

۱ــ پسرمحمد علاوه برآذربایجان زمامدار حقیقی ممالك سلاجقه عراق شد وقزل‌ارسلان برادر محمدکه در آذربایجان از طرف برادر نیابت میکرد جای اورا گرفت ولقب امیرالامرا یافت .

۲ــ مترادف سلطان صاحبقران .

«اتابکان آذربایجان» بر آذربایجان مسلط شدند و حکومت راندند و محمد جهان پهلوان تا بین‌النهرین پیش راند.

پسران او بنام ابوبکر و ازبك (بن محمد) تا ۶۲۲ ه. ق. باقدرت در مقابل اتابکان لرستان و حکومت‌های محلی دیگر مقاومت کردند؛ باوجود این اوزبك بن محمد خود را تابع خلیفه عباسی بطور اعم و جلال‌الدین خوارزمشاه بطور اخص میدانست. این اتابکان را بعلت تمرکز در اهر (اغلب فلوسهای بدست آمده آنها درضرابخانه اهر ضرب شده است.) بنام ملوك اهر مینامند. (ر. ك. بذیل ارسباران - اهر درفصل آینده.) در زمان حکومت ملوك اهر قوم مغول براردبیل تاخته و شهر را بکلی ویران کردند وجور فراوانی برمردم روا داشتند این حادثه بعداز هجوم گرجی‌ها سخت‌ترین بلائی بود که برمردم این شهر نازل شد[۱].

توضیح آنکه درصدر اسلام وقتی عربها از آذربایجان گذشته، به اران و ارمنستان رسیدند؛ ازهیچ‌گونه بدرفتاری نسبت به مخالفان خودداری نکردند وحتی درنخجوان جمعی‌ازبزرگان ارمنی را زنده‌زنده، سوزانیدند چون ملکشاه پادشاه مقتدرسلجوقی درگذشت ضعف حکومت درنقاط مختلف کشور بظهور رسیده وگرفتاری سلطان سنجر بدست ترکان

۱- حمله عربها برآذربایجان واران وارمنستان وسوزاندن جمعی ارمنی در نخجوان حس انتقام‌جوئی گرجیها را بعد از ضعف دولت سلجوقی منعطف براردبیل (مدت یکصد سال) نمود قتل عام مردم، غارت اموال وحتی حمل درب زیبای مسجد جمعه اردبیل از آن جمله است؛ که بعدها به وسیله شیخ صدرالدین موسی این «در» به اردبیل‌عودت داده شد.

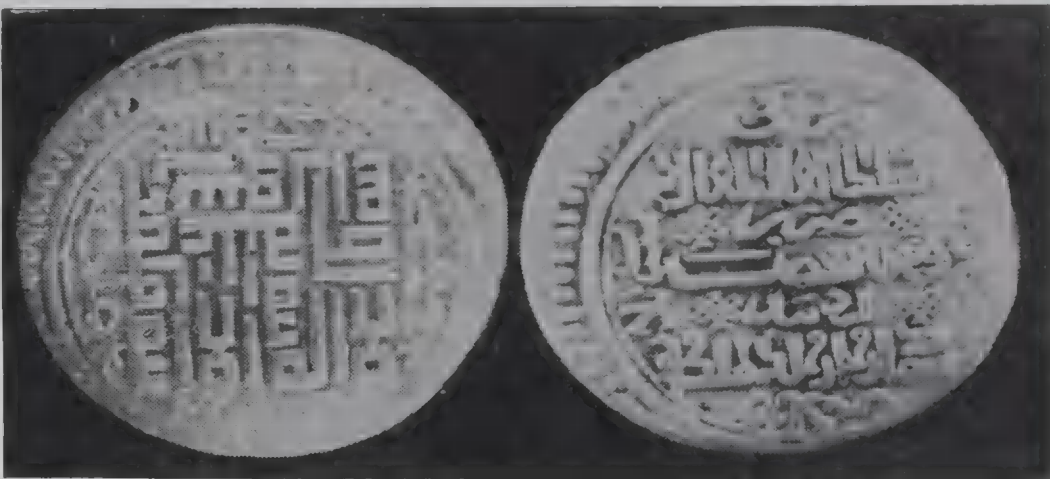
غز وعدم لیاقت جانشینان وی به طوایف سرکش مجال داد که دراطراف واکناف طغیان کنند.

حمله گرجیها ازحوادث ناگوار این عهد میباشد. گرجیها دراین دوران که مدت آن متجاوز از یك قرن میباشد، بلای بزرگی برای مسلمانان آذربایجان به ویژه مردم اردبیل بودند واز قتل و آزار آنان خودداری ننمودند. حتی در اردبیل به انتقام سوخته شدگان نخجوان جمعی را درآتش انداخته سوزاندند واز هیچگونه رفتار نابکارانه روی برنتافتند وحتی «شیخ قطب‌الدین ابوباقی» جد شیخ صفی‌الدین را که‌در قریه کلخوران ساکن‌بود، به اردبیل آورده، درپناهگاه خود سر بریدند ودر مقتل رها ساختند. ولی از آنجا که‌اوداج‌گردن شیخ‌پاره نشده‌بود؛ بعداز ساعتها بیهوشی به حال آمد؛ که توسط عده‌ای نجات یافت وبعدها این زخم التیام یافت وشیخ زندگی ازسرگرفت. گرجیها علاوه برکشتار مردمان خرابی بسیارکردند وبا وحشیگری بسیاری از بناها ومساجد را خراب ساختند وهرجا مالی سراغ می‌گرفتند، صاحبش‌را کشته ومال را بیغما می‌بردند؛ تا ثروت اردبیل را بیکباره به گرجستان انتقال دادند؛ حتی درب مسجد جمعه اردبیل را که بسیار زیبا و گرانبها بود و صنعت زیادی درساختن آن بکار رفته بود، ازجا کندند و برگردونه گذاشته به تفلیس بردند و بردرگاه کلیسای آن شهر نصب کردندولی‌بعداً همان‌درب به وسیله «شیخ صدرالدین موسی» با کمك دو تن ازیارانش ازتفلیس به اردبیل آورده شد.

۱۸۷/۲۰ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۲/۷۵ گرم

ابوسعید بهادرخان ایلخانی قطر : ۱/۹ سانتیمتر

۷۱۶-۷۳۶ ه. ق. ۱۳۱۶ - ۱۳۳۵ م.

روی سکه متن : **السلطان العالم العادل ضرب بوسعیدا** (بخط ایغوری) **اردبیل بهادرخان خلد ملکه**

حاشیه : **ضرب في سنه ثلاث وثلاثین والخانیه**[1]

پشت سکه متن : بخط کوفی دکوراتیو **لا اله الا الله محمد رسول الله صلی الله علیه**

حاشیه : **ابوبکر عمر عثمان علی**

باری اردبیل هنوز ازآثار مصایب گرجیان خلاص نیافته بود که گرفتار هجوم وحشیانهٔ دیگری ازطرف مغول شد و با بلای خانمانسوز جدیدی که سپاهیان بیرحم وغارتگر چنگیز مظهرآن بودند مواجه

۱ـ الخانیه معادل ۷۰۰ واز طرف ابوسعیدبهادرخان مبداء تاریخ گرفته شده وباحروف ابجد نیزاگر«ه» را معادل «ح» ازنظرمغول بدانیم رقم ۷۰۰ بدست میآید . وبعداز ابوسعید لغو شد .

۱۹۳/۱ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۲/۲ گرم
ساتی بیك ایلخانی قطر : ۱/۸ سانتیمتر
۷۴۰-۷۳۹ هـ. ق. ۱۳۳۹-۱۳۳۹م.

روی سکه متن : **السلطانه العادله ساتی بیك خان خلدالله ملکه**
حاشیه : **ضرب اردبیل فی سنه بعین مائه سبع** مسلماً ۷۴۰
پشت سکه متن : **لا اله الا الله**
حاشیه داخلی در میان ۴ نیمدایره : **محمد رسول الله امین**
حاشیه خارجی : **ابوبکر عمر عثمان علی**
تزیئنات پشت و روی سکه : گلهای چهار وشش پر و دوایر خط و زنجیره

گردید . چنگیز درسال ۶۱۶ هجری به ایران حمله کرد . چون سلطان محمد خوارزمشاه منهزم‌ومتواری شد و ولایات ایران یکی‌پس‌ازدیگری در مقابل این سیل خروشان تاب مقاومت نیاورده وسقوط نمودند ؛ این خلاء باعث شد که قشون جرار مغول هرپهنه گسترده بسوی اروپا را درنوردیده یك انهدام بی‌سابقه در فرهنگ‌ها وشهرهای کهن‌سال دیرپای

جهان اسلام بوجود آورند، که بزرگترین اثر آن قتل خلیفه عباسی واز بین بردن مقام پیش‌کسوتی اسلام بود، که تمام مسلمین را دچار یك بهت وسرگردانی عظیم ساخت که تاخواستند به خود آیندوشیرازه فروریخته را ترمیم نمایند کار ازکار گذشته وبه مدت سه قرن تمام مغولان ودرجای آنها ترکمانان مختلف برجهان اسلام مسلط و برخرابه‌های آن تمدن دیگری ساختند. بالاخره مغولان به سیطره جادوی فرهنگ‌ایران تن دادند و درکسوت فرهنگ و تمدن ایران یا ماوراءالنهروغیره درآمدند ولی عالم اسلام دیگر نتوانست‌وجه اشتراکی بین پیروان مذاهب مختلف خود بوجود آورد.

بین سالهای ۶۱۷ و ۶۱۸ آذربایجان و اردبیل مورد حمله مغول قرار گرفت. اردبیل دراین موقع برج وباروی محکمی داشت و مردان دلیر آن به شجاعت معروف بودند، ازاین جهت دست یافتن چنگیزخان بر اردبیل به آسانی ممکن نشد؛ دلیران اردبیل دوبار حمله مغول را دفع کردند و آنها را از حوزه اردبیل راندند ولی بار سوم مدافعان ضعیف‌تر شده ولشگر مغول به اردبیل‌دست‌یافت‌وآنجا را باخاك یکسان نمود. «یاقوت حموی مؤلف معجم البلدان» خبر این حمله را اینطور تقریر نموده است: اردبیل مشهورترین شهر آذربایجان که قبل‌از فتح اسلام دارالحکومه بود تا دریای خزر دو روز راه است؛ در راه خزر جنگل وبیشه‌ای است که زمین آن باتلاق فراوان و غیرقابل عبور دارد هرگاه دشمنی قصد این شهر نماید اگر مردم آن یارای مقاومت نداشته

۲۰۸/۴ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۴/۱ گرم
سلیمان ایلخانی قطر : ۲/۳ سانتیمتر
۷۴۰ _ ۷۴۴ هـ. ق ۱۳۳۹_۱۳۴۳ م.

روی سکه متن : **السلطان العادل سلیمان خان** (بخط ایغوری) **خلدالله ملکه**
حاشیه : **ضرب اردبیل فی سنه اثنی و اربعین و سبع مائه ۷۴۲**
پشت سکه متن : **لااله‌الاالله محمد رسول الله**
حاشیه : **ابوبکر عمر عثمان علی**
تزیینات‌طرفین : گلهای ۷ و ۹ پر و دوایر خط و زنجیره

باشند به جنگل پناه میبرند چون دشمن ازراه جنگل بی‌خبر است واز باطلاق آن هراسی بس زیاد دارد لذا نمی‌تواننددرآن وارد شودبنابراین جنگل گریزگاه اردبیلیان است . بالجمله بعداز رفتن من از این شهر لشگر مغول بقصد تسخیر این شهر آمده میانه اهالی‌وایشان جنگهارفت و مدافعه‌های خوب کردند و دو دفعه لشگر مغول را هزیمت دادند ولی بار سوم آن لشگر به تسخیر این شهر فایق آمده وشهررا به غلبه‌گرفتند

موزه ایران باستان — جنس : نقره — وزن : ۱/۲ گرم
انوشیروان ایلخانی — قطر : ۱/۶ سانتیمتر
۷۴۵ - ۷۵۶ ه. ق. — ۱۳۴۴-۱۳۵۵ م.

روی سکه متن : **السلطان - (ایغوری) نوشیروان - خلد ملکه**
حاشیه : **ضرب اردبیل فی سنه - خمسین وسبعمائه = ۷۵۰**
پشت سکه متن : **لا اله الاالله - محمد - رسول الله**
حاشیه : **ابوبکر عمر عثمان علی**

وبه نحو بدی خراب کردند و بسیاری از مسلمین را کشتند وکسی جان از دست ایشان بدر نبرد مگر آنهائی‌که از ایشان پنهان شدند. آنگاه مغول رفتند وباقی ماند آن شهر خراب باسکنه کمی.

میتوان‌گفت این شهرومردم‌آن بصورت‌غیرفعال‌درآمد یعنی‌شهریکه ازبدوایجادش تااین زمان یك شهرمقدس وکرسی‌نشین ایالت‌آذربایجان و دارای تخت طلای پادوکس‌بان و بالاتر ازهمه مرکز مبارزان استقلال طلب ومامن آزادی‌خواهان وگردن فرازان و پهلوانان بود به مدت سه

ساکت و ساکن ماند و در واقع نتوانست بیش‌از سه قرن سکون و رکود را بپذیرد واین بار مهدپرورش‌تخمه دیگری‌ازنوع دیگرمبارزات استقلال طلبانه درآمده‌کانون وحدت ایران گردید؛ مقام سیاسی‌ومذهبی خود را که بدست مغول به مراغه وسپس به تبریز منتقل شده بود، باز گردانده، مهد تقدس، ارشاد وایمان گردید.

«لسترنج، در «جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی» می‌نویسد: دراوایل خلافت عباسیان شهراردبیل، ودراواخردوره خلفا، تبریز در میان شهرهای آذربایجان مقام اول را پیدا کرد. بعداز حملهٔ مغول مراغه این مقام را بدست آورد و هرچند تبریز عظمت سابق خود را در دورهٔ ایلخانی باز یافت ولی در عهد صفویه بار دیگر تنزل یافت و تحت الشعاع اردبیل قرار گرفت.

شیخ صفی در عهد تسلط مغول برآذربایجان درسال ۶۵۰ هـ. ق. درکلخوران «دیهی که درسه کیلومتری اردبیل واقع است دیده به جهان گشود. پدران او در دوران قدیم دراین‌حوالی‌زندگی‌می‌کردند جد پنجم او «فیروز شاه زرین کلاه» نام داشت او مرد ثروتمندی بود و احشام و مال زیادی داشت. ودر اواخر قرن پنجم هـ. ق. به ولایت اردبیل منصوب شد. فیروز شاه پسری داشت بنام «عوض» از او پسری به دنیا آمد که در هفت سالگی در جلو خانه خود ناپدید شد. اما بعداز هفت سال در جلو خانه اورا ایستاده دیدند با دستار سفیدی برسر وجامهٔ عنابی برتن و قرآنی‌که برگردنش حمایل‌بود. درحالیکه قرآن را ازحفظ می‌خواند.

موزه ایران باستان
شیخ اویس جلایر
۷۵۷ - ۷۷۷ ه. ق.

جنس : نقره

وزن : ۲/۱ گرم
قطر : ۱/۷۵ سانتیمتر
۱۳۵۷-۱۳۷۴ م.

روی سکه متن : **اردبیل** (داخل گلهای سه گانه) **السلطان الاعظم - شیخ اویس خلداه ملکه**

حاشیه : **سنه . . . . وسبعمائه**

پشت سکه متن : **لا اله الا الله - محمد رسول الله**

حاشیه : **ابوبکر عمر عثمان علی**

او مرد باورع و تقوایی بود . فرزندی داشت به نام صلاح الدین که ازاو پسری به نام قطب الدین به دنیا آمد . (چنانچه اشاره شد دراردبیل به دست گرجیها گرفتار و به قتل رسید ولی از آنجاییکه رگهای گردنش پاره نشده بود نجات یافت) . امین الدین جبرئیل ، پدر شیخ صفی الدین ، در حادثه حملهٔ گرجیها طفل یکماهه بود که بعداز پدر وارث مقام او گردید و به سلك مریدان مولانا ام الربانی « خواجه کمال الدین عربشاه اردبیلی» درآمد. امین الدین جبرئیل شش پسر و یك دختر داشت که نام

۲۲۸/۴ ج. ت.
اسکندر قراقویونلو
۸۴۱ـ۸۲۳ هـ. ق

جنس : نقره
وزن : گرم
قطر : سانتیمتر
۱۴۳۷-۱۴۲۰ م.

روی سکه متن : **اردبیل ـ سلطان الاعظم .... ابوالنصر اسکندر بهادر خلدالله ملکه**

پشت سکه متن : **لا اله الا الله + ضرب + محمد + اردبیل + رسول الله**

حاشیه : **ابوبکر عمر عثمان علی**

تزیینات‌طرفین : دوایر خط و زنجیره وگل ۴ پر

پسرانش‌رابترتیب سن چنین آورده‌اند : محمد ، صلاح‌الدین ، رشید ، اسماعیل ، صفی‌الدین‌اسحق، ویعقوب فخرالدین. صفی‌الدین‌هنگام مرگ پدر شش سال داشت .

شیخ دردوران طفولیت وشباب ، گاه درمزار « شیخ فرج اردبیلی» و زمانی در مرقد « شیخ ابوسعید » و ایامی در جوار « شیخ شهاب‌الدین محمودآمری » به عبادت میگذرانید. باوجود جوانی‌همواره درعالم معنی

سیر وسلوك داشت وبرای رسیدن به مطلوب خود دراندیشه بود . عرفا و مشایخ نتوانستند شیخ را درطریق ارشاد راضی‌کنند؛ بدین جهت او پس از اتمام تحصیلات لازم‌ازمقدمات وغیره همیشه دراین اندیشه بود که از اردبیل بیرون رود وبا مشایخ دیگر ایران آشنا شود تاشاید مطلوب‌خود را دریابد . بالاخره باتحمل رنج و زحمت فراوان در زمستانی سخت به حضور شیخ زاهد گیلانی رسید و مطلوب خود را یافت و مجذوب مراد شصت ساله گشت وتسلیم شد . صفی‌الدین بیست وپنج سال داشت وبیست وپنج سال نیز خدمت استادکرد بعداز مرگ‌استاد اردبیل را محل‌اقامت خود قرار داد وسی و پنج سال دیگر به‌ارشادمریدان پرداخت عاقبت در سال ۷۳۵ هجری قمری ۱۳۳۵ میلادی بعداز سفرحج دراردبیل دارفانی را وداع گفت بدین ترتیب‌اردبیل مقردائمی صفویان ومرکزشیوخ صفوی قرار گرفت .

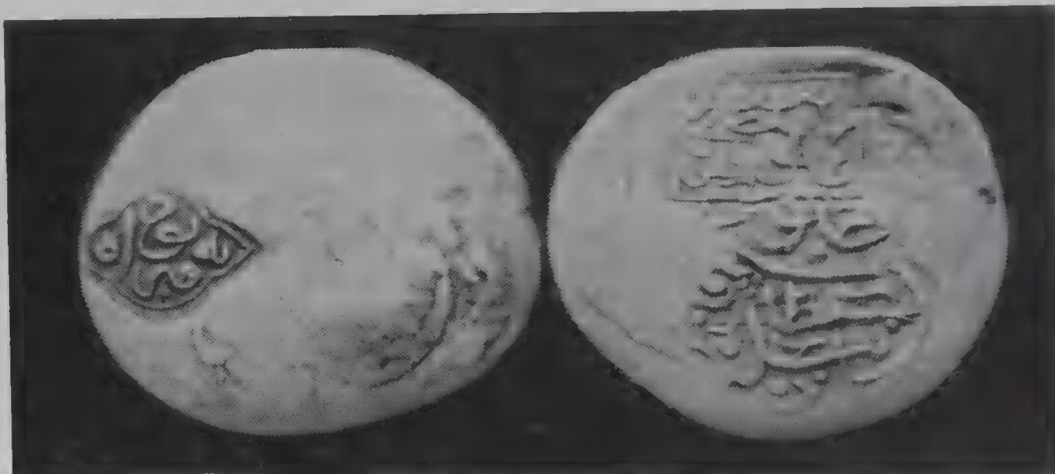
بعداز شیخ صفی پسر بزرگش به نام شیخ صدرالدین موسی‌که در زمان مرگ پدرش۳۱ سال داشت صاحب سجاده ولایت شد . صدرالدین ۹۰ سال عمرکرد و ۵۰ سال برمسند ارشاد نشست چنانکه قبلا نیز بیان شد . او بود که درهای مسجد جمعه اردبیل را ازگرجیان پس‌گرفت واز تفلیس به اردبیل آورد . درضمن‌بنای اصلی‌بقعه شیخ صفی‌ازآثاراواست.

بعداز صدرالدین‌فرزندش‌خواجه علی‌معروف به سیاه پوش‌صاحب سجاده گردید وبه ارشاد و راهنمایی مریدان پرداخت . واقعه ملاقات او با امیرتیمور گورکانی یکی از مهمترین وقایع عصر او بود . در حقیقت

ملاقات او با امیرتیمور، باعث آزادی سران هفت طایفه بزرگ (که به تعبیری سنگ‌اول بنای سلطنت صفویان‌بود) گردید. چون همین طوایف بعدها به‌نام قزلباش صاحب قدرت ودرتأسیس‌سلسله صفویه موثرگشتند. خواجه علی در ۱۸ رجب سال ۸۳۰ هـ. ق. (۱۴۲۶ م.) هنگام مراجعت ازسفر حج درقدس خلیل درگذشت وقبرش درآنجا معروف به «سید علی عجم» میباشد. بعداز خواجه علی فرزندش ابراهیم‌معروف به «شیخ‌شاه» جانشین وی شده ۲۱سال به‌ارشاد مریدان پرداخت‌بالاخره درسال ۸۵۱ هجری قمری، ۱۴۴۸ میلادی، هنگام فوت سجاده ارشاد را به فرزندش شیخ جنید وا گذاشت.

نفوذ روز افزون جنید و کثرت مریدان او سلطان «جهانشاه قره‌قویونلو» را به وحشت انداخت شیخ برای رهایی ازشرّ وی باعده‌ای ازمریدانش به قلمرو حکومت «حسن‌بیك‌آق‌قویونلو» رفت. حسن‌بیك برای رقابت باجهانشاه مقدم شیخ را گرامی داشت و خواهر خود را به ازدواج او درآورد. شیخ‌بعدازوصلت به اردبیل‌آمد ولی‌جهانشاه همچنان از قدرت او بیمناك بود. تا اینکه یاران جهانشاه شیخ را برای جهاد با قفقازیان تحریك نمودند که شیخ بالاجبار قبول کرد؛ ولی هنگام عبور شیخ ازجنگل، «سلطان خلیل» به‌دستورمحرمانه جهانشاه به اردوی وی حمله کرد. شیخ و مریدانش دلاوریها نمودندو سرانجام شیخ به شهادت رسید. (سال ۸۶۰ هـ. ق. ۱۴۵۶ م.) فرزند او به جای پدر برمسند ارشاد نشست. او خواهرزادهٔ حسن‌بیك واز همان اوان آثار شجاعت در

ج. ا. ۵[۱] جنس: نقره وزن: ۵ گرم
سورسارژ رستم آق قویونلو وحسین بایقرا قطر: ۲/۴۴ سانتیمتر
برسکه . . .

روی سکه متن: سورسارژ ۱ : **عدل سلطان رستم اردبیل**
۹۰۲-۸۹۷ ه.ق. ۱۴۹۶-۱۴۹۱م.
سورسارژ ۲ : **عدل سلطان یعقوب ابرقو**
۸۸۴ - ۸۹۶ ه. ق. ۱۴۷۹ - ۱۴۹۰م.
پشت سکه متن: سورسارژ، **به بود هراة** حسین بایقرا
۹۱۲-۸۶۳ ه. ق. ۱۴۵۹-۱۰۵۶ م.

ناصیه او پدیدار بود. از ازدواج او بادخترحسن بیك سه فرزند بنام «علی، ابراهیم واسمعیل» بدنیا آمدند.

حسن بیك از این وصلت (شیخ جنید با «مارتا» دخترحسن بیك) راضی بودواز‌قدرت‌ونفوذ شیخ بهره‌مندمیشد؛ به طوریکه غلبه‌او برجهانشاه وابوسعید تیموری به یاری مریدان شیخ صورت گرفت، ولی این قدرت

۱ــ منظور از ح. ا. حسن‌امین‌پور بوده واین سکه و هرسکه‌ایکه با این علامت معرفی شود جزء مجموعه ایشان میباشد.

۲۳۱/۱۳ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۴/۷۵ گرم

سودسارز شاه اسمعیل صفوی قطر : ۲ سانتیمتر

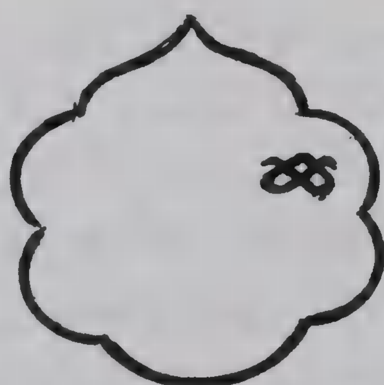
برسکه کورکانی

۹۰۷ ـ ۹۳۰ هـ. ق. ۱۵۰۲-۱۵۲۴ م.

روی سکه متن : ... **خلدالله ملکه**

سودسارز : **عدل شاه اسمعیل** تبریز

پشت سکه متن : **لا اله الا الله محمد رسول الله**

حاشیه : **ابوبکر الصدیق ....**

۲۳۷/۲ ج. ت. جنس : نقره وزن : ۹ گرم
عباس ثانی صفوی قطر : ۳/۳ سانتیمتر
۱۰۷۷-۱۰۵۲ هـ. ق. ۱۶۶۷ - ۱۶۴۲ م.

روی سکه متن : **بگیتیی سکه صاحبقرانی ـ زد از توفیق حق عباس‌ثانی ضرب اردبیل ۱۰۷۵**
پشت سکه متن : **لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله**
حاشیه : نام دوازده امام

شیخ حیدر باعث ترس «سلطان یعقوب» جانشین حسن‌بیک گردید. به طوریکه سپاهی به سرکردگی سردار معروف خود «سلیمان اوغلی» به جنگ شیخ حیدر فرستاد. شیخ حیدر در میدان محاربه دلیریها کرد وشخصاً به قلب سپاه دشمن زد، ولی تیری برحلقومش اصابت کرد و در سال ۸۹۳ هجری قمری، ۱۴۸۷ م. به شهادت‌رسید.

پس از قتل شیخ حیدر، سه فرزند صغیر او دستگیر ودرقلعه‌استخر فارس محبوس‌شدند. بعداز چهارسال یعقوب درگذشت پسران شیخ‌حیدر از زندان رهایی یافتند. سلطانعلی برادر بزرگ، دراردبیل صاحب‌سجاده

ولایت شد وبه کمك مریدان باشیروانشاه جنگ کرد واورا مغلوب نمود. ولی « رستم میرزا » آق قویونلو جانشین سلطان یعقوب خواست از راه خدعه اورا درتبریز ازبین ببرد که علی متوجه شد واز راه تبریز برگشت ولی در راه ، نزدیکی شام اسبی ، وسیله چهار هزار سواران‌اعزامی‌رستم میرزا ، کشته شد . بااینحال ابراهیم واسمعیل وسه نفرازبزرگان صفویه به اردبیل آمدند و هرشب درخانه‌ای پنهان شدند . جمعی از مریـدان آنها را با اجازه مادرشان محرمانه به‌گیلان بردند؛ ابتدا دررشت وسپس در لاهیجان به تربیت آنها کمر بستند ؛ ابراهیم پس‌از چندی به علت بیماری درگذشت و ریاست مریدان به اسمعیل رسید .

اقامت‌اسمعیل درگیلان ولاهیجان قریب شش‌سال و نیم طول کشید. در این مدت قرآن و ریاضیات وعلوم مختلف را به وسیلهٔ اساتید بزرگ یاد گرفت؛ در سیزده سالگی به فکر قیام و رهبری افتاد ، ولی «کارکیا» حاکم گیلان به علت صغر سن اورا از اینکار منع میکرد، چون اسمعیل اصرار را بیفاعده میدانست روزی به والی گیلان گفت که من صاحب مسند وخرقه‌ام ، الهام یافته‌ام‌که بدین کار اقدام نمایم ، بدین‌جهت درنگ نمی‌توانم. این بود درسال۹۰۵ هجری قمری (۱۴۹۹ میلادی). باهفت‌تن ازمریدان خود به راه افتاد ، هرچه به اردبیـل نزدیك تر میشد برعده مریدانش اضافه میگردید؛ به طوریکه درطارم ، یارانش۱۵۰۰ نفربودند چون قصد جنگ با «فرخ یسار» شروانشاه نمود هفت هزارتن ازطوایف قزلباش به او پیوستند . بعداز تصرف شیروان و قفقاز عازم تبریـز شد و

جنس : نقره
وزن : گرم
فتحعلیشاه قاجار
قطر : سانتیمتر
۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه. ق.
۱۷۹۷ - ۱۸۳۴ م.

روی سکه متن : **سکه فتحعلی شه خسرو صاحبقران**
تزیینات : اسلیمی برگ وگلدار
پشت سکه متن : **ضرب دار الارشاد اردبیل**

آنجا را از « الوند میرزای آق قویونلو - بایندر» گرفت و پایتخت خود قرار داد. او مذهب تشیع را مذهب رسمی ایران نمود و بعداز تاجگذاری دستور داد به نام او سکه زدند.

شاه اسمعیل در آبادانی اردبیل کوشش بسیار کرد. درزمان او اردبیل در اوج رونق بود؛ چون هدف ما در این نوشته تاریخچه اردبیل است از ذکر تاریخ وجانبازیهای لشگر شاه اسمعیل خودداری می‌کنیم.

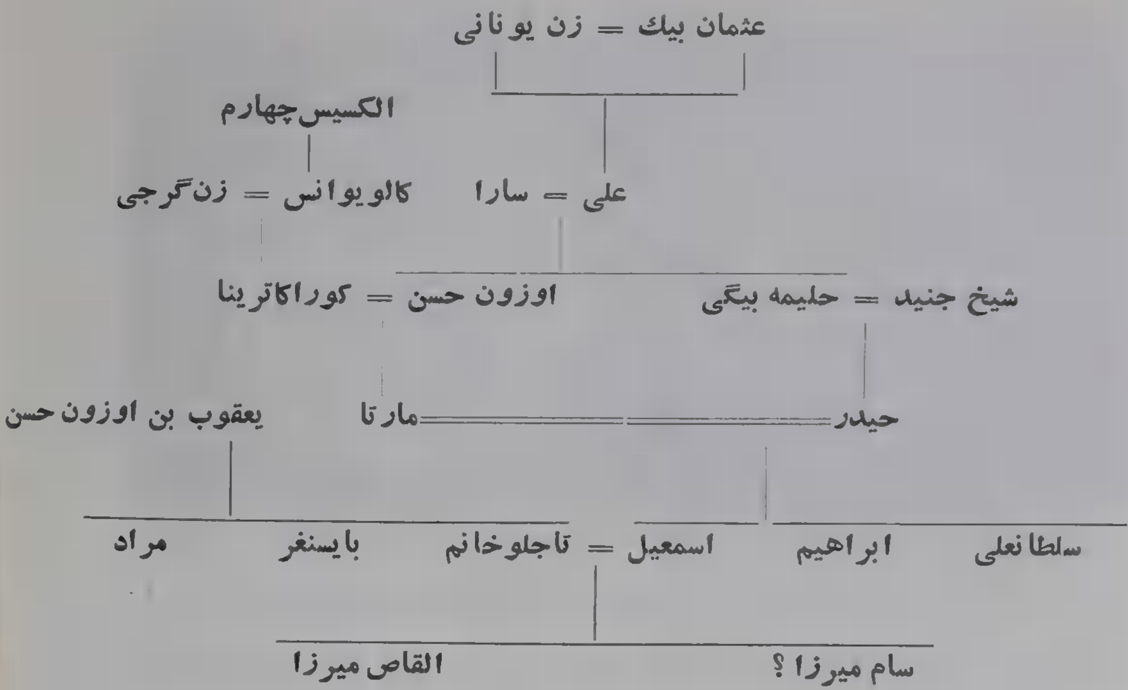
شاه اسمعیل درسال ۹۳۰ هجری قمری (۱۵۲۴ م.) درنزدیکیهای سراب بیمار شد ودرگذشت؛ جنازه او به اردبیل منتقل ودرکنار قبر شیخ

صفی‌الدین به خاك سپرده شد .

بعداز او پسرش طهماسب میرزا به سلطنت رسید . در سال ۹۶۲ هجری قمری ـ ۱۵۵۴ میلادی ، قزوین را به پایتختی‌انتخاب نمود؛ وی ۵۳ سال و نیم سلطنت کرد و در ۱۵ صفر ۹۸۲ هجری قمری ـ ۱۵۷۴ میلادی درگذشت .

وبالاخره اسمعیل دوم ۱۱ ماه وبعداز او سلطان محمد معروف به خدابنده وشاه عباس بزرگ و .... درایران سلطنت کردند ولی نکته مهم ازسلطنت صفویان علاقه خاص آنها به شهراردبیل‌وتأمین رفاه وآسایش مردمان این شهر به خاطر احترام خاصی که به جدشان قایل بودند میباشد . به طوریکه شاه عباس اردبیل را زیارتگاه خود قرار داده بود ودرکارهای مهم مانند جنگ ازجد خوداستمداد می‌طلبید وازنیم‌فرسخی اردبیل پای پیاده بدون چکمه برای زیارت قبر جد خود می‌آمد . شاه عباس درسال ۱۰۱۴ هـ. ق. ۱۶۰۵ م. فرمانی صادرکرد ودرآن اعلام نمود چون اردبیل در زمان امیرتیمور کورکان دارالامان بوده است ؛ عمال حکومت همچنان آنجا را دارالامان بدانند .

دراواخر سلطنت صفویه بود که دولت روس وعثمانی‌درباره تقسیم قسمت شمال غربی وغرب ایران به توافق رسیدند؛ دراین‌مدت اردبیل‌از تاخت و تاز دشمن درامان نبود به طوریکه مدتی تحت تسلط عثمانیها درآمد ولی باظهور «نادر پسرشمشیر» دست عمال‌خارجی نه تنها ازاردبیل بلکه ازشهرهای دیگر ایران که زیر یوغ بیگانگان بود آزاد گردید.

عثمان بیك = زن یونانی
الکسیس چهارم
کالویوانس = زن گرجی
علی = سارا
اوزون حسن = کوراکاترینا
شیخ جنید = حلیمه بیگی
یعقوب بن اوزون حسن
مارتا
حیدر
مراد
بایسنغر
تاجلوخانم = اسمعیل
ابراهیم
سلطانعلی
القاص میرزا
سام میرزا ؟

صفحه ۱۶۲ تشکیل
دولت ملی در ایران
تألیف : والترهینتس
ترجمهٔ
کیکاوس جهانداری
۱۳۴۶ تهران

فیروز شاه زرین‌کلاه

عوض الخواص

محمد

صلاح‌الدین

قطب‌الدین

امین‌الدین (جبرائیل)

محمد صلاح‌الدین (رشید) اسمعیل ۱- صفی‌الدین (اسحق) ۶۵۰ ه. ق. یعقوب فخرالدین یوسف
۷۳۵ ه. ق.

ابوسعید محیی‌الدین ۲- صدرالدین(موسی) ۷۳۵-۷۹۴ه. ق. علاءالدین شرف‌الدین

۳- سلطان علی خواجه۷۹۴-۸۳۰ه. ق. شهاب‌الدین جمال‌الدین

خانزاده پاشا

جعفر عبدالرحمن ۴- ابراهیم ۸۳۰-۸۵۱ ه. ق.

ابوسعید سیداحمد خواجه‌خان‌میرزا ۵- شیخ جنید ۸۵۱-۸۶۰ ه. ق. خجکی بایزید

خواجه‌محمد(پسرچرکسی) پاشاخاتون ۶- شیخ حیدر ۸۶۰-۸۹۳ ه. ق.

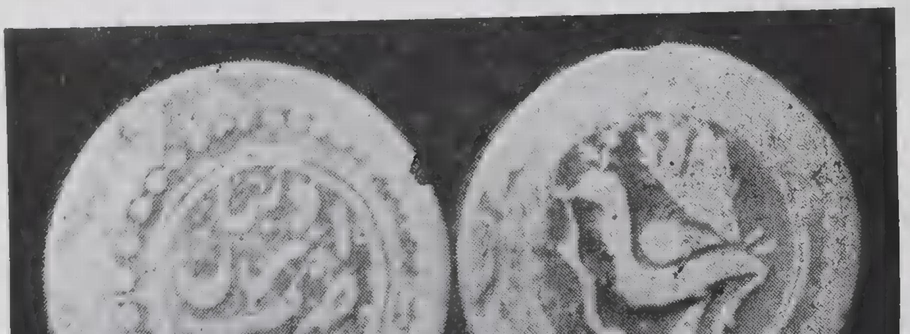
۷- سلطانعلی۸۹۳-۸۹۹ ه. ق. ۸- اسمعیل۹۰۵-۹۳۰ه.ق. ابراهیم

فلوس‌های صفوی ضرب اردبیل به ترتیب از بالا به‌پائین سال ۱۰۶۰ـ۱۰۶۹ـ۱۱۳۰

فلوسهای صفوی تازند   ضرب اردبیل

فلوس قاجار   سال ۱۲۴۸   ضرب اردبیل

قزلباشها

تشکیل دولت ملی در ایران [1]

درباره اجزاء قبایلی که قزلباشها از آنها متشکل بودند به اجمال چنین می‌توان گفت : دربین اینها اعقاب اسرای جنگی آناطولی که روزگاری تیمور آنها را به خواهش خواجه علی آزاد کرده و به عنوان روملو درقسمتی ازشهراردبیل متوطن بودند مقام خاصی داشتند این ترکها درقرن دهم وحتی درقرن یازدهم (۱۶ و ۱۷ میلادی) یکی ازمقتدرترین قبایل قزلباش به شمار می‌رفتند .

در زمان حیدر ازاین گذشته به ایل شاملو برمیخوریم که فضل‌الله مورخ آن عصر آنها را «جماعتی ناپاك از راهزنان سیاه چهره !» خوانده است . اسم این قبیله به خوبی ما را به اصل‌سوری این‌ها دلالت میکند (شام = سوریه) . معهذا ظاهراً درقرن نهم (آخر ۱۵ م .) چراگاههای ایل شاملو درآذربایجان یابهتر بگوییم بیشتر درناحیه طارم بوده است. کسی به نام حسین بیگ لالا شاملو از نزدیکترین اطرافیان شیخ حیدر وشاه اسمعیل به شمار می‌رفته است .

منشاء قبیله استاجلو که برای اولین بار درسال ۸۹۳ (۱۴۸۸ م.) نامی ازآنها به میان می‌آید کاملا تاریك است . به قرار ظاهر این‌قبیله ترکمن درناحیه ارزنجان که به‌ارمنستان نزدیك‌تراست متوطن بوده‌است احتمال هم دارد که دراصل یکی ازشعب فرعی ایل شاملو بوده است .

۱ـ این بخش بدون دخل وتصرف ازکتاب تشکیل دولت ملی ایران ، تألیف والتر هینتس ترجمه کیکاووس جهانداری نقل شده است .

درهمان اوقات درمراجع ومأخذ از قاجارها نیز ذکری به میان میرود یکی از افراد این ایل به نام قراپیری بیك در دوره شیخ حیدر فرمانده فوجی ازقشون بوده‌است . درباره حسب و نسب قاجارها که سلسله قاجاریه نیز ازمیان آنها برخاسته‌است من تاکنون به مرجع قابل‌اعتمادی دست نیافته‌ام .

قدری پس‌از این و به هرحال قبل‌از سال ۹۰۵/۶ (۱۵۰۰ م.) از دو قبیله ترك قرەمانلو و ذوالقدر، شواهدی دردست داریم قبیله قرەمانلو روشن است که از ولایت جنوبی آناطولی به نام قرەمان آمده است ودر آن تردیدی دیگر جایز نیست اما از تحقیقات دقیقتر درباره ذوالقدر چنین نتیجه میشود که این اسم از دالغدر یا ترقدلی در ناحیه البستان مشتق میشودکه درخاك آسیای صغیر بوده وازتوابع حکومت مصروسوریه بشمار میرفت .

از بقیه قبایل قزلباش تازه در زمان شاه اسمعیل مؤسس سلسله صفوی ذکری به میان میآید : از آن قبیل هستند تکلّو (وجه تسمیه برحسب ناحیه تکه در آسیای صغیر) افشارها که در آذربایجان جنوبی وساحل دریاچه ارومیه می‌توان ازآنها سراغ گرفت. بیاتها که اصل‌آنها ازقسطمونی واقع درشمال آسیای صغیربوده است وحتی‌امروزنیز روستائی به نام بیات درآنجا هست . ورساقها که ازنواحی کوهستانی کیلیکیه بوده وقس علیهذا .

کتاب سازمان اداری حکومت صفویه ، مینورسکی ، ترجمه

مسعود رجب‌نیا ، تهران ۱۳۳۴ .

فهرستهای مختلفی در صفحات ۲۱و۲۴۹ وغیره از قزلباشها بدون ذکر منشاء ؛ وجه تسمیه ذکر کرده است بشرح زیر :

۱ـ استاجلو ۲ـ شاملو ۳ـ تکلو ۴ـ ذوالقدرلو ۵ـ افشار ۶ـ روملو ۷ـ ورسق ۸ـ بهارلو ۹ـ ترکمان ۱۰ـ بیات ۱۱ـ هرمندل ۱۲ـ قاجار ۱۳ـ قره‌مانلو ۱۴ـ بیبورتلو (بایبورت لو) ۱۵ـ اسپرهلو ۱۶ـ ارید ۱۷ـ چئوشلو ۱۸ـ اسایشلو اوغلی ۱۹ـ چمشکزکلو ۲۰ـ ساری زولاخلو ۲۱ـ قره‌بجقلو ۲۲ـ برچلو ۲۳ـ قرغلو ۲۴ـ یزچلو ۲۵ـ حمزه‌لو ۲۶ـ قره‌چوماخلو ۲۷ـ قره‌قویونلو ۲۸ـ پوسه بیزلو ۲۹ـ ماهی فقیهلو ۳۰ـ سولاخلو ۳۱ـ محمودلو ۳۲ـ اینانلو ۳۳ـ بیکلو .

اردبیل در زمان افشاریه تا آخر قاجاریه :

بین سالهای ۱۱۳۵ـ۱۱۴۶ اردبیل درموافقت نامه دولتین روس‌و عثمانی جزء ایالات شمالغربی «داغستان ، طوالش، گیلان، تنکابن» نصیب روسیه‌شده‌بود؛ که موافقت‌نامه مزبور ونظایر آن به وسیله نادرشاه افشار بی‌اثر گردید. درضمن‌اردبیل‌مورد بی‌مهری‌قرارگرفت ورو به ویرانی‌نهاد.

به سال ۱۲۰۵ آغامحمد خان قاجار وارد اردبیل میگردد وازین ببعد تا انعقاد عهدنامه ترکمانچای مرکز عمده لشکرکشیهای مربوط به جنگهای ایران و روس وستاد عملیات قرار میگیرد .

شروع قرن بیستم و بروز جنگهای ژاپن و روسیه و برابری ژاپن با روسیه از نظر قوای نظامی و تمدن ؛ موجب نهضت‌های مختلف گشته و به رکودیکصد ساله خاتمه میدهد. شهرهای‌ایران به‌نسبت مستقیم آشنائی خود باتمدن و فرهنگ جدید اروپا به کمك مشروطه خواهان بلند میشوند ؛ اردبیل نیز سهم بزرگی درین میان دارد .

اما خاتمه حکومت قاجارمیدان را به خانواده جلیل‌پهلوی‌میدهد که آنهم چندین دوره متمایز ؛ (ناشی از اوضاع واحوال دنیا است) شهر اردبیل را مانند تمام شهرهای‌ایران تجدیدبنا ونوسازی از هرنظر نموده است . مخصوصاً در دو دهه اخیر (از ۱۳۴۰) تغییرات شگرفی در تمام شئون مختلف در سطح کشور بوجود آمده که اردبیل و سایر شهرهای شمالغرب ایران سهم بزرگی ازآن دارند وچون مربوط به تاریخ معاصر است. خواننده را به قرایت‌کتب ونشریات کثیرالانتشارومکفی ، معطوف می‌دارد .

دروازه‌های اردبیل

امروز در اردبیل ۴ دروازه ، در افواه ، مشهور است :

۱ـ دروازه تبریز ۲ـ دروازه آستارا ۳ـ دروازه خلخال ۴ـ دروازه مشگین شهر .

البته ابتدای جاده هر کدام ازین شهرها که مرکز تجمع وسایل حمل و نقل و مسافر و محمولات است دروازه منتهی‌الیه آن جاده (مثلا تبریز یا خلخال) نامیده میشود . ولی از دروازهای قدیم هیچ اثری در اردبیل باقی نمانده فقط در کتب تاریخ ازچندین دروازه نام برده شده‌است: صفحه ۱۱۲ ، اردبیل در گذرگاه تاریخ ، بابا صفری ؛ ۱۳۵۰ تهران (نقل ازصفوة الصفا) .

« ... مثلا دریافت که در عهد شیخ صفی ، این شهر دروازه‌های متعددی داشته و دروازهٔ رئیس سعد ، درب فقاعیان (که از دروب سفلی اردبیل بوده‌است) ، دروازهٔ نوشهر، اسفریس، دروازهٔ مقابر ازجمله آنها بوده است بدون آنکه بتوان بطور کلی معلوم نمودکه درآن تاریخ این شهر چند دروازه داشته وموقعیت آنها نسبت به جهات چهارگانه اصلی چگونه بوده است » .

« ... مگر دروازه اسفریس که محل آن در حدود مقبره شیخ

صفی‌الدین بوده‌است. زیرا قبلا نیز گفته‌ایم که بر طبق وصیت شیخ صفی‌الدین سید جمال‌الدین اورا غسل داد و در کنار دروازه اسفریس در اردبیل به خاك سپرد. »

محلات اردبیل

محلات ششگانه اردبیل با اسامی تاریخی و متداول امروز عبارتست از: ۱ــ گارزان (چشمه‌باشی) ۲ــ عالی‌قاپو (اونچی‌میدان) ۳ــ قنبلان (شیخ قاباغی) ۴ــ اچدکان (اوچ دکان) ۵ــ پیر عبدالملك ۶ــ توای یاطوی (تابار).

بازار اردبیل

شهر اردبیل برخلاف شهرت و وسعت وسوابق تاریخی بازار محدود و کوچکی دارد؛ در واقع هیچکدام از ابعاد بازار اردبیل متناسب و در خور این شهر تاریخی نیست. منتها آنچه از دستبرد حوادث مصون مانده دست نخورده و اصیل است. در «جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی- لسترنج صفحه ۱۸۱» از اصطخری نقل میکند: «بازار اردبیل بشکل صلیب درچهار راسته است ومسجد در وسط چهار بازار واقع شده ودر بیرون شهر حومه بسیار بزرگی دارد.»

تاورنیه نقل میکند[1]: «میدان شهر بزرگ است وطولش بیشتر از

۱ــ صفحه ۱۲۳، تاورنیه، چاپ محرم ۱۳۳۱. برادران باقراف.

عرض و یك کاروانسرای قشنگی که خان اردبیل بنا کرده در یك طرف میدان، بنا و واقع شده است. کاروانسراهای دیگرهم درسایرنقاط شهر هست که همه خوب و راحت‌اند ودراطراف آنها باغات خوب واقع شده خصوصاً باغ شاه که شروع میشود از یك خیابان طولانی با چهار ردیف درخت تا بدرب مدخل آن میرسد.» امروزازباغشاه وازخیابان چهارباغ اثری نیست ولی محله‌ای درجنوب شرقی بنام «باغ شاه» موجود است‌که یادگار همین باغ شاهی است که سلاطین صفوی در آن منزل میکردند واین جهانگرد فرانسوی نیز ازآن نام برده است.

تاورنیه[1] برای نشاندادن اهمیت تجارت‌ابریشم اضافه میکندکه: «قوافل تجارت ابریشم که گاهی به هشتصد ونهصد شتر میرسد بیشتر در اشتهار این شهر مدخلیت دارد به واسطه مجاورت گیلان که ابریشم از آنجا به حد وفور میآید ونزدیکی شماخی‌که آنهم مقدار کثیری ابریشم میدهد ومعبر این دو شهر به طرف اسلامبول و ازمیر، شهر اردبیل است، تسلسل قوافل‌وتجار آنجا را دارای اهمیت‌بسیارکرده ودرآنجا مثل‌تبریز همه قسم مال التجاره به حد افراط یافت میشود.»

بازارهای اردبیل به ترتیب: راسته بازار، زرگران، قیصریه، راسته‌پیرعبدالملك، خراطان، کفاشان وعلافان میباشد. اغلب این‌بازارها در دوره صفویه بنا ویا تجدید بنا شده است.

طاق تمام بازارها جناقی وگنبدها چهارطاقی وساده میباشد.

۱- صفحه ۱۲۸، تاورنیه، چاپ محرم ۱۳۳۱.

طول طاق نمای مغازه‌ها ۲٫۹ متر و قطر پایه طاق‌ها ۰٫۸۲ متر می‌باشد.

راسته بازار شاخه اصلی بوده و سراها و تیمچه‌های زیادی را حاوی است مانند سرای حاج احمد ـ سرای وکیل ـ حاج میرزا (خشکبارها) ـ تیمچه زنجیرلی، سرای دوگوچی (نو)، سرای گلشن، قیصریه، میرزارحیم حاج امین و سایر سراها، سرای امام جمعه درخیابان شاه؛ حاج شکر، جهودها در بازار زرگران؛ مجیدیه پشت مسجد میرزا علی اکبر؛ محمداوفها؛ حاج شیخ‌الاسلام؛ حاج صادق؛ تبریزیها.

سرای خشکبارها

عبارت است از دو بازارچه موازی‌هم که هردو عمود بر رسته بازار

شکل ۱ــ بازارچه یاسرای خشکبار

واقع شده است . هر کدام دارای ۵ دهانه و ده طاق نما ومغازه است .

سرای گلشن

در راسته بازار و روبروی « درب » وسطی « سرای نو » قرارگرفته

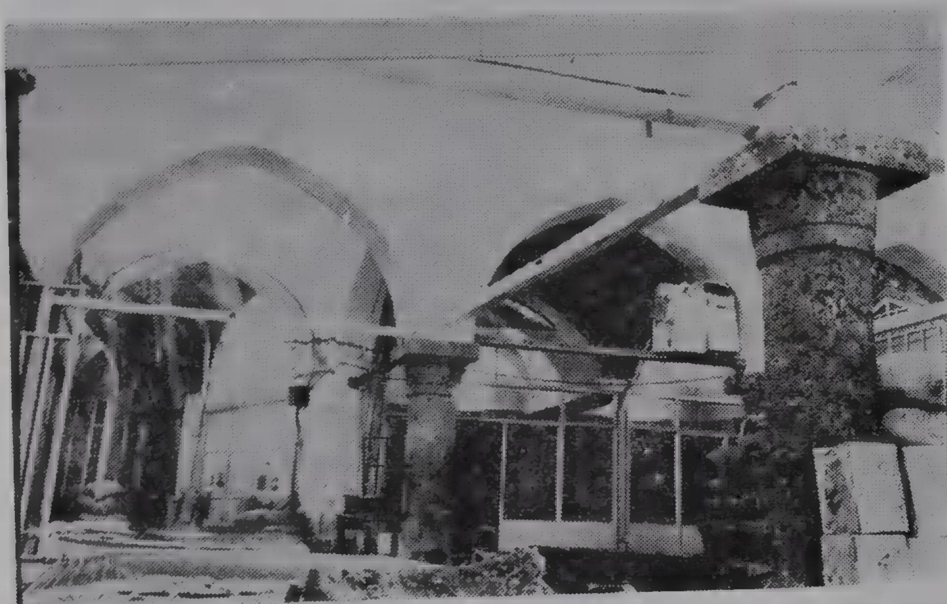

شکل ۲ــ بازارچه سرای گلشن از راسته بازار

است ومرکب است از دو بازارچه ویك سرا .

۱ـ بازارچه‌ها که در واقع در ورودی یا راهروی آن هستند با شکل معمول دوره صفوی « چهار طاقی ضربی » باگنبدهای خوش‌شکل‌و سالم ، سرای‌گلشن‌را ازیك طرف به بازار راسته وازطرف دیگر به‌راسته پیرعبدالملك مربوط میسازد . بازارچه‌ها دارای ۱۳ دهانه میباشد .

۲ـ سرای‌مستطیل شکل به‌ابعاد ۱۳٫۸ و۹٫۹۴ متر، مرکب‌است از ۹ گنبد چهار طاقی‌که بوسیله ۴ ستون سنگی (خارائی - سبز روشن) نگهداری میشود . تمام طاق‌های سرا ، سفیدکاری شده ولی بازارچه‌ها دست نخورده مانده‌اند . ارتفاع ستونها ۲٫۷۵ متر وقطرآنها ۰٫۵۲ متر میباشد . ستونها به‌یك سرستون‌مربع‌ختم شده‌که‌پایه طاق‌ها برآن نهاده شده است .

شکل ۳ـ سرای گلشن باستونهای سنگی

قیصریه

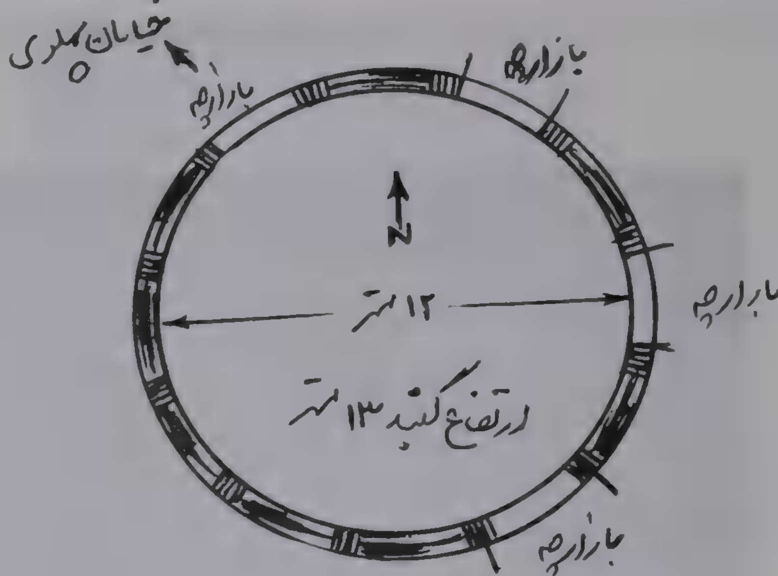
(فقط در خود اردبیل ۲۰۰ خانه، ۹ حمام، ۸ کاروانسرا، بازار بزرگ معروف به قیصریه ، همه میدانها و دکانهای زیر طاقها ، ۱۰۰ دکان دیگر در بازار، میدان دواب ومیدان غله و نمك وروغن، اینها همه ثروت «مزار» را تشکیل میدهند[۱].)

شکل ۴ـ گنبدهای حمام وکیل (در جلو) وگنبد قیصریه (در پشت) دیده میشود . حمام وکیل با ابعاد محدودتر نظیر سایر حمامهای اردبیل منسوب به دوره صفوی میباشد .

بازار بزرگ قیصریه بنائی است مدور با گنبدکروی بلند وساده؛ قطر بنا (درکف بازار) ۱۲ متر وارتفاع تقریبی آن از کف بنا تا انتهای گنبد (از درون) ۱۳متروعوارض ساختمانیآن ازپایین به بالا چنیناست:

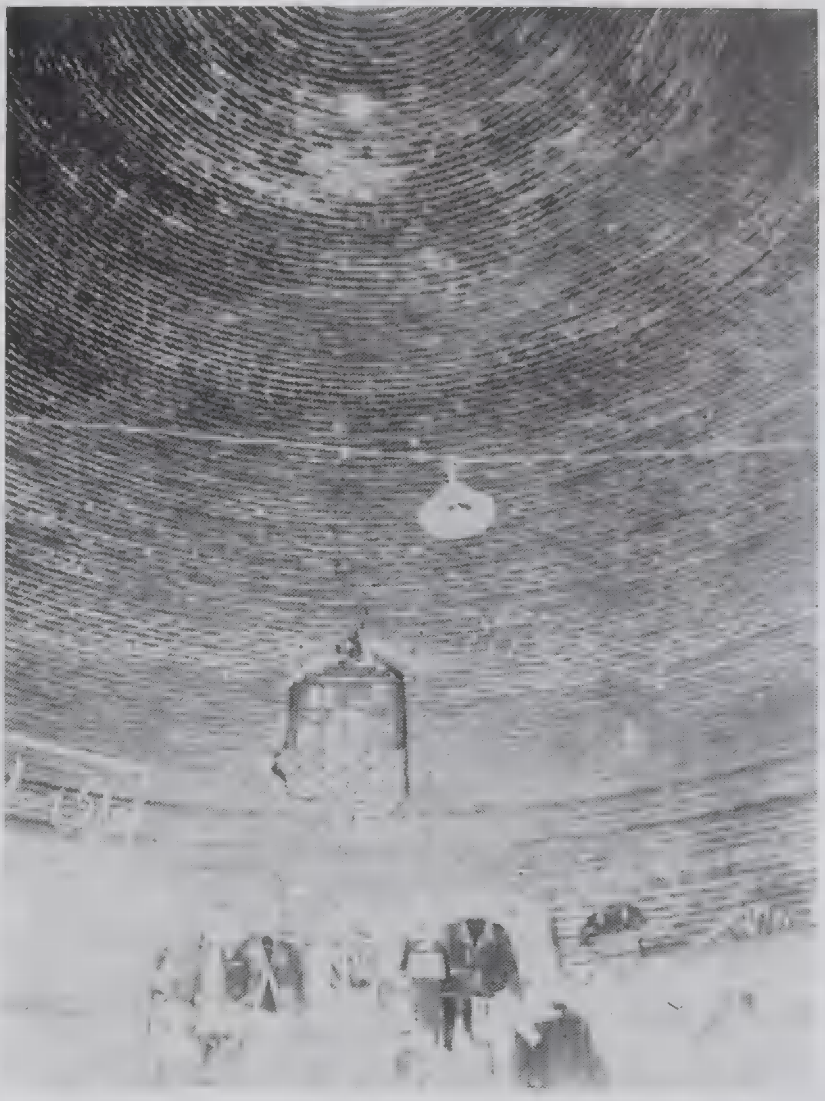
۱ـ صفحه ۱۴۴ اردبیل درگذرگاه تاریخ ، نقل ازسفرنامه اولئاریوس .

مقطع افقی قیصریه　　　طرح از : ج. ت.

دیوار بنا بدون در نظرگرفتن پایه مغازه‌ها و امتداد بازارچه‌ها عبارتست‌از۱۲ پایه؛ (حد فاصل طاق‌نمای مغازه‌ها وبازارچه‌ها) که با ۱۲ طاق نمای جناقی و۱۲ پاندانتیف؛ عرقچین مدور زیر گنبد را به وجود میآورد . از دوازده طاق نما ۴ دهانه به ۴ بازارچه منتهی و بقیه به هشت مغازه مختلف اختصاص دارد . طاق نمای بازارچه‌ها از چپ به راست عبارتست ۱ـ طاق نمای شمالغربی (به سوی خیابان پهلوی) طاق نمای شمال شرقی و شرقی (به سوی خیابان شاه) طاق‌نمای جنوب شرقی (به سوی بازار بزازان) . ارتفاع طاق نماها در سمت جنوب ۲/۶ متر (حداقل) و در سمت شمال ۳ متر (حداکثر) میباشد. البته از کف فعلی بازار تا زیر طاق نما (کنج جناقی طاق نما) . از کنج جناق طاق نماها به ارتفاع ۱/۴ متر استوانه زیر گنبد ودر روی آن یك ردیف آجر برآمده

چیده شده که درواقع به‌اندازه۶سانتیمتر از قطر بنا کم کرده و رف یاپله معکوس به وجود آورده است . گنبد روی این رف بنا شده است .

شکل ۵ـ طاق نماها وپاندانتیف‌های‌ازاره بنا ، که زیرکالاهای تجارتی عرضه شده ، قرار گرفته است .

شکل ۶- سنگ نبشته قیصریه

گنبد کاملا ساده ساخته شده وآجرها بصورت موازی وافقی قرار گرفته‌اند. ۴پنجره دربالای‌رف معکوس زیرگنبدتعبیه شده‌است. متأسفانه گنبدبازار قیصریه در یك خط عمودی یك شکستگی و شکاف پیدا کرده است . (شکل ۵)

بر سر درب بازارچه شمال شرقی سنگ نبشته‌ای دارد که بعلت فرسودگی به اشکال قرایت میگردد . (شکل ۶)

سرای وکیل

عبات ازیك سرای بزرگ (که به حالت نیمه مخروبه درآمده) و دو بازارچه سالم‌و بزرگ‌که به «راسته‌بازار» مربوط است میباشد. (شکل۷)

شکل ۷

سرای نو یا زنجیرلو

با سه بازارچه دروازه دار به «راسته بازار» راه دارد راهرو اولی که به‌گوشه جنوبغربی سرا متصل است؛ از دو بازارچه که به یك تیمچه گنبددار راه دارند تشکیل یافته است، بشرح زیر:

۱ـ بازارچه مقدم بعداز دروازه دارای ۳ طاق و ۶ مغازه میباشد،

با شکل معمولی طاق نما وگنبد ساده که آجرها حالت جناقی نسبت بهم دارند. ازمیان طاق نمای بزرگ به عرض ۲٫۴۶ متروارد بازار(سرای) نو میشود. ازطاق نمای قرینه‌ورودی، به سوی سرای زنجیرلو مربوط میشود (درشکل ۸ راه ورود به صحن سرا دیده میشود) بازارنو یاتیمچه نوبنایی ۸ ضلعی است منتها بادیوارها وطاق نماهای متناوب (۴ دیوار یاطاق‌نمای بزرگ «ضلعی» ؛ و ۴ دیوار یاطاق نمای کوچك «کنجی» (شکل ۸) طول دیوارهای بزرگ (یا اضلاع بزرگ) ۱۰٫۲۰ متر؛ طاق نمای ورودی به تیمچه (کنج غربی) وطاق نمای مربوط به صحن‌سرای‌نو در دیوار بزرگ جنوب شرقی‌قرار دارد. (اسم جمشید بردیوار طاق‌نما درشکل ۸ نوشته شده دیده‌میشود) بردیوارهای‌ضلعی‌یك طاق جناقی‌بزرگ ،که‌دوطاق‌نمای بزرگ وکوچك مجاور بهم را محتوی است تعبیه شده ؛ ولی دیوارهای کنجی فقط یك طاق نمای متوسط دارد . جالب توجه اینست که دو نوع طاق‌نمای‌ضلعی(عریض‌وکوتاه ، با«طاق» بزرگ۲٫۴۶ متروکوچك۲٫۳ متر درمجموع ۶ متر) طاق‌نمای‌کنجی(کم عرض‌وبلند) ؛ به وسیله پاندانتیف (آویز) های زیبای متناوبی به‌گردن‌بندزیباتر زیرعرقچین گنبد کشیده‌شده وشکل خاصی که به گردنبند مرتبی شبیه است به مجموعه طاق نماهای مختلف وسایرعوارض ساختمانی‌داده‌است بالاخره برروی‌آنها گنبد‌بسیار ساده مدور ونواری تعبیه شده است .

تعداد لوزیهای زیر عرقچین گنبد ۲۴ عدد است؛ ابعاد آجرها ۲۰×۴٫۵ سانتیمتر است ازبازارچه۳ طاقی (شکل ۸) به صحن بزرگ

شکل ۸ــ تیمچه نو یازنجیرلو

سرای نو میرود ، در واقع از گوشه غربی وارد سرا میشود ؛ و در کنج شمالی نیز بازارچه‌ای‌وجود دارد، که به راسته بازارمنتهی‌میشود ؛ مابین دو بازارچه (وسط ضلع غربی سرا) بازارچه دیگری با دروازه بزرگ (بشکل طاق نمای بلندی) وجود دارد .

متأسفانه سقف بلند و زیبای این طاق‌نما به سال ۱۳۵۴ ریخته در

شکل ۹- به سال ۱۳۵۲

شکل ۱۰- به سال ۱۳۵۴

درحالیکه به سال ۱۳۵۲ کاملا سالم بود. دوقطعه عکس مربوط به سالهای مذکور توسط نگارنده تهیه شده و درج میشود. (شکل ۹ و ۱۰۰)

بازارچه حاج شکر (حاج شکرلو)

بـا ۱۲ دهانه چهار طاقی وهردهانـه بـه عرض ۲ متر دربـازار زرگران بنا شده‌است طاقهای جناقی‌دارد که‌آجر آن‌نواری چیده شده است. گنبد

شکل ۱۱ـ بازارچه حاج شکر

چهار طاقی آن بدون پاطاق و از گوشه‌های چهار طاقی به صورت جناق معکوس (به شکل ۷) زده شده است.

سرای مجیدیه

تیمچه جدیدی که به سال ۱۳۱۱ ساخته شده تاریخ بنا دارد. به ابعاد تقریبی ۱۰ متر باسقف آهنی، مغازه‌ها با طاق نمای تخم مرغی و لچك طاق نماها با کاشی موزاییك تزیین شده ازیك سو به بازار زرگرها وازسوی دیگر به بازار سراجها راه دارد.

در پشت مسجد میرزا علی‌اکبر در خیابان جدید الاحداث شاه کاروانسرای خرابه‌ای وجود دارد که فقط مقداری از دیوارها و دروازه شکسته وطاق نمایی چند باقیمانده است. پیکره‌های باقیمانده نشانه‌هایی ازچهار طاقی‌وطاق نماها وطاقچه‌های یك بنای بزرگ وسرایی قابل‌توجه دارد.

شکل ۱۱ــ کاروانسرای مخروبه پشت مسجد میرزا علی‌اکبر

حمامهای اردبیل

۱ـ حمام صفویه (قرادگنک)

دارای ستونهای مربع دررخت‌کن وضربی‌معمولی ؛ تمام دیوارها وسقف آن سفید کاری شده است ؛ این حمام در خیابان نایبی واقع شده و دایر است .

۲ـ حمام حاج محسن (ملا هادی)

درکوچه ملاهادی واقع و دایر است. «در» ورودی‌ستوندار باآجر قرمز و گنبد معمولی بلند دارد . رخت‌کن آن ۸ ضلعی است و بر روی آن‌گنبد مدوری زده شده ؛ پاطاق‌گنبد بوسیله پاندانتیفهای منظم(آویز) تزیین شده است . این حمام دارای دو قسمت زنانه و مردانه است . فقط درحمام زنانه نقاشیهای‌آن بالنسبه سالم مانده‌است . (شکل ۱۳)

۳ـ حمام حاج شیخ

درکوچه شهیدگاه کوی عالی‌قاپوواقع شده و دایراست ، معمرین آنرا ۳۰۰ ساله میدانند . درب ورودی آن ساده ولی دارای یك هشتی بسیار زیبا باگنبدکروی‌است. درزیر گنبد ۱۶ عدد آویز تعبیه شده‌که حد فاصل گنبد و ۸ طاق نمای سکودار میباشد (شکل ۱۴) .

رخت‌کن‌حمام دارای ۴رواق‌و۴ ستون ۸ضلعی‌میباشد،که طاقهای

شکل ۱۳ــ نمای در ورودی حمام حاج محسن (ملا هادی)

جناقی مختلف بلند وکوتاه برروی آنها گذارده شده و نیم گنبد رواق‌ها برطاق‌نماها تکیه کرده تمام دیوارها وسقف پوشیده از نقاشی‌های مختلف بوده بعلت سفید کاری سطوح مختلف از بین رفته است . فقط در گوشه جنوبی در زیر گنبد کوچك کنج «رخت کن» نقاشیهایی مرکب ازگل‌وبوته وبرگ واسلیمی ساده باقیمانده است . (شکل ۱۵)

داخل حمام دارای دو شاه نشین بزرگ متقابل و دو نیم گنبد کوچك که به خزینه‌آب‌گرم ودر ورودی منتهی‌است میباشد ؛ گنبد اصلی

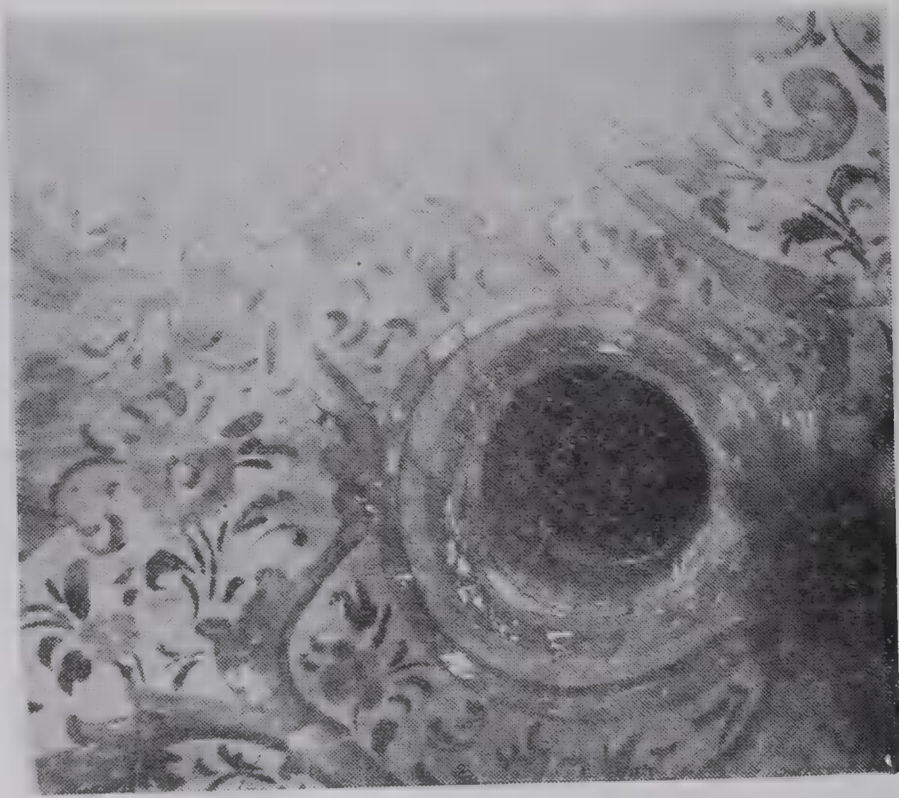

شکل ۱۴ــ هشتی حمام حاج شیخ

مرتفع بوده وبا آویزهای گسترده برطاق نماها ونیم ستونهای مربع تکیه دارد ؛ ازاره حمام کاشی‌کاری معمولی شده است .

۴ــ حمام پیر (حاج رحیم)

در محله سرچشمه واقع شده . در ورودی و هشتی آن تغییرات

شکل ۱۵ـ گنبد کنجی رخت کن حام حاج شیخ.

زیادی یافته ولی بقیه ساختمان شکل اصلی خود را حفظ کرده است؛ رخت‌کن به صورت ۴ طاقی کامل ساخته شده است ۴ ستون (به فاصله ۶ متر از هم) دارد رخت‌کن و داخل حمام کاملا شبیه همدیگر بوده در تعداد ستونها و نوع طاق نما وگنبدکروی مشترك هستند؛ فقط رخت‌کن دو ردیف وداخل حمام سه ردیف آویز درزیرعرقچین گنبد دارد.

شکل ۱۶- نمای درونی حمام حاج شیخ

شکل ۱۷ـ حمام پیر (حاج رحیم)

۵ـ حمام اوچ دکان

حمامی است منسوب به دورهٔ قاجار با نقاشیهای سالم تر از سایر حمامها ؛ در واقع بهترین نمونه برای معرفی تمام حمام‌های اردبیل است؛ منتها پوشش گچی آن (که بوم نقاشیها است) احتیاج به حفاظت کامل دارد. سر درب درپایه وکنگره فرسودگی دارد .

بالای طاق نمای سر درب کتیبه‌ای از کاشی موزاییك لوحه بندی وتعبیه شده است که حاوی اشعار وکلام زیر است :

۱ـ حق بصادق داد توفیق بنای این حمام

ثانیش نبود بعالم بلکه فردوس جنان

ادرکنی یاعلی

ادرکنی یاعلی

شکل ۱۸ــ سر درب ورودی حمام اوچ دکان

۲ــ صفه و صحن و سرا و حوضها و طاقها

احجـار مـرمر وار و کاشی فیروزه فام

عمل حقیر اسمعیل قزوینی

۳ــ ازمقرنس کاری و ازجلوه نقش و نگار

طعنه زن گشته بـاقصار نعیم جـاودان

ساکن فی‌دارالسلطنه تبریز ۱۲۵۹

۴ـ نی‌غلط گفتم بود رشك بهشت از آنکه شد

دلگشای اردبیل و جای عیش مردمان

ادرکنی یاعلی ادرکنی یاعلی

شکل ۱۹ـ سقف راهرو وحمام اوچ دکان

۵- کردم از بهر خرد تفتیش تاریخش بگفت

ارغوانا سال اتمام و بنـایش ارغوان

اختلاف « ارغوانا » با « ارغوان » الف مکسوره‌است . بنابراین، بنای حمام مدت یکسال طول کشیده است . چون الف درمقام ابجد ارزش واحد دارد . (ارغون معادل ۱۲۵۸ وارغوانا ۱۲۵۹ است) .

دهلیز (هشتی) حمام اوچ دکان محوطه‌ایست ۶ ضلعی با۶ طاقچه؛ مابین طاق نماهای طاقچه‌ها گوشوار کوچکی تعبیه و روی‌آن گنبدکروی کنگره داری زده شده است . (شکل ۱۹)

رخت‌کن، چهار طاق عریض و کم عمق دارد. تمام سطوح داخلی باستثنای چند سانتیمتر نبش دیوارها ؛ پوشیده از نقاشی‌های مختلف روغنی است . ازاره‌ها درپشت کمدها و لفاف نایلونی مستور و در صحن نقاشی‌هادر ازاره وقسمتی ازعرقچین گنبد ازبین رفته است .

یکی ازشاه نشینهای حمام اوچ دکان که نسبت به سایرین سالم‌تر مانده ، به طور منطقی تقسیم بندی ودر هرقسمت صحنه متناسبی باوسعت آن نقاشی‌شده است . علاوه برقاب ظریف که کتیبه‌ها را دربرگرفته بقیه سطح دیوار ، و زیر طاق نما به وسیله اسلیمی‌های گل و برگ ساده یا اسلیمی توریقی ساده نقاشی شده است . (شکل ۲۰)

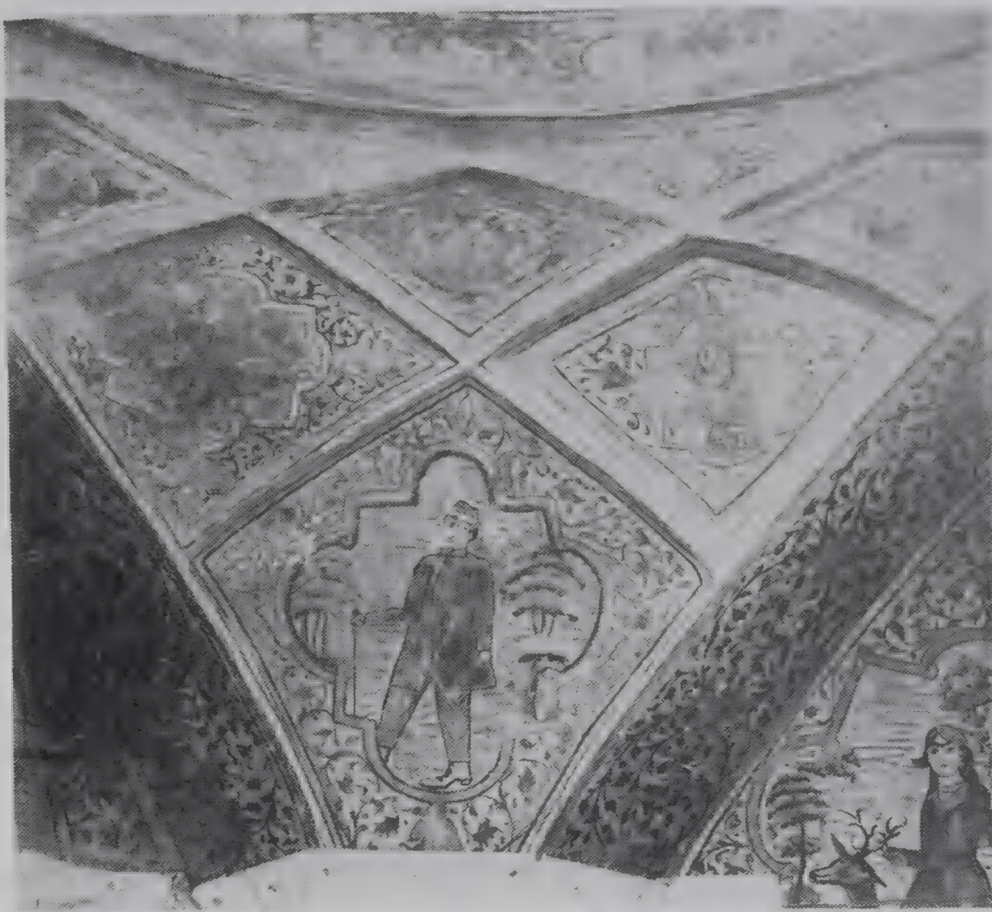
نقاشی آویزها متناسب باسطح آویز و متنوع‌تر ازسایر قسمتها است ؛ اغلب صحنه‌ها تشریفاتی و مربوط به خادمین میباشد . در تصاویر چهارگانه‌که از۴پاندانتیف درج میشود، انواع‌واقسام صحنه‌های خدماتی

شکل ۲۰

یا تشریفاتی نشان داده شده است : حمل چپق ، یك بره ، سماور ، گل ، میوه ، شربت وغیره .

در واقع هیچ قسمتی ازسطوح رخت کن از آثار قلمی نقاش محروم نمانده است. خوشبختانه سالم تر از نقاشیهای سایر حمامها است و بامختصر مواظبت واعمال حفاظتی میتوان از انهدام شان جلوگیری نمود .

شکل ۲۱

سقف رخت‌کن (رویه گنبد کروی) به صورتی دیگر تقسیم بندی ونقاشی شده است، بشرح زیر: دروسط یك ترنج بزرگ مرکب از۱۱پر یك‌گل میخك ـ ۱۱ بیضی درخارج آن‌که هرکدام بایك صحنه ازنقاشی روغنی تزیین شده است ـ وخارج از بیضی‌ها ۱۲ سرو یابته ترمه نقاشی شده وحد فاصل همه آنها اعم از ترنج وسط و بیضی‌ها وسروها با گلهای

شکل ۲۲- یکی از آویزهای حمام اوچ دکان که قسمتی از نقاشیهای آن خراب شده است.

شاه عباسی وگل وبرگهای ریز (اسلیمی توریقی) نقاشی وتزیین شده‌است.

در یکی از آویزها شکافی در میان طاق و محور آویزها به وجود آمده که به وسیله صاحب حمام سیم بندی ومحکم کاری شده است. البته لازم ولی کافی نیست.

داخل حمام یك چهار طاقی ساده وعریض سفیدکاری شده است.

شکل ۲۳ـ آویز (پاندانتیف) دیگری از حمام اوچ دکان که سالم‌تر از سایرین بوده و گل و بوته‌ها و اسلیمی خرطوم فیلی زیر گنبد را نشان میدهد .

این حمام زیبا دارای چاله حوض بزرگ و زیبایی بوده که متأسفانه با احداث خیابان و تخریب یك گنبد آنرا به صودت زباله دانی درآورده‌اند که قیافه ناهنجار آن در تصاویر زیر دیده میشود و تعمیر و

شکل ۲۴ـ درتابلوهای مصور دراین آویز پاطاق، زنی‌سماور به دست وصحنه‌های دیگری دیده میشود . دراین قسمت گچها به وسیله سیمهایی محکم‌کاری شده است .

ترمیم آن علاوه برحفظ این اثرتاریخی و زیبا، منظره نازیبای آنراکه مانند زخمی برچهره خیابان جدید الاحداث میماند ازبین میبرد .

در تصاویر مندرجه صورت‌های بیرونی و درونی این چاله حوض دیده میشود .

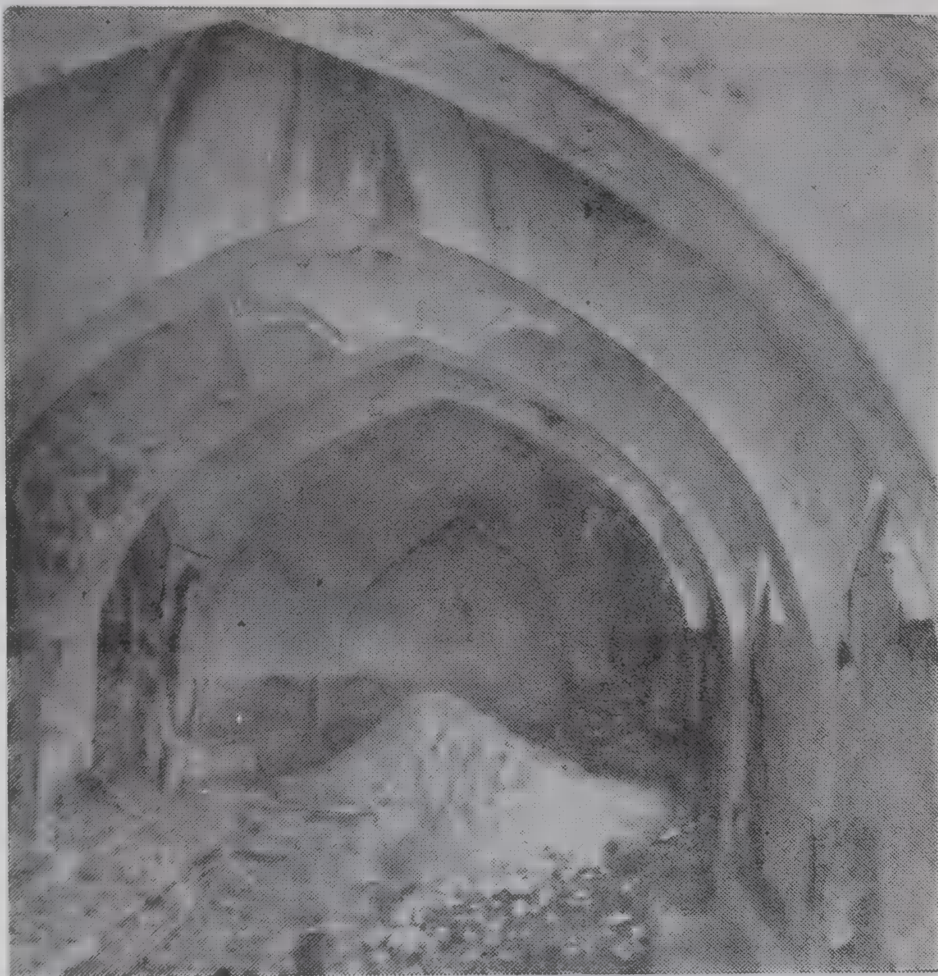
شکل ۲۵ـ نمای خارجی چاله حوض حمام اوچ دکان وقسمتی از گنبد صحن داخلی آن‌که درگوشه چپ بالای تصویر دیده می‌شود .

۶ـ حمام میرزا حبیب (پیرعبدالملك)[1]

در ورودی وهشتی جالبی ندارد . ولی رخت‌کن آن شکل و سبك

۱ـ درصفحهٔ ۱۷۶ تاریخ‌اردبیل و دانشمندان، جلد ۱ دربارهٔ میرحبیب‌الله می‌نویسد : میر حبیب‌الله بن سید مرتضی کلخورانی از نبیره‌های سید حسین مجتهد موسوی عاملی است . سادات کلخوران از معروفین سادات اردبیل میباشند واز این

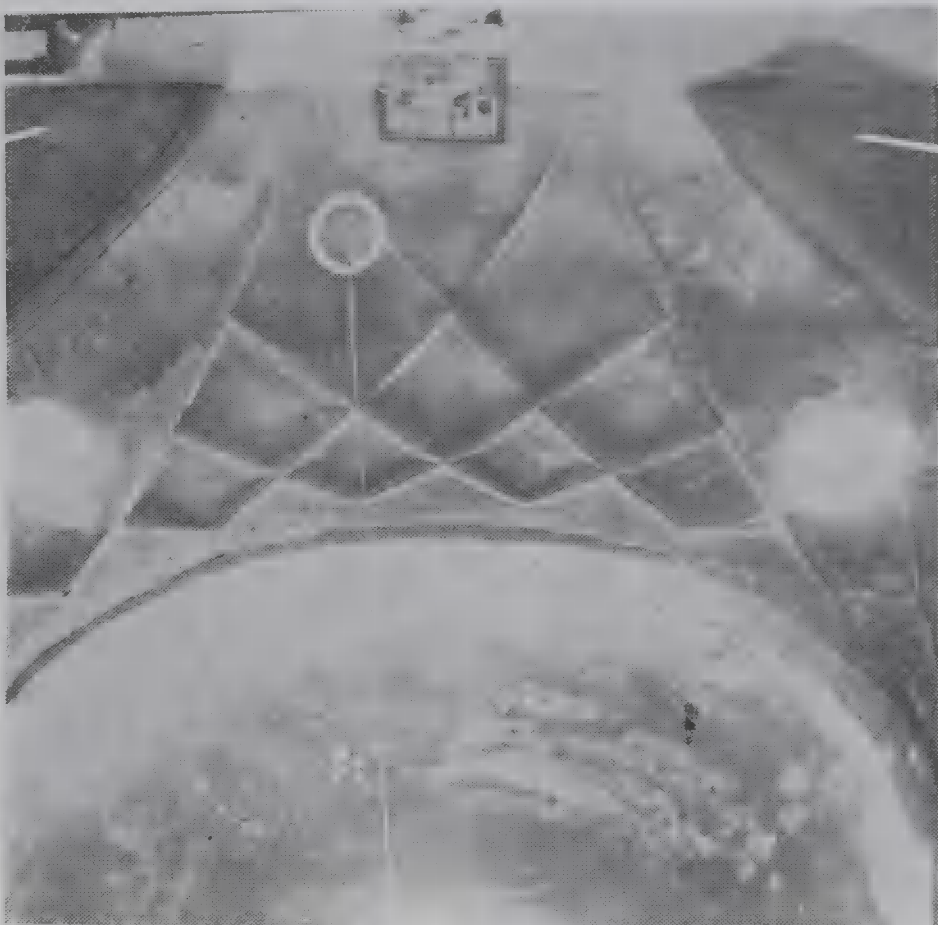
←

شکل ۲۶ـ چاله حوض وسیع و بلند حمام اوچ دکان با طاقهای متعدد وطاقچه‌ها وسکوهای مربوطه

← دودمان علماء وفضلاء ودانشمندان زیادی به وجودآمده .... ازآنجمله حاج میر صالح مجتهد و اولاد اوکه به طایفه انواری معروف هستند و بازماندگان صاحب ترجمه معروف به قبیله اطهاری ومرحوم سید محیی‌الدین وخانواده وی معروف به یونسی وهمچنین خانواده‌های دیگر علوی ، قوامی ، ذکری سید قاسمی و غیر آن از اولاد سید حسین مزبور هستند .

میر حبیب الله ازعلمای سرشناس اردبیل ... مسجد وی در راه «کلخوران» معروف به مسجد میر حبیب الله میباشد .

شکل ۲۷ــ رخت‌کن حمام میرزا حبیب

دیگری از نظر ابعاد بنا دارد، چون به‌صورت چهارطاقی بوده و بالای طاق نماها، طاق‌نمایی تزیینی تعبیه و پایه طاقها بایك فیل‌گوش ساده و آویزهای باریك وگسترده تزیین یافته است؛ «هیچ اثری از نقاشی دیده نمیشود» رخت‌کن گنبدی کروی وسفیدکاری شده دارد. (شکل ۲۷)

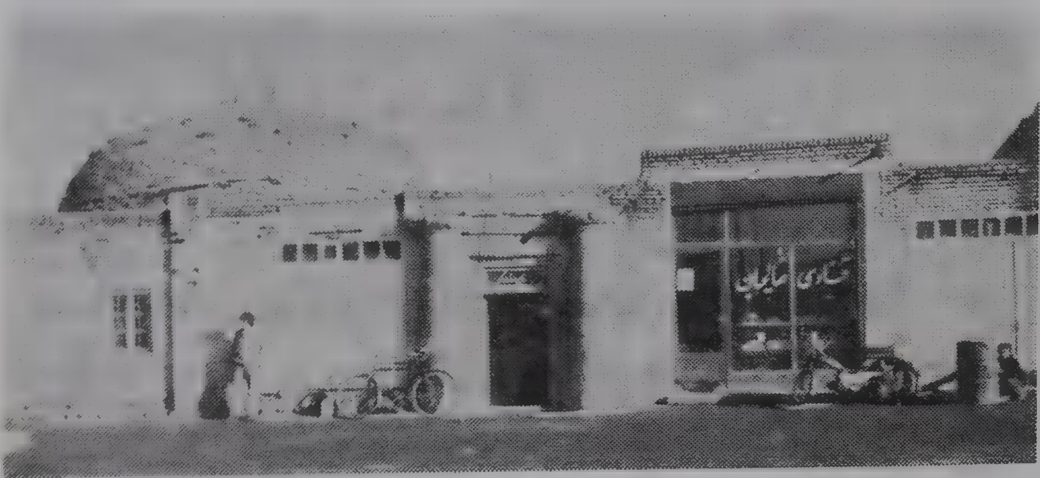
مابین رخت‌کن و داخل حمام محوطه کوچك سکوداری ساخته

شده (جهت تعادل هوا بین رختکن و داخل حمام) ؛ که یك دیوار آن ساده ومعمولی ولی سه دیوار دیگردارای طاق نما وآویز بندی‌است ، که درسقف به یك ستاره منتظم هشت پر منتهی‌میشود .

داخل حمام صحن بزرگی است به ابعاد تقریبی ۵×۵ متر که دو دیوار (ورودی و خزینه آب گرم) طاق نما و آویزبندی شده است ولی دو دیوار طرفین به دو شاه نشین بزرگ و عمیق اختصاص یافته که دیوار شاه نشینها باسه طاق نما وگوشواره‌های حد فاصل‌طاقها وآویزهای متعدد منتهی رواق‌های بسیار زیبا وبزرگی ساخته‌اند .

۷- حمام پیر زرگر

در ورودی و راهروساده‌ای دارد (شکل۲۸) اما رختکن آن‌شکل اصلی‌وقدیمی‌خود را حفظ کرده‌است‌مانند سکوهای قدیمی - شاه‌نشین‌ها-

شکل ۲۸

شکل ۲۹ـ رخت کن حمام پیر زرگر

کف سنگ فرش و حوض سنگی هشت ضلعی باچهار بازوی سنگی که با یك پله کوچك به سکوی رخت کن ها منتهی میگردد (شکل ۲۹) «هر کسی با کندن کفشهای چوبی (یا اگر بدون کفش هم آمده بود) وارد حوض میشده و واقعاً خرامان خرامان به سوی سکوی رخت کن خود میرفته و بعداز چند لحظه توقف موقرانه برسکو میآمده و وقتی پاهای خود را

روی لنگی که گسترده بودند خشك میکرد، بر روی رخت حمام خود که قبلا گسترده بودند، می‌نشست ومنتظر میماند تا استاد حمامی دستی بر پشت او بکشد، قطیفه[۱] یاحوله را جابجا کند وخدمتی نماید و دست بردست زند وبه سراغ مشتری دیگری برود. آنان طعم سرعت را نچشیدند.»

سقف رخت‌کن بانواری که با گلهای تکراری نقاشی شده قاب گرفته شده است؛ واین نوار ازپایین به‌آویزها وازبالا به عرقچین گنبد محدود میگردد. رویه گنبد به وسیلهٔ ۴ عدد «بته ترمه» بزرگ به ۴ ناحیه تقسیم شده وبین آنها صحنه‌هایی مرکب ازملائك وگل‌و بوته‌های‌اسلیمی نقاشی شده است (شکل ۳۰) اما در زیرعرقچین کنگره‌ای مرکب از۱۶ آویز (پاندانتیف) به صورت گردنبندی قرارگرفته که درمتن آنها گل وبوته‌های اسلیمی توریقی نقاشی شده است.

در یك ردیف پایین‌تر در رویه ۱۲ آویز، صحنه‌هایی یا مجالسی نقاشی شده است. (شکل ۳۱)

بقیه آویزها و۴ فیل گوش میان آنها سفیدکاری شده وآثار نقاشی از بین رفته است. همچنین نقاشی‌های دیوار شاه نشینها هم در نتیجه

۱ـ قطیفه ـ بفا کسفینة. ع. جامه پرزه‌دار خوابناك وچادر درپیچیده.
قطیفه حمامی ـ درقوسی جامهٔ پشمین که بعداز غسل بدن را بدان پاك کنند وایضاً گلیم شب پوش یاپرده، شفیع اثر:

مگر قطیفه حمامی است خلعت وصل　　که میدهند به عاشق بتان لاله عذار
هنوز عاشق مسکین نکرده خشك عرق　　که باز در بربیگانهٔ گرفته قرار»

فرهنگ آنندراج، چاپ تهران، انتشارات کتابخانهٔ خیام

شکل ۳۰

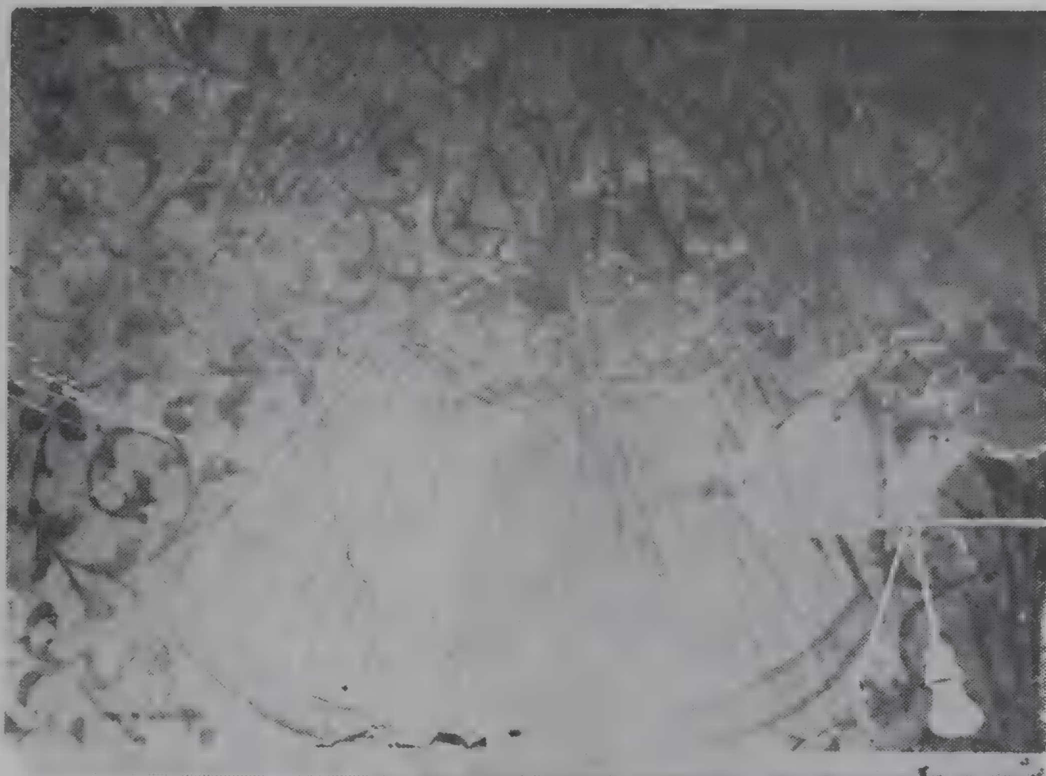
سفیدکاری ازبین رفته است ، ولی نمونهٔ نقاشیهای شاه نشین‌ها را میتوان در شاه نشین سمت راست در ورودی حمام مشاهده نمود. «این شاه نشین به وسیلهٔ دیوار جدیدی از رخت کن جدا و به صورت انبار خرده ریز درآمده است » در تمام دیوارهای آن نقاشیهای قدیمی دیده میشود. دردو تصویر مندرج زیر یك فرشته ودر متن هردو اسلیمی توریقی (گل و

شکل ۳۱ــ طاق نمای شاه نشین‌ها وقسمتی ازگنبد رخت‌کن حمام پیرزرگر

بوته وبرگ) دیده میشود (اشکال ۳۲ و ۳۳) .

داخل حمام به صورت چهار طاقی بلند با آویزهای متعدد و یك گنبد کوچك نسبت به وسعت حمام میباشد. وسعت آن ۵×۵ متر و وسعت شاه نشینها ۵×۴ مترمیباشد. دیوارخزینه‌آب گرم و درب ورودی با طاق نمای کم‌عمقی ساخته است .

شکل ۳۲

بقیه حمامهای اردبیل عبارتند از:

۸ـ حمام اقانقی شبیه حمام حاج شیخ

۹ـ حمام ابراهیم آباد واقع در کوچه ابراهیم آباد شبیه حمام حاج شیخ

۱۰ حمام زینال واقع درعالی قاپو کوچه زینال شبیه حمام حاج شیخ

۱۱ـ حمام منصوریه واقع درعالی قاپو شبیه حمام حاج شیخ

۱۲ـ حمام میرزا ایمان شبیه حمام حاج شیخ

شکل ۳۳

۱۳ـ حمام یعقوبیه واقع دراوچ دکان شبیه حمام حاج شیخ

۱۴ـ حمام صدر

۱۵ـ حمام کاظمیه

۱۶ـ حمام وکیل واقع درخیابان پهلوی طوای

۱۷ـ حمام یساول واقع در اونچی میدان

۱۸ـ حمام زندان واقع درکوچه زندان

۱۹ـ حمام سعیدآباد واقع در واچ دکان

۲۰ ـحمام کهنه

۲۱ـ حمام ارمنستان

زیارتگاههای اردبیل

بقعه شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی

۶۵۰ - ۷۳۵ هـ. ق.   ۱۲۵۲ - ۱۳۳۵ م.

شیخ صفی‌الدین فرزند شیخ امین‌الدین جبرئیل پیرو ، مرید و داماد شیخ زاهد گیلانی عارف معروف بود . پس‌ازوفات شیخ زاهد تاسال ۷۳۵ هـ. ق. به ارشاد و هدایت پیروان و مریدان خود پرداخت . در سال مزبور که دعوت حق را اجابت و رخت به سرای باقی‌کشید ، در خانقاه خود به خاك سپرده شد . فرزندش شیخ صدرالدین موسی‌که جانشین وی و مورد توجه امرای وقت بود به بنای بقعه اقدام ودر تزیین و کاشیکاری اولیه آن سعی کافی مبذول داشت .

استقرار ایلخانان مغول ایران در مراغه سپس در تبریز لطمه به مرکزیت سیاسی اردبیل در طول قرون هفتم تا نهم هجری قمری زد ؛ اما وجود شیخ صفی‌الدین در اردبیل (در حیات و ممات) موجب عطف توجه عقیدتی ومذهبی وحتی سیاسی مردم ایران و ترکیه (آزادشدگان خواجه علی) بدان شهرگردید وآنرا به صورت شهری مورد احترام و ستایش و زیارتگاه صوفیان درآورد و ثروت واعتبار آنرا باز گردانید .

تاجائی که روایات حقیقی و افسانه‌ای دربارهٔ شیخ صفی‌الدین و بقعه بهم آمیخته ودرمجموع موجبات حفظ وحراست آنرا ازجمیع جهات فراهم آورد؛ بنابراین لازم میدانم تاریخچه‌ها ، نظرات و روایات مختلف درباره آنرا بطور اجمال مرور نمائیم.

[**فردریش‌زاره** صفحه ۱۲ و ۱۳ تشکیل دولت ملی‌در ایران حکومت آق قویونلو وظهور دولت‌صفوی، والترهینتس، ترجمهٔ کیکاوس‌جهانداری ، تهران ۱۳۴۶

بقعه

فردریش‌زاره دراثرخوددراجع به اردبیل‌تاریخ‌بنای مسجد، ومدفن شیخ صفی را بتفصیل تمام مورد مطالعه قرار داده به صورتی‌که ما در این جا فقط بذکربعضی‌ازنکات وملاحظات تکمیلی‌اکتفا می‌کنیم (رجوع‌کنید به نقشهٔ صفحه ۸۹) .

ازعرض دست چپ ، حیاط بزرگ به مسجد بقعه راه دارد ، این مسجد یك هشت ضلعی است که گنبدی برفراز آن بوده است . وازآن فعلا اثری نیست . دراینجا درکنار منبری‌که طرف راست در ورودی‌بوده علمی قرار داشته که می‌گفتند به دست حضرت فاطمه دختر پیغمبر اکرم تهیه شده است‌وشیخ صدرالدین (بسال ۱۳۸۰ م = ۷۸۱/۲ هـ. ق.) آنرا باخود ازمدینه آورده بود . این مسجد قدیمیترین قسمت بقعه است و به عقیده زاره درقرن سیزدهم (= قرن هفتم هـ. ق.) ساخته شده است .

پس‌از مسجد قدیمیترین قسمت باید قاعدهٔ ساختمان چهارگوشی باشد که گنبدی برفراز آن است (درنقشه آنرا هاشور زده‌اند) ؛ طبق

روایات محلی آنجا «مقبره خانم» است. بدون کمترین تردید این قبر بی‌بی فاطمه، همسر شیخ صفی و دختر مرشد او شیخ زاهد گیلانی است که بسال ۱۳۲۴ (= ۷۲۴ ه. ق. یعنی‌ده سال قبل‌از شوهرش) دراردبیل زندگی را بدرود گفت. شیخ صفی خود دستور داده بودکه برفراز قبراو گنبدی تعبیه شود.

مقبره شیخ صفی نیز به این بنا که دراصل‌مجزا بوده پیوسته‌است (در نقشه بالا با i مشخص شده است). اولئاریوس Olearius ذکر میکند که مقبره توسط شیخ صدرالدین پسرشیخ صفی بنا شده‌است. یك مرجع فارسی نیز درتایید وتکمیل این خبر می‌گوید بنای این ساختمان طبق دستور صدرالدین ده سال به طول انجامیده است؛ او نظم ونسق آن بقعه را ازنظر خدام وملازمان وشمعها ومشعل‌ها تعیین کرد وهمچنین ترتیب خلوتخانه محل شستشو وسایر اطاقها را مقرر نمود. تاریخ ساختمان را می‌توان ربع چهارم قرن پانزدهم (= ۸۷۹ تا ۹۰۶ ه. ق.) تعیین کرد زیرا گویا صدرالدین استادان وصنعتکاران ازمدینه باخود آورده بوده است و زیارت شیخ نیز در اواخر عمر درازش (۱۳۹۱ - ۱۳۰۵) عملی گردیده است.

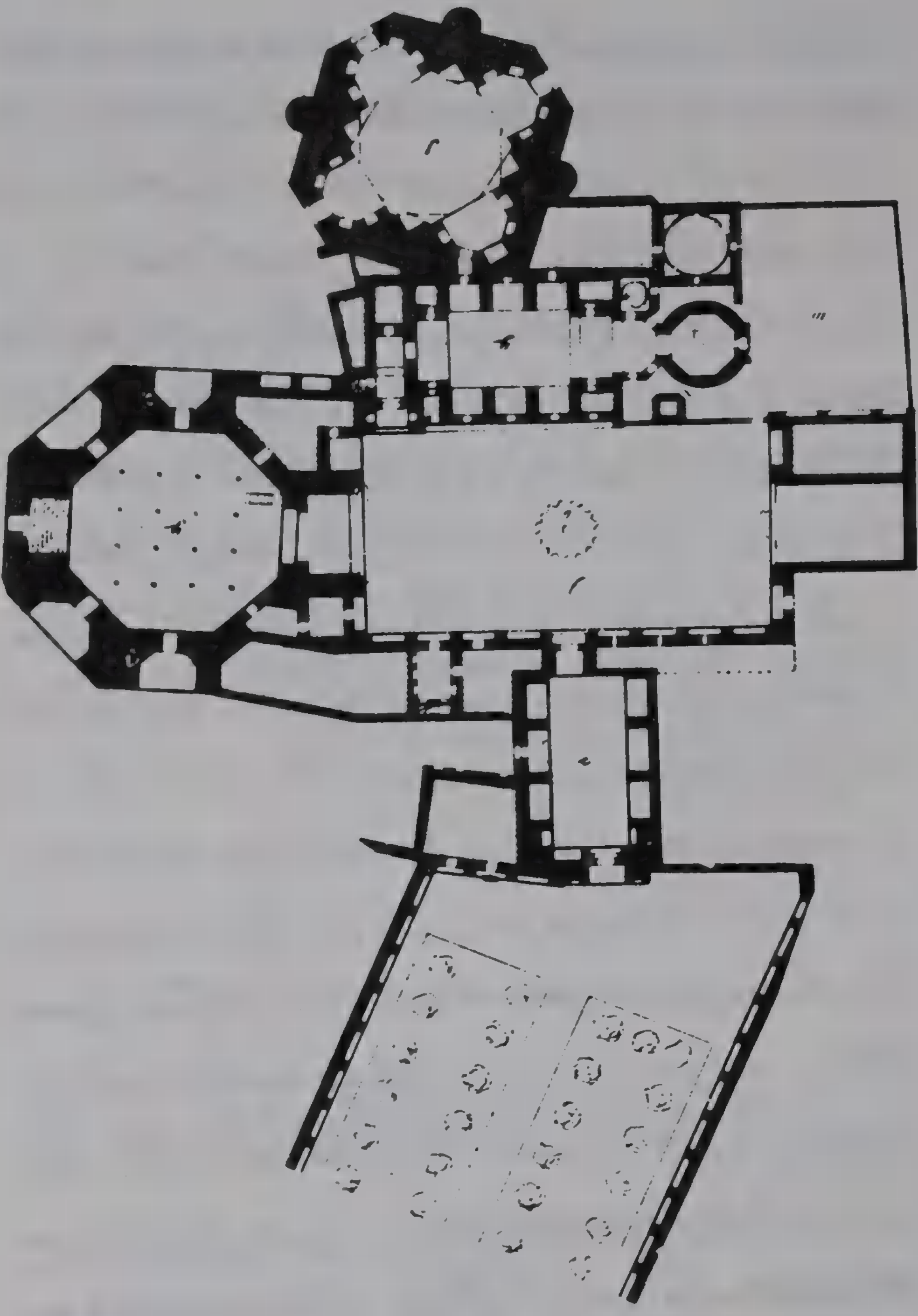
توسعه این بنا گویا دراواسط قرن پانزدهم (= اواسط قرن نهم ه. ق.) ازطرف شیخ جنید انجام شده باشد به هرحال این گزارشی‌است که اولئاریوس درقرن هفدهم (= قرن یازدهم ه. ق.) طبق روایات محلی ذکر میکنداما چون شیخ جنید خیلی‌زندگی‌توأم باحرکت وجنب‌جوشی

داشته است نمی‌توان بدین اظهار چندان اعتمادکرد وآنرا موثق شمرد. من بیشتر قابل قبول می‌دانم که این توسعهٔ بنا به‌دست شیخ حیدر انجام گرفته باشد که خیلی بیش‌از جنید دراردبیل زیست وقرینه من هم برای این فرض مطلبی است که دریکی ازمراجع آمده است وطبق آن حیدر درکرانه رودی که در حوالی اردبیل است باغی تعبیه ودر وسط آن باغ کاخی استوار برپا کرده است .

دربارهٔ تاریخ ایجاد بنایی‌که به « چینی خانه » موسوم است اسناد ومدارك محکم وقابل اطمینانی در دست نیست ؛ بقول‌زاره هم ظاهر کهنه وفرسودهٔ این عمارت وهم ناهماهنگی‌آن‌بامجموعهٔ سایر تأسیسات‌گواهی است‌براینکه ساختمان‌آن به‌قبل‌راجع میشود (شاید هم درقرن چهاردهم م = قرن هشتم هـ. ق.)

درباب‌آن قسمت ازتأسیسات که به دست سلاطین صفوی درقرون شانزدهم وهفدهم (= قرون نهم و دهم هـ. ق.) ایجاد شده است شما را به اثرزاره‌که تاحال چندین بار بدان استناد جسته‌ایم راهنمائی‌می‌کنیم. زاره طرح اثر خاص دیگری را هم برای آینده ریخته است که دربارهٔ نقاشی معماری ایران است وآن نیز مورد استفادهٔ بسیار تواندبود .]

درنیمهٔ اول‌قرن دهم هنگام سلطنت شاه اسمعیل صفوی برزینت و وسعت بقعه افزوده شد . درسال ۹۳۰هـ. ق. جسد شاه اسمعیل درجوار شیخ مدفون گردید ، شاه طهماسب فرزند و جانشین وی بقعه و بناهای وابسته را تکمیل وبهم مربوط ساخت‌ومسجد قندیلخانه وصحنی برآنها

نقشهٔ بقعهٔ صفوی دراردبیل ـ شمال ←

اضافه کرد وقالی معروف بقعه شیخ صفی که اکنون درموزه «ویکتوریا و آلبرت» لندن محفوظ است جهت مفروش ساختن این مسجد به دست هنرمندان کاشی، درکارخانهٔ شاهی تبریز بافته شد.

شاه عباس اول وثانی هدایا وتحف بسیاری ازقبیل ظروف چینی، کتب خطی، زریها، سجاده‌های قیمتی به مقبرهٔ شیخ تقدیم و دهات و مزارع ومستغلاتی جهت تأمین مصارف وهزینه‌های جاری به بقعه وقف نمودند که بمرور زمان اکثر املاك موقوفه درکام‌زمین‌خواران فرورفت واگر همت‌شاهانی، چون ناصرالدین‌شاه قاجار و رضاشاه‌کبیر سرسلسله خاندان پهلوی درحفظ وتعمیر بقعه نبود شاید خودبنانیز ازپای درمی‌آمد. شاید این سؤال پیش بیاید که تحف وهدایا واشیاء بقعه به چه سرنوشتی دچارشدند؟ باید گفت در اواخر سلطنت شاه طهماسب ثانی مقداری از طلا آلات و جواهرات بقعه، صرف تجهیز وتقویت قشون شد؛ در زمان نادرشاه نیز قسمت مهمی از اشیاء زرین وسیمین و مرصع به فروش رفت و وجه آن به مصرف لشگرکشی رسید؛ در زمان فتحعلی‌شاه قاجار (هنگام جنگ ایران و روس) قسمت مهم اثاث و اشیا و کتب نفیس بقعه، به عنوان غنیمت جنگی به موزه‌های روسیه، مخصوصاً ارمیتاژپطرسبورگ منتقل شد. مقدار اندکی نیز از دستبرد حوادث مصون ماند که اکنون درخود بقعه یا درموزه‌های مختلف کشور نگهداری‌میشود. درتابستان سال۱۳۴۸ مقدار زیادی فرامین مختلف راجع به متولیان‌وامورسرکاری وموقوفات

بقعهٔ شیخ صفی بعلاوه طوماری به‌ابعاد ۱۲/. × ۷/۵۷ متر ومرکب از ۱۶ قطعه باینجانب عرضه شد، که بدستور آقای طهماسب دولتشاهی مدیر کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی جهت نگهداری در موزه آذربایجان ابتیاع و نگهداری گردید. (طومار نامبرده در کتابی بنام گنجینهٔ شیخ صفی «نشریهٔ شماره ۱۶ کتابخانه ملی تبریز» توسط آقای میرودودسید یونسی معرفی‌شد.) این طومار موجودی آستانه شیخ صفی را «از قرار بازدید محمدقاسم بیگ متولی. بیست وپنج رجب المرجب ۱۱۷۲ بارس ئیل.» نشان میدهد و فعلا سند منحصر بفردی است که وجود دارد و ۶۱ سال قبل‌ازعهدنامهٔ ترکمانچای‌و۶۰ سال قبل‌از چپاول‌این‌گنجینه توسط ژنرال پاسکیویچ، تنظیم یافته است. صفحاتی از این طومار جهت آشنایی با سبك و سیاق وتنظیم‌آن درج میگردد.

قطعه ششم از اول

روضة الصفا ۱۲ مجلد

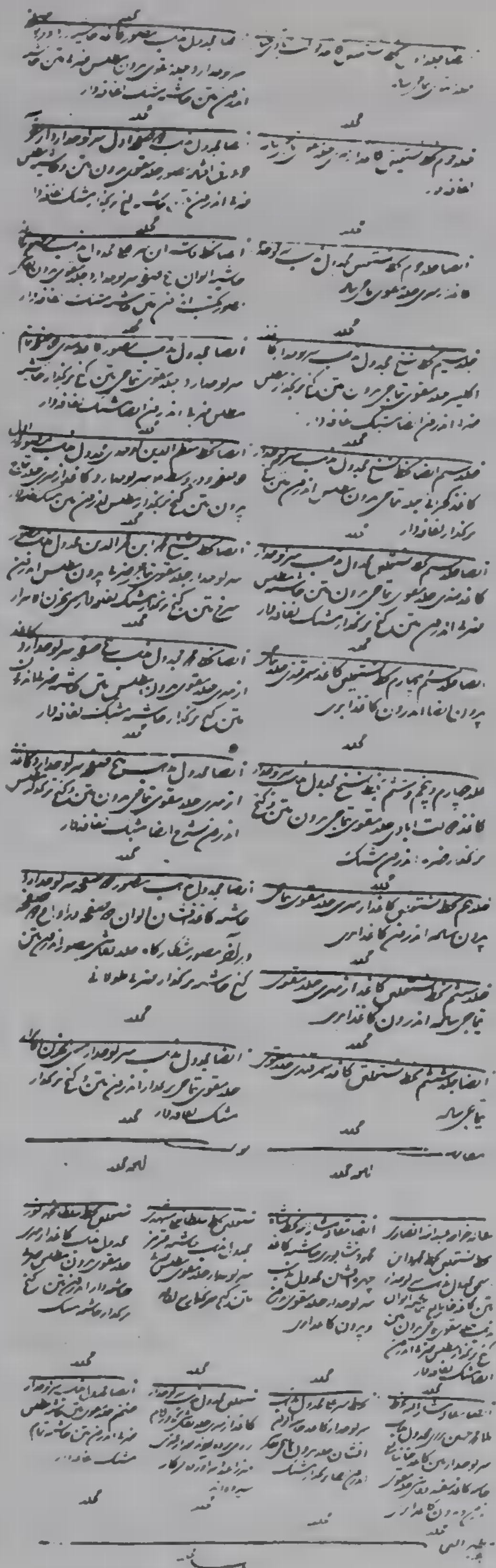
...

ـ جلد اول و دوم بخط نستعلیق کاغذ ازمیری جلد مقوی ساده مجلد

۱ـ ایضاً جلد اول بخط نستعلیق کاغذ دولت‌آبادی حنایی جلد مقوی تیماجی ساده مجلد

۲ـ جلد دوم بخط نستعلیق کاغذ ازمیری جلد مقوی تیماجی ساده لفافه‌دار. مجلد

۳ـ ایضاً جلد دوم بخط نستعلیق مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ

ازمیری جلد مقوی تیماجی ساده . مجلد

۴ـ جلد سیم بخط نسخ مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ اکلیر جلد مقوی تیماجی بیرون متن کنج ترنجدار مطلس ضربی اندرون ایضاً مشبك لفافه‌دار . مجلد

۵ـ جلد سیم ایضاً بخط نسخ مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ کجراتی جلد تیماجی بدون مطلس اندرون متن کنج ترنجدار لفافه‌دار . مجلد

۶ـ ایضاً جلد سیم بخط نستعلیق مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ هندی جلد مقوی تیماجی بدون متن حاشیه مطلس ضربی اندرون متن کنج ترنجدار مشبك لفافه‌دار . مجلد

۷ـ ایضاً جلد سیم و چهارم بخط نستعلیق کاغذ سمرقندی جلد تیماجی بیرون ایضاً اندرون کاغذ ابری . مجلد

۸ـ جلد چهارم و پنجم و ششم بخط نستعلیق مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ دولت‌آبادی جلد مقوی تیماجی بدون متن کنج‌ترنجدار ضربی اندرون مشبك . مجلد

۹ـ جلد پنجم بخط نستعلیق کاغذ ازمیری جلد مقوی تیماجی بیرون ساده اندرون کاغذ ابری . مجلد

۱۰ـ جلد ششم بخط نستعلیق کاغذ ازمیری جلد مقوی تیماجی ساده اندرون کاغذ ابری . مجلد

۱۱ـ ایضاً جلد ششم بخط نستعلیق کاغذ سمرقندی جلد مقوی تیماجی ساده . مجلد

خمسه نظامی ۱۱ مجلد

نستعلیق بخط درویش محمد مجدول مذهب مصور حاشیه کاغذ الوان که پنج سرلوح دارد . مجلد

۱ـ ایضاً مجدول مذهب مصور کاغذ حاشیه زرد در دو صفحه سر لوحدارد جلد مقوی بدون مطلس ضربی متن حاشیه اندرون متن حاشیه مشبك لفافه‌دار . مجلد

۲ـ ایضاً مجدول مذهب دو صفحه اول سرلوحدارد از آخر دو ورق افتاده مصور جلد مقوی بدون متن و حاشیه مطلس ضربی اندرون متن حاشیه کنج ترنجدار مشبك لفافه‌دار . مجلد

۳ـ ایضاً بخط قاسم بن میرعلی مجدول مذهب مصور کاغذ حاشیه الوان پنج صفحه سرلوحدارد جلدمقوی بدون نقاشی مصور مکتب اندرون متن حاشیه لفافه دار . مجلد

۴ـ ایضاً مجدول مذهب مصور کاغذ هندی دو صفحه تمام سرلوحدارد جلد مقوی تیماجی متن کنج ترنجدار حاشیه مطلس ضربی اندرون ایضاً مشبك لفافه‌دار . مجلد

۵ـ ایضاً بخط معظم الدین اوحدی مجدول مذهب مصور از اول دو صفحه و در وسط ۴ سرلوحدارد کاغذ ازمیری جلد تیماج بیرون متن کنج ترنجدار مطلس اندرون متن مشبك لفافه‌دار . مجلد

۶ـ ایضاً بخط شیخ محمد بن فخرالدین مجدول مذهب مصور سرلوحدار جلد مقوی تیماجی ضربی بدون مطلس اندرون سرخ متن

کنج ترنجدار مشبك لفافه‌دار مسمی مخزن الاسرار . مجلد

۷ـ ایضاً بخط محمد مجدول‌مذهب پنج صفحه سرلوحدارد کاغذ ازمیری جلد مقوی بدون مطلس متن حاشیه ضربی اندرون متن کنج ترنجدار حاشیه مشبك لفافه‌دار . مجلد

۸ـ وایضاً مجدول مذهب پنج صفحه سرلوحدارد کاغذ ازمیری جلد مقوی تیماجی بدون متن وکنج ترنجدار مطلس اندرون بشرح ایضاً مشبك لفافه‌دار . مجلد

۹ و ۱۰ـ ایضاًمجدول مذهب مصور دوصفحه سرلوحدارد حاشیه کاغذ افشان الوان دو صفحه در اول دوصفحه در آخر مصورشکارگاه جلد نقاشی مصور اندرون متن کنج حاشیه ترنجدار ضربی طولانی . مجلد

۱۱ـ ایضاً مجدول مذهب سر لوحدار مسمی بمخزن‌الاسرارجلد مقوی‌تیماجی‌ترنجداراندرون متن‌وکنج ترنجدارمشبك لفافه‌دار . مجلد

۱۲ـ مقالات ۴ مجلد نوشتجات ۴ مجلد

۱۳ـ مقاله خواجه عبدالله انصاری بخط نستعلیق‌بخط محمودابن اسحق مجدول مذهب سرلوحدار متن کاغذ خانبالغ حاشیه الوان مذهب جلد مقوی تمامی بدون متن کنج ترنجدار مطلس ضربی اندرون ایضاً مشبك لفافه‌دار . مجلد

ایضاً مقاله مشارالیه‌بخط شاه‌محمود نیشابوری حاشیه‌کاغذ چهره افشان مجدول مذهب سرلوحدار جلد مقوی اندرون وبیرون کاغذ ابری مجلد

نستعلیق بخط سلطانعلی مشهدی مجدول مذهب حاشیه قرمز سرلوحدار جلد مقوی مطلس ضربی متن کنج ترنجدار مع لفافه مجلد

نستعلیق بخط سلطانمحمد نور مجدول مذهب کاغذ ازمیری جلد مقوی بدون مطلس ضربی حاشیه‌دار اندرون متن کنج ترنجدار حاشیه مشبك. مجلد

۱۴ـ ایضاً مقاله مشارالیه بخط ملا محمد حسین تبریزی مجدول مذهب سرلوحدار متن کاغذ خانبالغ حاشیه کاغذ سفید نقاشی جلد مقوی اندرون و بیرون کاغذ ابری. مجلد

بخط میرعلی مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ حاشیه الوان افشان جلد بیرون تیماجی نقاشی اندرون ایضاً ترنجدار مشبك. مجلد

نستعلیق مجدول مذهب سرلوحدار کاغذ ازمیری جلد نقاشی که در ایام رومی برده بودند بعد از ممیزی میرزا عبدالله آورده بسرکار سپرده‌اند مجلد

ایضاً مجدول مذهب سرلوحدار ضخیم جلد مقوی متن حاشیه مطلس ضربی اندرون متن حاشیه تمام مشبك لفافه‌دار مجلد

۱۵ـ مظهر العجایب ۳۰ مجلد

ازسند مزبور بطور اجمال اموال گنجینه‌بقعه شیخ صفی به شرح زیر مستفاد میشود :

کتاب	۹۷۲ مجلد	۳۰ جزو	۲۲۴ ورق	صفحه	۷	نشریه‌۱۶	کتابخانه‌ملی تبریز
مصحف	۷۴۴ مجلد	۳۰ جزو		»	»	»	»
سی‌پاره	۲۲۴ مجلد		۲۲۴ ورق	»	»	»	»
پنجره	۷ عدد			»	۸	»	»
نقره آلات	۷ زوج	۱۴ عدد	۱۰۰ مثقال	»	»	»	»
چینی آلات	۹۵۷ عدد			»	»	»	»
عقیق ویشم وفادزهر	۶ پیاله			»	»	»	»
برنجینه آلات	۵۰ عدد	۹ دست		»	۹	»	»
تسبیح	۲۳۰ عدد			»	»	»	»
ابه‌نوس وغیره	۱۱ عدد			»	»	»	»
مسینه آلات	۱۱۷ عدد			»	»	»	»
طوق طلا	۲ عدد			»	»	»	»
آهن آلات	۷ عدد			»	»	»	»
طلا آلات	۱۰۰ عدد			»	۵۶	»	»
فیروزه دانه	۱۱۸ عدد	ریزه	۱۶۱ دانه	»	۵۷	»	»
یاقوت دانه	۹۵ عدد	ریزه	۷۴ دانه	»	۵۷	»	»
لعل سوراخدار	۸ عدد	شبه‌دولای	۱ دانه	»	۵۷	»	»
نقره آلات	۷ زوج	۱۱ عدد	۱۰۰ مثقال	»	۵۸	»	»

البسه صندوق پوش جانماز قالی وقالیچه گلیم عصا پیراهن وغیره که درتحویل متولی وقت بوده

درخاتمه موجودی اجناس، علل کسری اجناس بقعه در ۳۴ سطرشرح داده شده است درصفحه۹۸ ازسطر ۹ ازعین صورت‌مجلس‌وتمام مطالب آن درصفحات بیعد ۹۹ « باقید شماره هرسطر»مندرج است .

۱- قدیمی ومخلص این سرکار واز کیفیت وکمیت قصور وکسور مزبور اطلاع تمامی داده سبب قصور هریك را ۲- که چه وقتی وکدام ارباب اختیار برده حقیقت واقعی آنرا بدون ابهام قلمی نمایند که استحضاری بهمرسیده از آن قرار ثبت نسخهٔ مزبوره گردد

جای مهر «افوض امری الی الله عبده محمد قاسم الصفوی ۱۱۴۸»

۳- بعرض میرسانند که درخصوص بعضی اجناس واسباب سرکار آستانهٔ مقدسه که وکلاء سامی دراینوقت بازدید نموده نسبت بنسخهٔ میرزا عبدالله مشارالیه که سی سال قبل ازین ممیزی شده قصور ملاحظه ومسطور نموده ۴- و بمحض رویت صورت کسور مزبور را مفصلا قلمی و عرض نماید اما کسر طلا و نقره وقتی نادر شاه متوجه تسخیر بغداد و موصل بوده از رومی شکست خورده بایران مراجعت نموده باز قشون رومی پدید آمده ازینجهت ۵- این نواحی متوهم شده بالتمام متفرق گشتند مرحمت پناه کلبعلی بیگ متولی وخدمه یکنفر مجاور کشیکچی درآستانهٔ مقدسه گذاشته خودشان به گیلانات وحوالی رفتند معدودی رومی از تبریز با جمعی ازمردم جهت اعتذار ۶- آمده هرچند نسبت بروضهٔ مطهره واسباب او بیحرمتی نکرده بودند اما از رجّاله و اشرار آنها بمجاور مزبور آزار و جراحتی رسیده یکعدد قبهٔ کوچك نقره از معجر مدرس شیخ صدرالدین علیه‌الرحمة ۷- ویکعدد قالیچهٔ کوچك ریشه ابریشمی مستعمل و دالبر کهنه بادو سه عدد مس اسباب پهنور ولنگری ازکشیکخانه برداشته از اینجا روانه و در گریوهٔ بیشه کنار موسی بیگ پیرزاده را که سابقاً

متولی بوده ویکعدد قالی ۸ـ ویازده عدد بوشقاب مس‌سرکار نیز نزد او بود گرفته تبریز مراجعت واز آنجا بولایت روم برده بودند از آن تاریخ قالی واجناس مذکور بآستانه نرسیده جمعی ازضعفا وبیوه‌زنان زودتر ۹ـ شهر آمده از خوف اشرار پناه بآستانه آورده صحن بیرون و اندرون کثرت بوده‌بعداز ورود متولی مرحوم‌وتمامی‌خدمه مجاورمذکور صاحب‌فراش و مجروح‌بوده سوای‌قصورمذکور دوعددپولك ۱۰ـ وسه جاشکستی درپنجرهٔ طلاکه تخمیناً هفت‌وهشت مثقال‌میبوده‌کسور ملاحظه شده خدمهٔ مذکوره متعهداندکه هرگاه خدمت وحقوق‌مجاورمومی‌الیه وعذرمستورمنظور نشده ارباب اختیارو‌ممیزی ۱۱ـ مطالبهٔ کسور نمایند ایشان ازعهده بیرون آیند ثانیاً که نادرشاه استعداد بهمرسانیده درتسخیر بغداد بوده میرزاعبدالرزاق جهانشاهی ضابط‌اردبیل وممیزامور آستانه مقدار۵۲۳۴ مثقال‌نقره ۱۲ که درسرکار مضبوط بوده نمود که اینجا بی‌مصرفست ازمتولی مرحوم گرفته به حاجی اعوذخان داده به رشت فرستاده مسکوك ساخته انفاذ نمود ودر بازدید عرض اسباب سرکار پنجورق مرقع مذهب نیز به خط میرعماد۱۳ـ برداشت و هنگامی‌که سام شاه در گیلان جمعیت بهمرسانیده باردبیل می‌آمد چون نادرشاه درحیات وفوت اومعلوم نبود متولی‌مرحوم‌احتیاط کرده مهرحضرت‌شیخ‌علیه‌الرحمه را باسینی‌کوچك نقرهٔ ۱۴ـ زیرعودسوز وشش مثقال طلا مع فیروزهٔ ریزه که از کنار لوح صندوق مبارك شکسته وباقندیل کوچك در روضه بوده برداشته روانه شد همان روزها سام وارد اردبیل ومتولی مشار الیه را ۱۵ـ درراه گرفته محبوس آوردند عالیجاهان

شجاع‌الدین خان و رضا قلیخان و درویش محمدخان طالش که با او در خانهٔ متولی بودند میرزا عنایت خدمه را با یکنفر ریکا فرستاده بودند که از سرکار آستانه ۱۶- مسندی به جهت سام شاه مذکور فرستاده شود باطلاع متولی مومی الیه یکعدد پیش‌انداز گلابتون دوزی با یکعدد قزغان مس بزرگ بسر کار او بردند دیگر واصل سرکار آستانهٔ مقدسه نگردید اما سبب کسور ۱۷- کتب وغیره آنچه چون نادرشاه دفعهٔ اول که بتسخیر شیروان میرفت بعداز زیارت بسیر چینی‌خانه و کتابخانه آمده یك عدد پیاله فادزهر مرصع را برداشته بمتولی وخوانین خطاب کردند ۱۸- این پیاله ... که تیمناً ازین سرکار برداشتیم برکابدار خود سپرد بآن تقریب دو عدد تنگ دهن‌وگردن طلاگرفته ته نشان بیاقوت ریزه را نیز برکابدار مذکور داده، مقالهٔ حضرت ۱۹- شیخ علیه‌الرحمه را طلبیده بعدازملاحظهٔ کتب مذهب مصور مقاله را با دوازده مجلد کتاب مقطع برداشت که در اسفار مطالعه نماید وبخوانین نیز تکلیف برداشتن کتاب نمود از آنجمله میرزا ۲۰-مهدیخان منشی‌باشی نیزسه مجلد برداشت ثانیاً جعفر بیگ‌قاجار از خراسان بچاپاری آمده بموجب نوشته که ملاحظه نمود یـد خمسهٔ نظامی‌راکه بسیارمقطع‌ومصور بود بایکعدد نسخهٔ دیگر ۲۱- بخط میرعماد خواسته بودند مرحوم متولی مزبور بقابلق و مشمع وپردهٔ کهنه پیچیده درحضورحاکم اردبیل ازچاپار مومی‌الیه ارسال نمود نصرالله میرزا که در آنوقت طفل وهمراه نادرشاه ۲۲- بود یکعدد قلیان به شکل فیل برداشته دفعه ثانی نیز بعدازقتل‌وتنبیه اهل‌شیروان باینجا آمده یکعددکاسهٔ فیروزهٔ

چینی بسیار نفیس را نیز ازمتولی گرفت وابراهیم خان برادرنادر شاه که ۲۳ـ بداغستان میرفت چندگاهی درخانهٔ متولی مرحوم مانده چند پارچه چینی که جهت ماحضری و طعام وآبخوری او برده بودند بعضی در دست عملهٔ او شکست یافته درحال فادزهر را به جهت ساختن معجون ۲۴ـ بسرکار بردند وپنجشش مجلد قرآن بجهت خواندن غلام بچها از متولی گرفته بعداز فوت او درداغستان هیچیك بسرکار نرسیدوقتی که آزادخان بزیارت آستانه آمد هرچند خود احترام روضه نگهداشتند ۲۵ـ اما بعضی افاغنه خیرگی نموده در چینی خانه را که ملا عثمان معتمداً وسلیم خان مهر نموده بودند وا کرده ازکتب مقطع مذهب ملایاراحمد پیشنماز افغان وملا میراحمد قاضی وگلستان خان ده مجلد برداشته چند دفعه ۲۶ـ عرض شد وکلاءِ سامی مطلعند که فایده نکرده واپس ندادند ویك جلد تیمورنامهٔ هاتفی مذهب مجدول که درحاشیهٔ او دیوان میرزا قاسم گونابادی نوشته شده میرزاشفیع وزیر تبریزی برسبیل امانت ازمتولی مرحوم گرفته ۲۷ـ تاحال نفرستاده سبب قصور قالی و غیره آنکه بعداز کشته شدن سام شاه ساروخان برادر امیراصلانخان که باردبیل می آمد اکثر کدخدایان متوهم شده فرارنموده بودند بعداز ورود او بجهت فرش تعدی ۲۸ـ میکرده میرزا بهاءالدین کلانتر و دو سه نفر بابایان محله آمده بالحاح وسماجت دوعدد قالی سرکار را برده بمحض دیررفتن قالی کلانتر مشارالیه را کشته بابایان مزبور گریخته‌اند عالیحضرت شیخ الاسلام ۲۹ـ حال نیز مطلعند دفعه ثانی نیز حاجی ربان ومیرزا علیرضا دو عدد قالی برده بقشون داده‌اند ازیشان تحقیق نمایندکه ازان

تاریخ هیچیک بآستانه نرسیده دوسه‌عدد پردهٔ مستعمل که درزمستان ۳۰ـ که درکشیکخانه ضرور میباشد بمرور ایام برطرف شده و چینیهای مکسور که ممیز سابق داخل نسخهٔ وکلاءِ سامی بعدازملاحظه چون اکثری ازمالیت افتاده بود درحشو نسخه جدید وضع و داخل‌نمودند ۳۱ـ همگی حاضرو بجهت ملاحظهٔ طمغامضبوط‌است ودرمسینه‌آلات‌سرکارکسری نیست‌مقدار سی و یکمن که بیمصرف بوده حسب الصلاح انصاحبی من بـوزن تبریز ازقرارششصد دینارکه ۳۲ـ مبلغ‌هیجده هزاروششصد دینار بوده‌فروخته‌شده نزد تحویلدار روشنایی‌حاضراست بهرمصرف سرکارکه مقرر نمایندمصروف مینماید و یکعدد منقل طولانی‌که بارباب نظر ۳۳ ـدر ورود عالیجاهـان محمدحسن‌خان وموسی‌خان بجهت ایشان برده ومفقود گشته بود نوشته داده که تازه ساخته بسرکار سپارد وپنجشش‌من نیزصرف بعضی ضروریات ازبابت ترشی‌پالان ۳۴ـ و بوشقاب و آفتابه لگن و مرمت‌کاری طشت و قزغانها گشته باقی مختارندوما شهدنا الابما علمنا صحیح است

جای مهر: «سگ آستان علی طاهراست ۱۱۳۱ یا ۱۱۳۴» .

صح الوصل

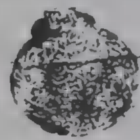

شفیع

در ضمن از فرامین متعدد موجود درموزه آذربایجان سه نمونه ازقطعات قدیمی وجدیدانتخاب ودرج وازبقیه به علت اجتناب ازاطناب

السلطان [illegible]

[illegible] خلد الله ملکه و سلطانه

فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه متولی آستانه مقدسه منوره متبرکه و مدرسان و عمال [illegible] مشمول

عز لطف [illegible] شاهانه گشته که دستورالعمل ذیل را منظور داشته [illegible] اولاً

اگر بعضی رقبات در تصرف متولیان حظیره منوره بوده حقیقت معلوم نیست که از آن رقبات کدام ملکیت یا در تصرف
حضرات عالیات مشایخ عظام قدس الله اسرارهم بوده کدام وقف بوده که اسناد ملکی و وقفی آن [illegible] کدام موجود
است و کدام در میان نیست و همچنین بعضی رقبات که از حاصل موقوفات یا نذورات خریده اند مطلقاً مشخص نیست که کدام
از حاصل کدام وقف و نذر خریده اند باید که باتفاق [illegible] دفعه از زمان [illegible] سلطان الاولیا جنید [illegible] وقت
فتح الوند که در تبریز خطبه و سکه با سامی القاب گرامی حضرات عالیات خوانده شده [illegible] تاریخ فتح
الوند تا حال بررسی نموده آنچه از اسناد و قبالات [illegible] موجود باشد بنظر آورده از اهل خبرت و امنا
و جمعی که اعتماد بر قول ایشان باشد هم تحقیق آن امر بوجهی کرده که کیفیت هر چیز را مشروح و مفصلاً نوشته [illegible]
در زمان تولیت بعرض رسانیده بود که چند موضع در وقفیه اصل بوده که اسم [illegible] آنها را از وقفیه بیرون کرده اند [illegible]
آن نیز ملاحظه نمایند که کدام محال بوده که از وقفیه بیرون کرده اند و هر شخص این عمل کرده [illegible]
در آن باب در میان باشد بابت آمده بدرگاه جهان پناه فرستند و همچنین [illegible] تحقیق ملکیت [illegible] نمایند که کدام ملک
از حضرات عالیات [illegible] بوده [illegible] کیفیت [illegible] معروض دارند [illegible] کمال [illegible] و اهتمام نموده
مجدداً آثار سعی و اهتمام خود را ظاهر [illegible]

دوم

از ابتدا [illegible] روی جمیع موقوفات [illegible] که [illegible] رقبات [illegible]
[illegible] بوده و همچنین [illegible] تعیین کنند [illegible] که کدام مصرف [illegible] نمایند
و [illegible] مادام که موافق شرع شریف باشد [illegible] را [illegible] که [illegible] نموده [illegible]
[illegible] ملحوظ [illegible] آنچه [illegible] تعیین نموده باشند [illegible]
[illegible] آن نکنند [illegible]
[illegible]

مصارف [illegible] ملحوظ [illegible]

آن صرف نکنند و آنچه بجهت طعام فقرا مقرر داشته باشند صرف فرش و روشنائی [illegible] آن نکنند و آنچه از مصرفی از مصارف

نسق در هر سال حاصل آید علیحده ضبط نموده در سال دیگر صرف همان مصرف نمایند و اگر در سال [illegible] صرف [illegible] باشد [illegible]

مزروعه [illegible] و همچنین آنچه بموجب نسخه نسق جهت مصرفی ضرور باشد و حاصل وقف و وجه نذر آن [illegible] باشد از آن

حاصل موقوفات و نذورات که علمای اسلام فتوی دهند که صرف کردن آن در آن مصرف جایز است صرف نمایند و اگر فتوی علما این باشد

و حسب الشرع از حاصل موقوفات و نذورات صرف [illegible] گردانند [illegible] عوض [illegible] آستانه [illegible] گردیده که [illegible]

[illegible] زر حلال که [illegible] آستانه میشود صرف نمایند [illegible] از ابتدا [illegible] آستانه [illegible]

عوض آن از وجه حلال فرستاده میشود در سر رشته [illegible] آستانه [illegible]

سر رشته مطالعه اشرف [illegible]

دیگر

در [illegible] عرض اشرف اعلی رسید که نصف قریه [illegible] بکار آستانه [illegible] شده

[illegible] دارد [illegible] سنوات [illegible] موقوفات آنجا [illegible]

[illegible] کرده اند چیزی [illegible] بکار آستانه [illegible] واصل نشده باید که [illegible]

مردم قریه مذکور را بحضور سادات عظام و علمای [illegible] مذکور [illegible] باشند [illegible]

سنوات را بالتمام [illegible] و اگر [illegible] باشد [illegible]

عمل نمایند اما [illegible] امیر حمزه بیگ در باب [illegible]

دیگر

[illegible] خان احمد بیگ [illegible] امیر حمزه بیگ باتفاق [illegible]

[illegible] آباد [illegible] که [illegible] آستانه [illegible] ملاحظه [illegible] جهت [illegible] کردن [illegible] باشد

[illegible] آورده [illegible] حاصل آنجا بالفعل [illegible] حاصل [illegible]

در باب کمال اهتمام [illegible]

ملاحظه [illegible]

شهر ربیع الاول اود ئیل

باذکر مشخصات مذکوره نام برده می‌شود :

۱ـ فرمان شاه طهماسب اول بسال ۹۷۳ به متولی (خان احمد بیك صفوی) ومدرسان ومؤمنین دارالارشاد اردبیل

۱ـ سلطان شیخ صفی‌الدین اسحق قدس الله تعالی سره العزیز
۲ـ صفیه صفویه حفت بالانوارالسبحانیه
۳ـ مهر: الله ومحمد وعلی + بنده شاه ولایت طهماسب
خاطر هر که باعلی نه نکوست هر که گو باش من ندارم دوست
هر که چون خاك نیست بردر او گر فرشته است خاك برسراو .
۴ـ فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه متولی آستانهٔ مقدسه منوره متبرکه ومدرسان وعدول مؤمنین دارالارشاد اردبیل مشمول
۵ـ عواطف بیدریغ شاهانه گشته دستور العمل ذیل را منظور داشته بقاعدهٔ که در هرفصل مقرر فرموده‌ایم بعمل آورند ....
۶ـ اول
۷ـ آنکه بعضی رقبات در تصرف متولیان خطیره منوره بوده و حقیقت معلوم نیست که ازآن رقبات مملکت درتصرف
۸ـ حضرات عالیات مشایخ عظام قدس اسرار هم بوده وکدام وقف بوده و اسناد ملکیت و وقفیت آن رقبات کدام موجود
۹ـ است وکدام درمیان نیست وهمچنین بعضی رقبات که ازحاصل موقوفات یانذورات خریده‌اند مطلقاً مشخص نیست که‌کدام است
۱۰ـ واز حاصل کدام وقف و نذر خریده‌اند باید که باتفاق بدو دفعه

دفعهٔ از زمان حضرت سلطان الاولیاء ومحققین وقت

۱۱ـ فتح الوند که در تبریز خطبه و سکه باسامی سامی و القاب کرامی حضرت عالیات خوانده شده ودفعه ازتاریخ فتح

۱۲ـ الوند تاحال بواجبی نموده آنچه از اسناد وقبالات و وقف نامجات موجود باشد بنظر درآورده ازاهل خبرت وامنا

۱۳ـ وجمعی که‌اعتماد برقول ایشان‌باشد هم تحقیق‌آن امور بواجبی کرده کیفیت هرچیز را مشروحاً مفصلا نوشته معروض دارند وچون سام میرزا

۱۴ـ درزمان تولیت بعرض‌رسانیده بودکه چند موضع در وقفیه‌اصل‌بوده واسم آنمواضع را از وقفیه بیرون کرده‌اند تاممکن ومقدور باشد پیروی

۱۵ـ آن نیز نمایند که کدام محال بوده که از وقفیه بیرون‌کرده‌اند وچه شخص این عمل کرده حقیقت بمسامع عزوجلال رسانند واگرسندی

۱۶ـ درآن‌باب درمیان باشد یابدست آورند بدرگاه جهانپناه فرستند و همچنین بواجبی تحقیق ملکیت قریه شماسبی[1] نمایندکه کدام یك

۱۷ـ ازحضرات عالیات مالك آن بوده‌اند وتحقیق ورثه آنحضرت نموده بتفصیل کیفیت معروض دارند ودراین ابواب کمال دقت واهتمام نموده

۱۸ـ مجدداً آمار سعی واهتمام خود را برضمیر اشرف‌اعلی‌ظاهر سازند

مهر :

الله محمد علی بندهٔ شاه ولایت طهماسب ۹۶۹ مهرمسوده‌دیوان اعلی

۱ـ شماسبی در چهار کیلومتری اردبیل در جاده تبریز واقع شده و بنام شام اسبی معروف است .

۱۹ـ دیگر

۲۰ـ ار ابتداء اودئیل پیروی جمیع موقوفات آنسرکار فیض‌آثار نموده تحقیق نمایندکه مصرف هررقبه از رقبات وقف چیست و شرط

۲۱ـ واقف چه بوده وهمچنین هرکس‌نذری نماید ومصرفی تعیین‌کند در دفاتر ثبت نمایند که بجهت کدام مصرف نذر نموده بهمان مصرف صرف نمایند

۲۲ـ وچون ازشرط واقف وناذر مادام‌که موافق شرع شریف باشدتجاوز جایز نیست من بعد هرچیز را بقاعده که واقف وناذر تعیین‌مصرف‌کرده

۲۳ـ مصارف را باهم مخلوط و ممزوج نسازند مثلا آنچه واقف وناذر جهت روشنائی تعیین نموده باشند درمصالح فرش وطعام و امثال

۲۴ـ آن صرف نکنند وآنچه بجهت طعام فقرا مقررداشته باشند صرف فرش وروشنائی وامثال آن نکنند وآنچه ازمصرفی ازمصارف ازقرار

۲۵ـ نسق در هرسال فاضل آید علیحده ضبط نموده در سال دیگرصرف همان مصرف نمایند واگر در سال دیگرهم احتیاج بصرف نباشد حقیقت نوشته

۲۶ـ بذروه عرض رساند و همچنین آنچه بموجب نسخه نسق جهت مصرفی ضرورت باشد و حاصل وقف و وجوه نذر آن مصرف آنمقدار نباشد اولا از

۲۷ـ حاصل‌موقوفات و نذورات که‌اعلماء اسلام فتوی دهندکه صرف‌کردن آن درآن مصرف جایز است صرف نمایند واگر فتوی علما برآن باشد

۲۸ـ و حسب الشرع از حاصل موقوفات و نذورات صرف نتوان کردن از نذرسنتی و وجه عوض سیورغال آستانهٔ مقدسه منوره که هرساله‌ازخزانه

۲۹ـ عامره زرحلال‌فرستاده میشود صرف نمایند وچون ازابتداء اودئیل مالوجهات محالی که بسیورغال آستانهٔ مقدسه منوره مقرراست از دیوان اطلاق نموده

۳۰ـ عوض‌آن ازوجوه حلال فرستاده میشود سررشته محاسبه سیورغال و وقف و نذر هریك علیحده نگاه داشته سال بسال محملی برهریك از آن ابواب

۳۱ـ نوشته بمطالعه اشرف اعلی رساند مهر :

الله محمدعلی + بندهٔ شاه ولایت طهماسب ۹۶۹ + مهر مسوده دیوان اعلی

۳۲ـ دیگر

۳۳ـ دراینولا بذروه عرض اشرف اعلی رسیدکه نصف قریه ازقراءطالش بعلت وقفیت تعلق بسرکار آستانهٔ مقدسه منوره

۳۴ـ متبرکه دارد ومستوفیان درسنوات بهرچه حصه مذکوره را درتحت بهرچات موقوفات آنجا درآورده‌اند اما ازتاریخی که

۳۵ـ وقف کرده‌اند چیزی بعلت بهرچه‌بسرکارآستانهٔ مقدسه منوره‌واصل نشده بایدکه در روزکه برمضمون فرمان قضا جریان واقف ومطلع گردند

۳۶ـ مردم قریه مذکور را بحضور سادات عظام و علماء اسلام ومدرسان

ذوی‌الاحترام جمع ساخته‌تحقیق وقفیت حصه مذکوره نموده چون وقف باشد بهرچه

۳۷ـ سنوات را بالتمام ازمتصرفی‌مستخلص‌سازند واگر وقف نبوده باشد حقیقت عرض نمایند که بعد از عرض بدانچه حکم جهانمطاع شرف صدور یابد

۳۸ـ عملنمایند امار تماب‌امیرحمزه بیك‌درین باب امداد بتقدیم‌رساند

مهر :

الله محمد علی + بندهٔ شاه ولایت طهماسب ۹۶۹ + مهرمسوده دیوان اعلی

۳۹ـ دیگر

۴۰ـ سیادت پناه خان احمد بیك صفوی متولی وامار تماب‌امیرحمزه بیك باتفاق ملکان وکدخدایان ارسبار وانهار مغانات

۴۱ برسر نهرحسن‌آباد مغانات‌که وقف‌آستانهٔ مقدسه‌است رفته ملاحظه نهر و دهنه آنجا نموده آنچه جهت پاك کردن آن ضرورت‌باشد

۴۲ـ برآورد واقعی نموده صورت برآورد بدرگاه معلی فرستند وعرض نمایدکه محصول‌آنجا بالفعل چیست وبعداز آنکه مبلغی خرج شود چه حاصل خواهد داشت

۴۳ـ درین‌باب‌کمال اهتمام وسعی‌نموده تقصیر ننماید ودرعهده داند مهر :

الله محمد علی + بندهٔ شاه ولایت طهماسب ۹۶۹ + مهرمسوده دیوان

اعلی ۳ ۷ ۹ :

۴۴- شهر ربیع الاول اودئیل ثلاث وسبعین وتسعمائه

ظهر فرمان :

۱- وقفت علیه	۲- توکلت علی‌الله التعالی
مهر : اسدالله علی الحسین	مهر : غلام شاه صفوی معصوم
۳- برقم رسید	۴- ...
مهر : کل فنا الله محمود	مهر :

۴ـ فرمان شاه سلطان حسین بسال۱۱۲۶ به نام محمدحسین بیك تنظیم وتنسیق امور موقوفات وعمال مربوطه وجلوگیری ازشرارت اشرار وتقلب وتعدی افراد

	فرمان		بنام				به سال
۵ـ	شاه طهماسب دوم		مرتضی‌قلی بیک‌صفوی			شوال	۱۱۳۶
۱۲ـ	»	»	»	»	»	ربیع‌الاول	۱۱۳۷
۱۷ـ	»	»	»	»	»	ربیع الاولی	۱۱۳۷
۱۱ـ	»	»	»	»	»	ربیع‌الاول	۱۱۳۷
۱۵ـ	»	»	»	»	»	جمادی‌الثانیه	۱۱۳۷
۶ـ	»	»	»	»	»	جمادی‌الثانی	۱۱۳۷
۱۸ـ	»	»	»	»	»	رجب‌المرجب	۱۱۳۸
۱۴ـ	»	»	»	»	»	رجب‌المرجب	۱۱۴۲
۱۶ـ	»	»	»	»	»	جمادی‌الاولی	۱۱۴۴
۱۰ـ	»	»	»	»	»	جمادی‌الاولی	۱۱۴۴

۷ـ طومار گنجینهٔ شیخ صفی مندرج درصفحه ۹۱ تا ۱۰۳

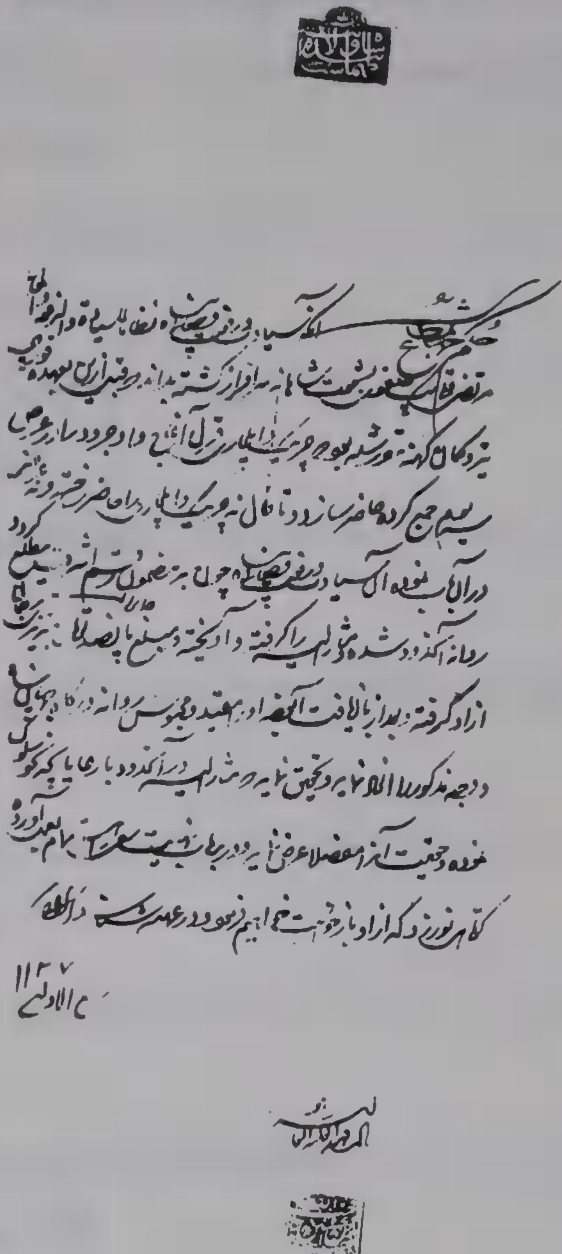
۸ـ فرمان شاه سلیمان به‌نام محمدمومن بیگک به‌سال ۱۰۸۵

۹ـ » شاهرخ افشار به‌نام محمدقاسم بیگک به‌سال ۱۱۶۳

۱۴ـ » ابراهیم‌شاه‌افشار به‌نام کلبعلی بیگک به‌سال ۱۱۶۲

۱۹ـ » قهرمان میرزا به‌نام فتح‌الله بیگک به‌سال ۱۲۵۲

سه قطعه ازفرامین مزبور که به نام مرتضی‌قلی بیگک میباشد درج میگردد.

شکل ۳۴ـ فرمان شاه طهماسب دوم به مرتضی قلی بیك صفوی

۱ـ مهر : بسم الله بنده شاه ولایت طهماسب ۱۱۳۷

۲ـ حکم جهانمطاع شد آنکه سیادت ورفعت ومعالی‌پناه نظاماً للسیاده والرفعه والمعالی

۳ـ مرتضی‌قلی بیك صفوی بشفقت شاهانه سرافراز گشته بداندکه قبل‌از این بعهده قورچی

۴ـ تیر وکمان کهنه مقرر شده بود که چریك وایلجاری قزل آغاج و اوجرود را درعرض

۵ـ سه‌یوم جمع کرده حاضر سازد تاحال نه چریك وایلجاری را حاضر ساخته ونه عرض

۶ـ درآن باب نموده آن سیادت و رفعت و معالی پناه چون به مضمون رقم اشرف مطلع گردد

۷ـ روانه‌آنحدود شده ومشارالیه را گرفته وآویخته ومبلغ پانصدتومان تبریزی ترجمان

۸ـ از او گرفته وبعدازبازیافت آنوجه اورا مقید ومحبوس روانه درگاه جهان پناه

۹ـ و وجه مزبور را ایفاد نماید وتحقیق نماید که مشارالیه در آنحدود با رعایا بچه نحو سلوك

۱۰ـ نموده و حقیقت آنرا مفصلا عرض نماید و درین باب نهایت سعی واهتمام بعمل آورده

۱۱ـ کوتاهی نورزد که از او باز خواست خواهیم فرمود و در عهده شناسد تحریرافی

۱۲ـ ربیع اول ۱۱۳۷

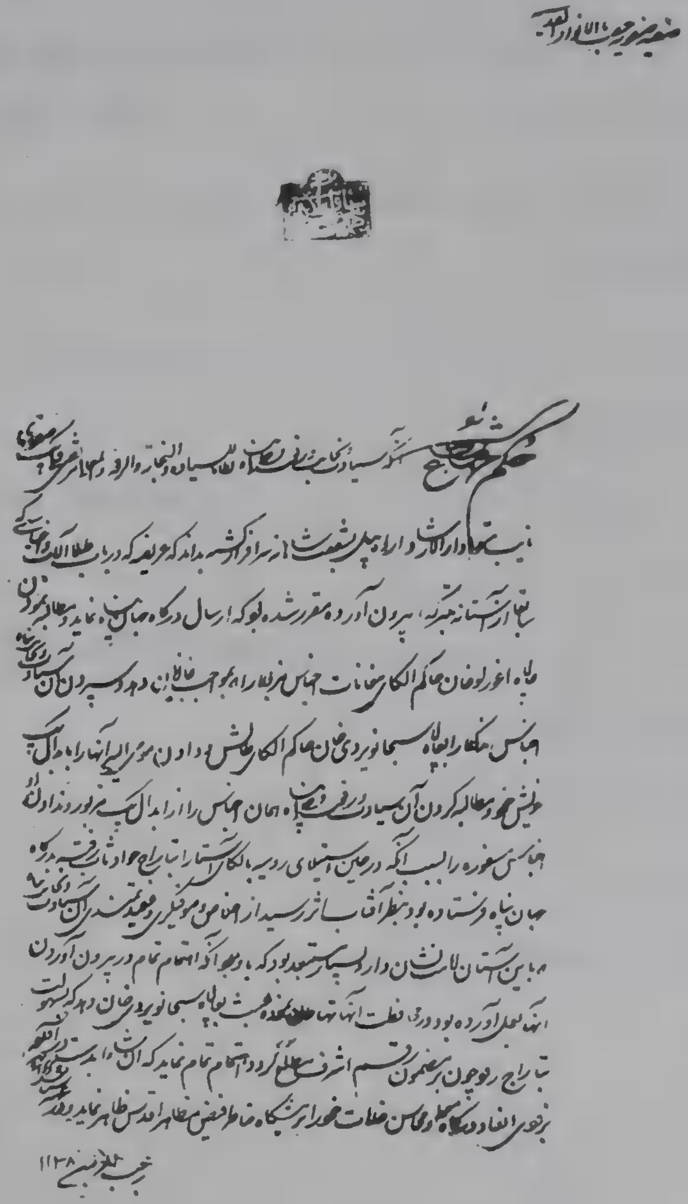
پشت فرمان

۱ـ هو

۲ـ بالمشافهه العلیه العالیه

۳ـ من حب الحسین حب الله

(حب الله من حب الحسین)

شکل ۳۵ــ فرمان شاه طهماسب دوم به مرتضی قلی بیك صفوی

۱ـ صفیه صفویه حفت باالانوار القدسیه

۲ـ مهر : بسم‌الله بنده شاه ولایت‌طهماسب ۱۱۳۷

۳ـ حکم جهانمطاع شد آنکه سیادت و نجابت و رفعت و معالی پناه نظاماً للسیاده والنجابه والرفعه والمعالی مرتضی قلی بیک صفوی

۴ـ نایب متولی دار الارشاد اردبیل بشفقت شاهانه سرافرازگشته بدانند که عریضه که درباب طلا آلات واجناسی که

۵ـ سابقاً ازآستانهٔ متبرکه بیرون آورده مقرر شده بودکه ارسال درگاه جهان پناه نماید ومطالبه نمودن

۶ـ عالیجاه اغورلوخان حاکم‌الکای مغانات‌اجناس‌مزبوره را که بمواجب غازیان دهد وسپردن آن سیادت و نجابت پناه

۷ـ اجناس مذکوره را بعالیجاه سبحانویردی خان حاکم الکای طالش و دادن مومی‌الیه آنها را باابدال بیك

۸ـ خویش خود و مطالبه کردن آن سیادت و رفعت ومعالی پناه همان اجناس را از ابدال بیك مزبور ونددادن او

۹ـ اجناس مسفوره را بسبب آنکه درحین استیلای روسیه بالکای‌آستارا بتاراج وحوادثات رفته بدرکاه

۱۰ـ جهان پناه فرستاده بود بنظر آفتاب‌اثر رسید از اخلاص وصوفیگری وعقیدتمندی آن سیادت ونجابت پناه

۱۱ـ که باین‌آستان‌امامت نشان دارد بسیارمستبعد بودکه باوجودآنکه اهتمام تمام دربیرون آوردن

۱۲ـ آنها بعمل آورده بود درمحافظت آنها تهاون نموده وعبث بعالیجاه سبحانویردی خان دهد که بسهولت

۱۳ـ بتاراج رود چون برمضمون رقم‌اشرف مطلع گردد اهتمام تمام‌نماید که ان شاءا بدست درآورده

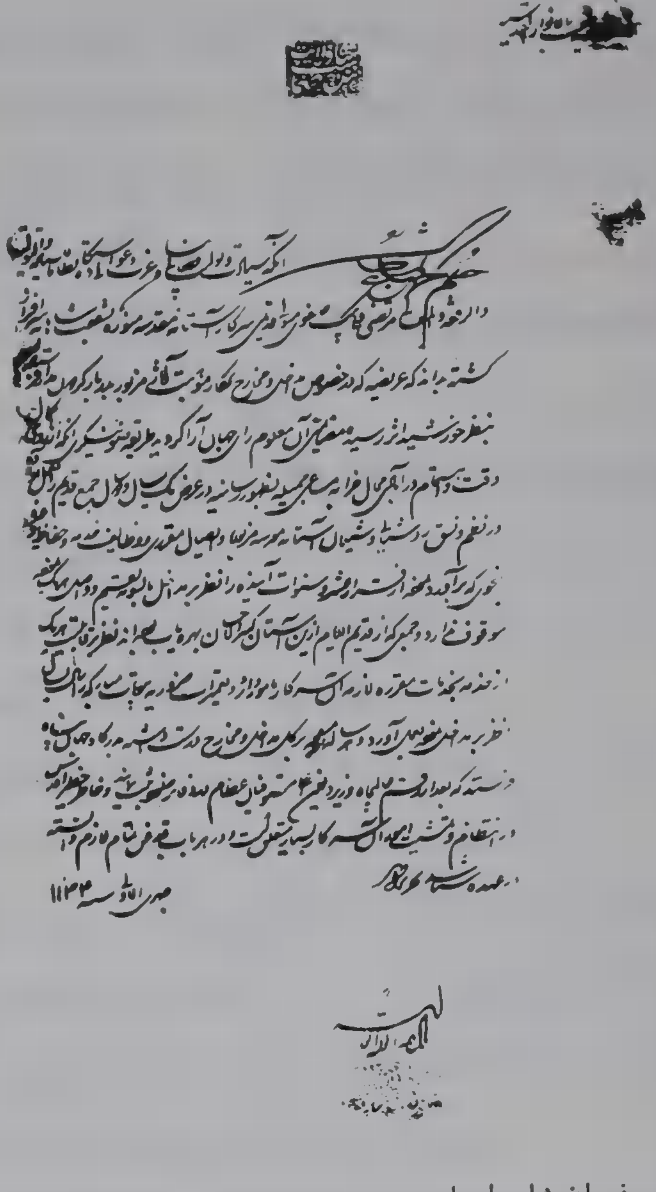
۱۴ـ بزودی ایفاد درگاه نموده و محاسن خدمات خود را برپیشگاه خاطرفیض مظاهر اقدس ظاهر نماید ودرعهده شناسد تحریرافی

۱۵ـ رجب المرجب ۱۱۳۸

پشت فرمال

هو

بالمشافهة العلیه العالیه

شکل ۳۶- فرمان شاه طهماسب دوم به مرتضی قلی بیك صفوی

۱ـ هو

۲ـ صفیه صفویه حفت بالانوار القدسیه

۳ـ بنده شاه ولایت طهماسب ۱۱۳۹

۴ـ حکم جهانمطاع شد آنکه سیادت و تولیت و معالی پناه و عزت وعوالی دستگاه نظاماً للسیاده والتولیه

۵ـ والرفعه والمعالی مرتضی قلی بیك صفوی متولی قدیمی سرکار آستانه مقدسه منوره بشفقت شاهانه سرافراز

۶ـ گشته بدانند که عریضه که درخصوص مداخل ومخارج سرکار موهبت آثار مزبور بدربار گردون مدار فرستاده بود

۷ـ بنظر خورشید اثر رسیده مضامین آن معلوم رای جهان آرا گردید طریقه صوفیگری آنکه از روی کمال

۸ـ دقت واهتمام درآبادی محال خرابه مساعی جمیله بظهور رسانیده درعرض یك سال و دو سال جمع قدیم را بعمل آورده

۹ـ درنظم ونسق روشنائی وشیلان آستانه مقدسه مزبوره وایصال مقرری و وظایف خدمه وحفاظ وغیره

۱۰ـ بنحوی که برآورد نموده از قرار عشر و سنوات آینده را نظر برمداخل بالسویه تقسیم و واصل هریك نموده

۱۱ـ موقوف ندارد وجمعی که ازقدیم الایام ازین آستان کثیر الاحسان بهره‌یاب بوده‌اند نظر برقابلیت هریك

۱۲ـ از خدمه بخدمات مقرره لازمه آن سرکار مامور دارد و تعمیرات

صفویه بیوتات متبرکه را سال بسال

۱۳ـ نظر بر مداخل نموده بعمل آورد و هرساله منقحه برکل مداخل ومخارج درست داشته‌بدرگاه جهان پناه

۱۴ـ فرستد که بعداز رقم عالیجاه وزیر دیوان اعلی مستوفیان عظام در دفاتر خلود ثبت‌نمایند وخاطر خطیر اقدس

۱۵ـ درانتظام وتمشیت امور آن سرکار بسیار متعلق است و در هرباب قدغن تمام لازم دانسته

۱۶ـ درعهده شناسد تحریرافی‌شهر

۱۷ـ جمادی الاولی سنه ۱۱۴۴

پشت فرمان

هو

بالمشافهة العلیة العالیه

مهر : بسم الله الرحمن الرحیم

وضع کنونی بقعه

بناهای متعلق به بقعه شیخ صفی عبارتند از: درب ورودی وحیاط بزرگ (شکل ۳۷) حیاط کوچك یا دالان روباز ـ صحن بقعه ـ مسجد جنت سرا ـ حیاط مقابر ـ شهیدگاه ـ چله خانه.

قسمت‌های اصلی بقعه عبارتند: «رواق یاقندیلخانه ـ مقبره شیخ صفی ـ مقبره شاه اسمعیل صفوی ـ حرمخانه ـ چینی خانه».

شکل ۳۷ـ درب ورودی فعلی بقعه شیخ صفی

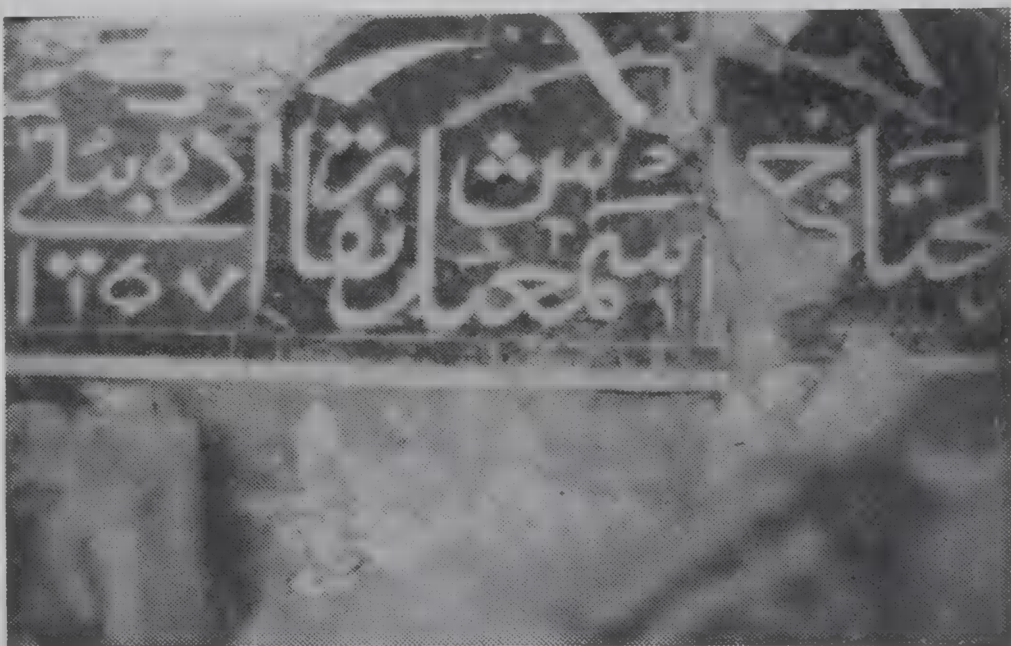
حیاط بزرگ ـ ازضلع شرقی میدان عالی قاپو (که امروز اثری ازعالی‌قاپو نمانده است) بوسیله در بزرگی که در عکس ۳۷ بخوبی دیده

میشود وارد حیاط بزرگی به شکل مستطیل به ابعاد ۹۲×۲۶/۵ متر میشود که دارای دو حوض و باغچه‌های مخصوص گلکاریست و دیوارهای آجری طاق نمادار آن برروی ازارهٔ سنگی بنا شده است (شکل ۳۸) . این حیاط دارای سردرب کاشیکاری شده باشکوهی بوده که بمرور زمان فرو ریخته و بقیهٔ آن نیز درسال ۱۳۲۱ به دستور ادارهٔ کل باستانشناسی برداشته شده وکاشیهای آن به دقت نگهداری می‌شود تا به موقع پس از تکمیل دوباره به جای خود نصب گردد کاشیهای معرق این سردرب بلند معروف به (عالی قاپو) در زمان شاه عباس ثانی زیر نظر علیخان متولی آستانه به وسیله

شکل ۳۸- عکس ازیاوری
حیاط بزرگ که در دیوار شرقی آن در ورودی «راهرو روباز» وپشت آن طاق نمای اطاق متولی (دست راست) وگنبد الله و لبه کاشیکاری دیوار رواق یاقندیلخانه (دست چپ گنبد) دیده میشود .

یوسف شاه‌بن ملك صفیا صورت گرفته وکتیبه‌های آن را در سال ۱۰۵۷ اسمعیل نقاش‌اردبیلی نوشته است (شکل ۳۹).

شکل ۳۹ــ قسمتی ازکاشیهای فرو ریخته عالی قاپو که در اطاق متولی بقعه حفاظت میشود.

عمارات وابنیه ومتعلقات بقعه

به طوریکه از مجموعه صریح الملك[1] برمیآید عمارات و ابنیه ومتعلقات شیخ صفی‌الدین، بارعایت اصطلاحات زمان به اختصار چنین

۱ــ ر. ك. صفحه ۱۰۴ زندگانی شاه عباس کبیر، مجلد سوم، نصرالله فلسفی تهران ۱۳۳۹.

بوده است :

۱ـ حرم و دارالحفاظ

۲ـ مقبره شاهزادگان، که درجانب شرقی دارالحفاظ قرار داشته و بر سردر آن اشعاری نوشته بوده‌اند .

۳ـ ایوان بزرگ روبه‌قبله، مایل به‌مغرب، معروف به‌دارالحدیث که به‌نام شاه اسمعیل‌اول وازآثار وی بوده ، ودر دو جانب غربی وشرقی آن مقابر مسقفی از اولاد مشایخ صفویه قرار داشته است .

۴ـ چله خانه های قدیم وجدید که محل جلوس شیخ صفی‌الدین اسحق بوده است .

۵ـ مقبره مادر شاه طهماسب اول متصل به حرم شیخ صفی ، در محلی‌که به پنجه حضرت علی منسوب بوده است .

۶ـ مقصوره‌ای دربرابرایوان دارالحدیث، از آثار شاه طهماسب اول‌که درپیش‌طاق ایوان‌آن اشعاری درستایش آن پادشاه نوشته بوده‌اند.

۷ـ محوطه شهیدگاه درشمال گنبد دار الحدیث

۸ـ محل‌جلوس شیخ صدرالدین‌موسی، که درزمان شاه طهماسب کاشی‌کاری کرده وگنبد آنرا قبه ساخته بودند .

۹ـ حجره‌ها که ازچهل پیش بود .

۱۰ـ صفه مزارهای برخی ازامیران و نزدیکان خاندان صفوی ، ومقبرهٔ مسقف اولاد مشایخ آن سلسله

۱۱ـ نانوا خانه درشمال مایل به‌مغرب آشپزخانه

۱۲ـ آشپزخانه و دیگ خانه‌ها و حجره‌های متعلق به‌آنها و ایاغ خانه که درشمال آن بود.

شکل ۴۰ـ مدخل راهرو غیرمسقف بین صحن اصلی وحیاط بزرگ و چله خانه و شهیدگاه بشرح زیر: در غربی آن به حیاط بزرگ، در شرقی به صحن قندیلخانه، در شمالی به شهیدگاه و در جنوبی به چله خانه باز میگردد.

شکل ۴۱ـ سنگ های مرمرین تعبیه شده در طرفین طاق مدخل حیاط کوچك با اشعار زیر :

سال تاریخ اساس ـ شاه تاج بخش نوجوان شاه عباس ؟
ای ز نور فیض روشن کرده ایزد گوهرت
پادشاهانرا نظر چون حلقه دایم بر درت

۱۳ـ حجره‌ای رو به مزار شیخ صفی، که آرامگاه اولاد مشایخ صفویه بود .

۱۴ـ شربتخانه درکنارچشمه آبی، مشتمل برحوض ومحل پختن حلواها وشیرینی‌ها وایوانی رو به‌مغرب

۱۵ـ دفترخانه شامل دهلیز و خانه و محوطه‌ای میان شربتخانه وخونچه خانه

۱۶ـ خونچه خانه وانبار باحجره‌های فوقانی وتحتانی

شکل ۴۲- یکی ازنیم طاقهای دیوار جنوبی راهرو غیرمسقف بادو فیل‌گوش زیبا ؛ به صورت تازه و کهنه یاترمیم شده دیده میشود.

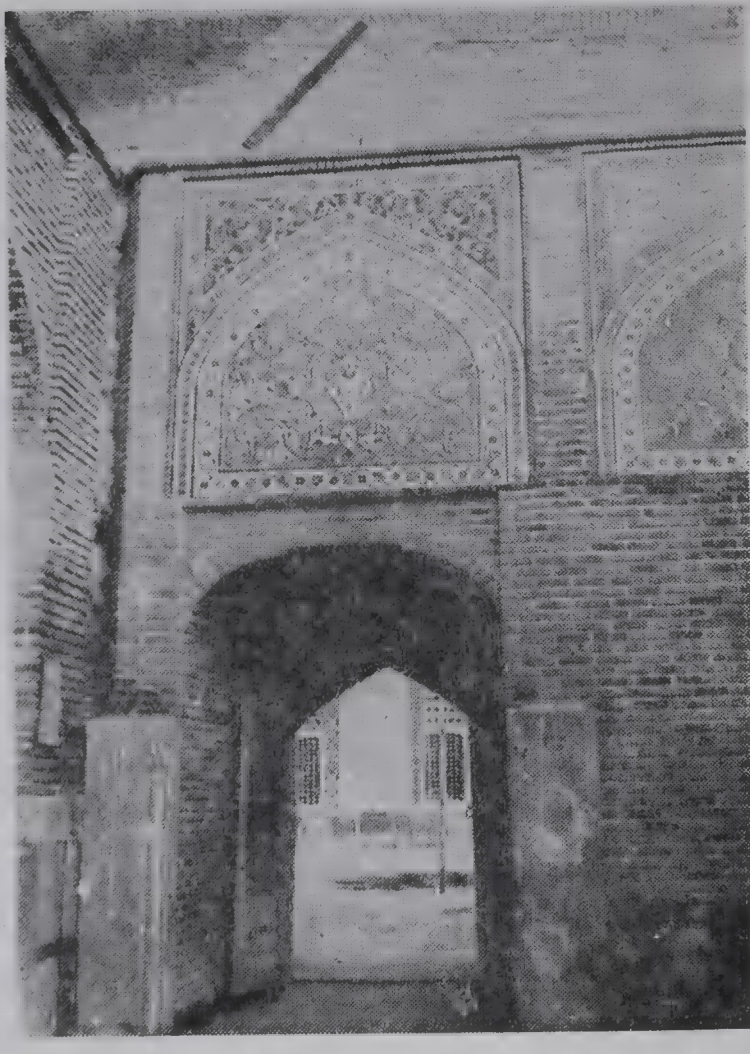
۱۷- نقارخانه که زیر آن سقاخانه بود وعقب آن حمام و برخی خانه‌های متعلق به‌آستانه.

۱۸- هیمه خانه و زمینی دراطراف آن

۱۹- فضای بیرون در آستانه، که دربرابر آن کوچه ودکانها بود.

در ضلع شرقی این حیاط دری به حیاط کوچك یا بهتر، دالان غیرمسقفی به ابعاد ۱۴٫۵ × ۷٫۵ متر بازمیشود (شکل ۴۰) که بین‌صحن اصلی بقعه وحیاط بزرگ واقع شده ؛ درضلع شمالی این دالان دری به شهیدگاه و از ضلع جنوبی به محوطه‌ای معروف به چله خانه یا قربانگاه باز میشود دیوارهای این راهرو نیم طاقی باکاشیکاری معرق بوده (شکل ۴۰) ولی اکنون فقط قسمتهای اندکی باقیمانده است (شکل ۴۲)

خوشبختانه همزمان با سایر عملیات تجدید ساختمان قسمتهای مختلف بقعه این راهرو نیز کاشیکاری میگردد.

شکل ۴۳– نوع کاشیکاری دیوارهای راهرو غیر مسقف، لوحه بالای در ورودی صحن اصلی، در متن قهوه‌ای روشن (کرم‌سیر) با اسلیمی دهان اژدهایی وخرطوم فیلی ؛ رنگ حاشیه‌گلی روشن مایل به زرد میباشد. متن لچك سبز چمنی ، اسلیمی به رنگ کرم و گلی دارد . ازین درب وارد صحن اصلی میگردد چنانچه پنجره‌های قندیلخانه نمایان است .

صحن اصلی محوطه مستطیلی است به‌ابعاد ۴۰/۳۰×۱۰/۱۶متر مفروش باتخته سنگهای صاف باحوضی درکف وحلقه چاهی درمیان آن با دیوارهای طاقنمادار آجری مزین به کاشی (شکل۴۴) مدخل صحن در طاق وسطی ضلع غربی وکتیبه‌آن بنام «شاه عباس‌موسوی صفوی حسینی بهادرخان» است به بشرح زیر :

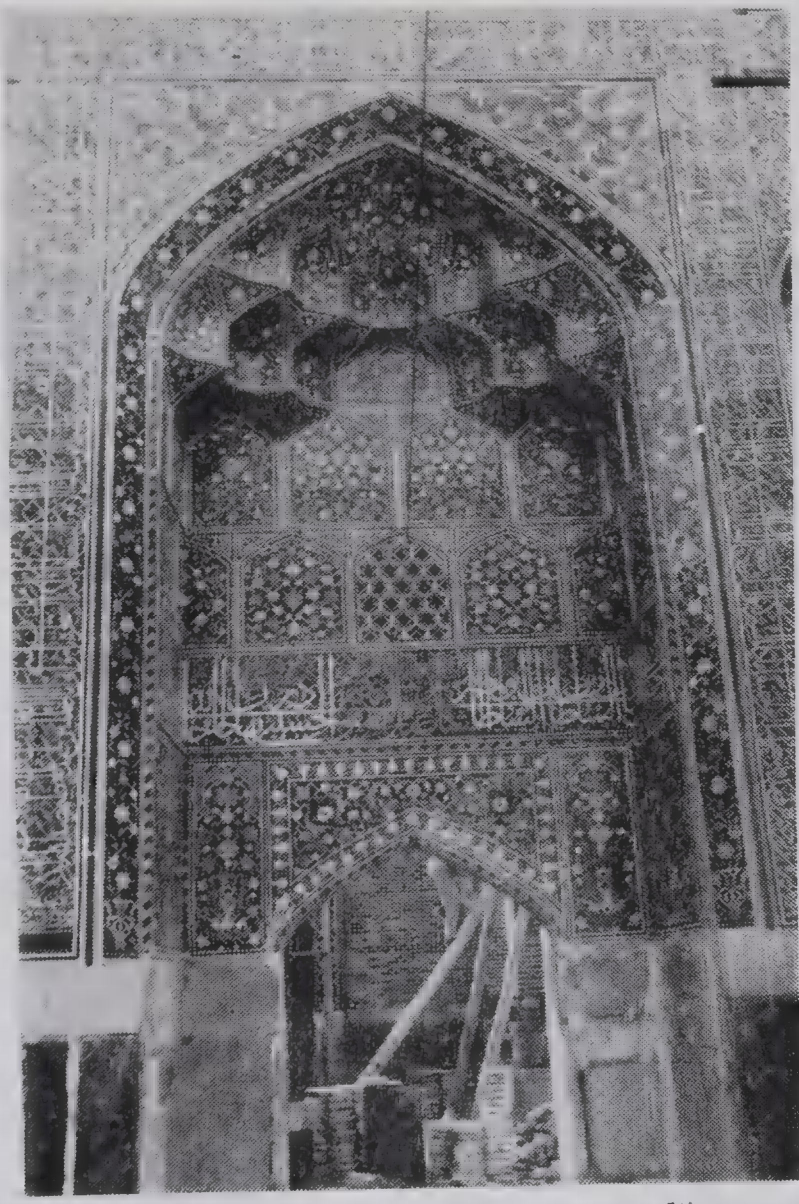
۱ـ باخط ثلث وکاشی رنگ قهوه‌ای :

تیمناً باسمه سبحانه تعالی من بنا هذا العماره السلطان الاعدل الاکرم الخاقان الاشجع الاعظم مالک‌الرقاب‌العرب والعجم ومروج مذهب الائمه الاثنی عشر بتایید الرحمن قامع اثار الکفر و الطغیان رافع بنیان العدل (۲ـ بخط ثلث جلی وکاشی برنگ سفید) والاحسان بانی قواعد الامن والایمان السلطان بن السلطان‌ابوالمظفر (۳ـ باخط ثلث و رنگ طلائی) شاه عباس‌الصفوی (۴ـ باخط ثلث جلی و رنگ سفید) الحسینی بهادرخان خلد الله ملکه و ص ؟ سلطانه و علی العالمین بره و احسانه ۱۰۳۶.

درنمای‌پایه‌های طرفین وبالای همان طاق آیات ۸۹ ـ۹۰ـ۹۱ـ۹۲ ۱۲۵ـ۱۲۶ـ۱۲۷ـ۱۲۸ سورهٔ، آل‌عمران وآیه۳۰ سورهٔ، القصص ازقرآن مجید مندرج است (شکل ۴۴) .

ازسورهٔ آل عمران :

بسم‌الله الرحمن الرحیم ۸۹ـ قل صدق الله فاتبعوا ملّه ابرهیم حنیفاً وما کان من المشرکین ۹۰ـ ان‌اول بیت وضع للناس للذی ببکّه

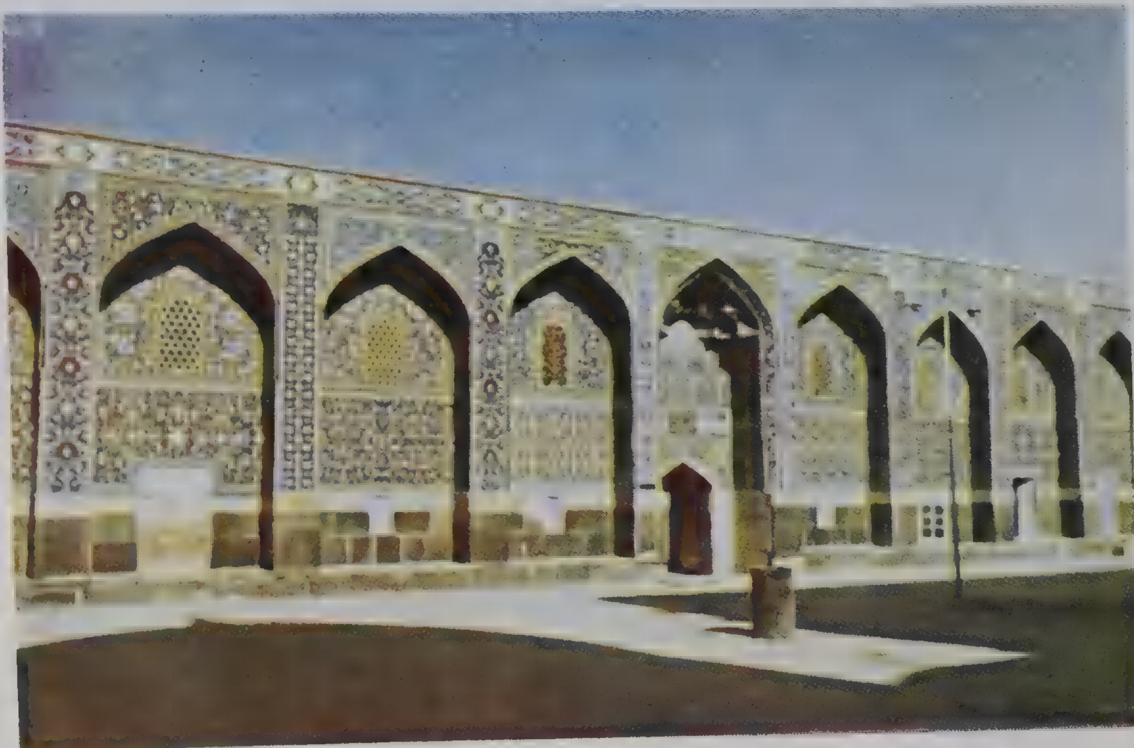

شکل۴۴ـ طاق‌نمای درب ورودی صحن‌قندیلخانه و کتیبه‌های‌معرق‌کاری آن‌که به ترتیب آیات زیر در آن معرق‌کاری شده است بعدازکلام بسم الله الرحمن الرحیم آیات ۸۹ - ۹۰ - ۹۱ - ۹۲ - ۱۲۵ - ۱۲۶ - ۱۲۷ - ۱۲۸ از سورهٔ آل عمران + آیه ۳۰ ازسورهٔ القصص + سعی فی تجدید هذهٔ العماره الشریعه خلف الاولیاء السالکین و سلاله المشایخ . . .

مبارکاً و هدی للعالمین ۹۱ـ فیه آیات بینات مقام ابرهیم و من دخله کان امناً ولله علی الناس حج البیت من استطاع الیه سبیلا ۹۲ـ ومن کفر فان الله غنی عن العالمین ۱۲۵ـ یا ایها الذین آمنوا لاتاکلوا الربوا اضعافاً مضاعفة واتقوا الله لعلکم تفلحون ۱۲۶ـ واتقوا النار التی اعدت للکافرین ۱۲۶ـ واطیعوا الله والرسول لعلکم ترحمون ۱۲۷ـ وسارعوا الی مغفرة من ربکم وجنة عرضها السموات والارض اعدت للمتقین ۱۲۸ـ الذین ینفقون فی السراء و الضراء والکاظمین الغیظ والعافین عن الناس و الله یحب المحسنین . از سورة القصص ۳۰ـ فلما اتیها نودی من شاطیء

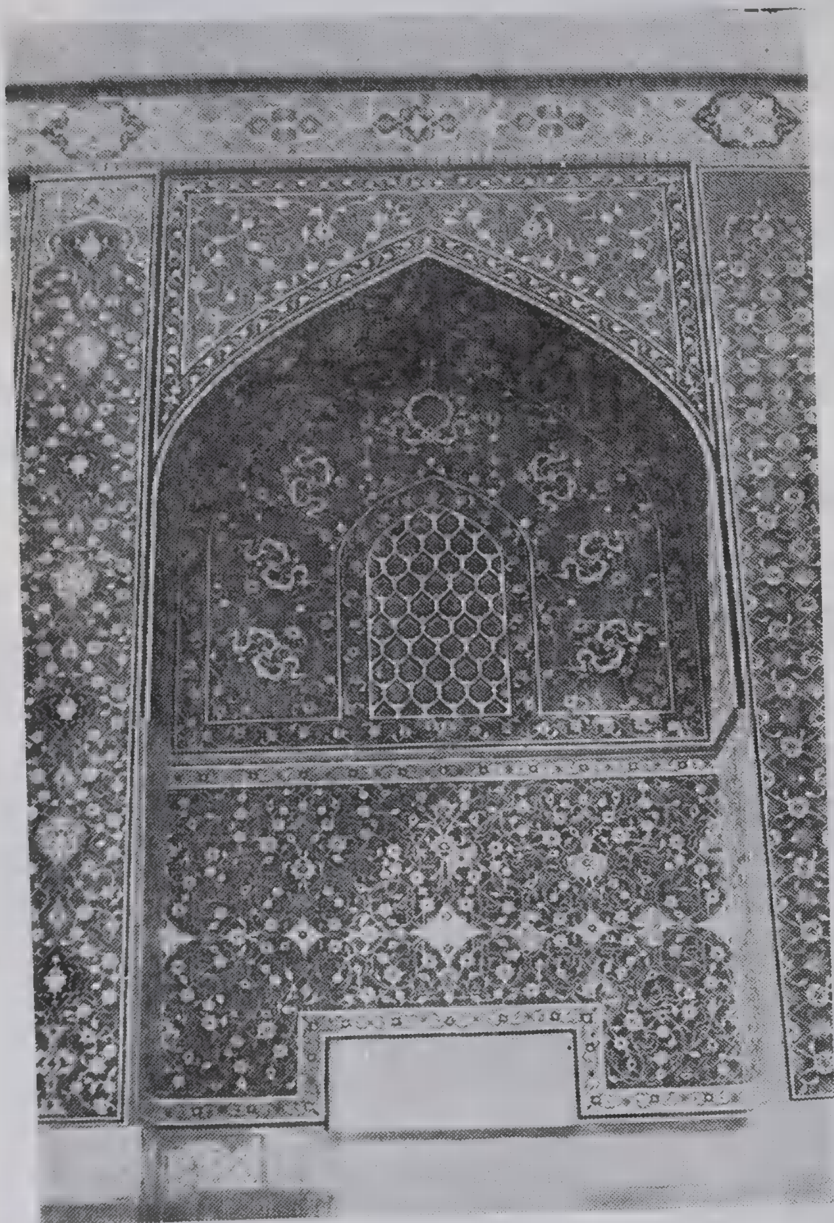

شکل ۴۵ـ ضلع غربی صحن بزرگ قندیلخانه

مقابل صفحهٔ ۱۳۲ . ضلع غربی صحن قندیلخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی

الواد الایمن فی البقعه المبارکه من الشجره ان یاموسی انی انا الله رب العالمین .

شکل ۴۶– یکی ازطاق نماهای ضلع غربی صحن قندیلخانه

در ضلع جنوبی صحن (دست راست نسبت به درب ورودی) یک اطاق ویک راهرو با سقف ضربی آجری ساخته شده که به اطاق متولی معروف میباشد (شکل ۴۷) . در رأس جناق طاق نمای پنجره درلوحه‌ای بامتن سبزوخط طلایی‌چنین معرق‌کاری شده است : قال علیه‌السلام اخیر الزاد ان‌التقوی ـ وسط لچک‌های آن خیرالعمل ـ وسط‌لچک‌های درب‌های ورودی طرفین درچهار لوحه : یاصفی‌الله (دو بار بصورت متقارق) داخل کتیبه بالای درب ورودی سمت چپ : قال علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات(بخط‌قهوه‌ای) بالعلم‌احیاء‌القلوب‌العارفین‌وفیه شفا صدورالعابدین (بخط سفید شکل ۴۷) .

دربالای طاق‌نماها‌کلام‌های‌مختلف ازحضرت محمد(ص)کاشیکاری شده است : قال النبی صلی اله و ... طلب العلم فریضه علی‌کل مسلم .

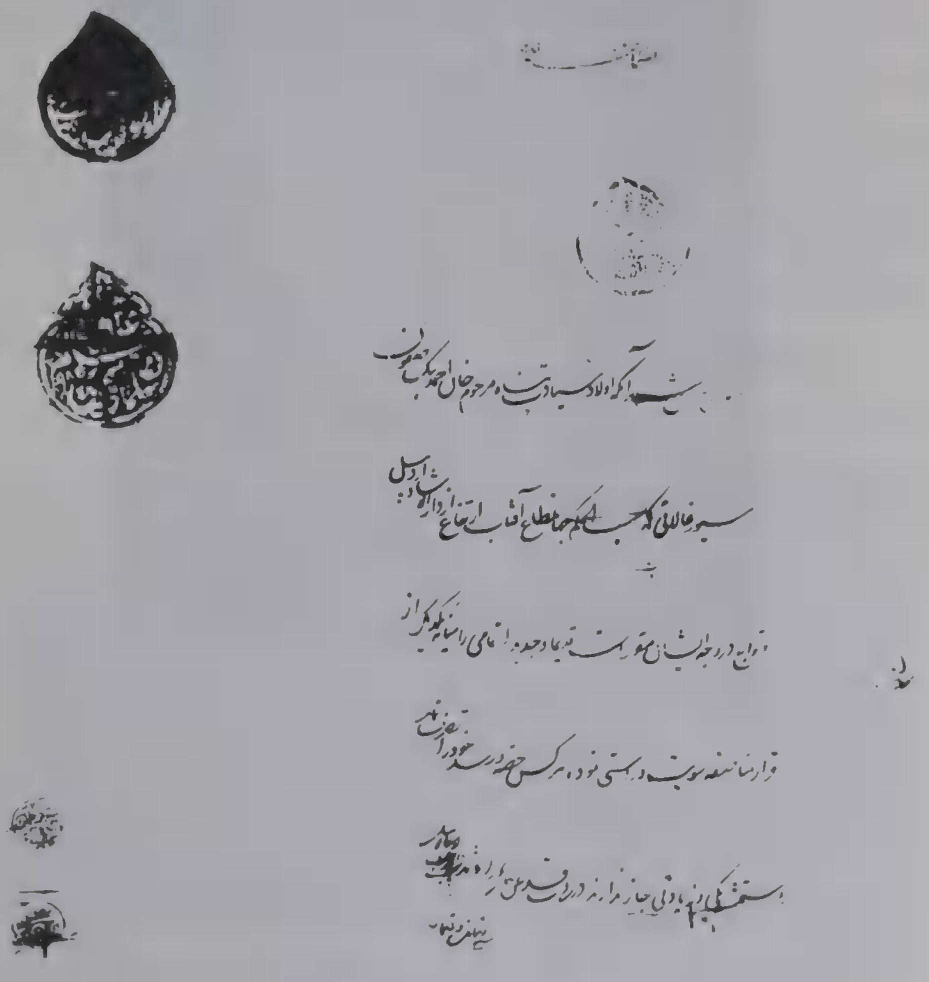
شکل ۴۷ـ اطاق متولی

شکل ۴۸- سنگ مقبره خان احمد بیك بانبشته‌هایی به شرح زیر : (در بالای سرسنگ) «مرقد المرحوم مزور الشهید بیك خان احمد بیك الصفوی .» (داخل محرابه ولوحه میان اسلیمیهای زیباکه سرتاسر رویه سنگ را پوشانده) «سنه ۹۹۴» (پایین‌تر از آن) «وکل شیء هالك» منقور است . این سنگ قبر موقع خاك برداری از زیر پنجره نذری (پنجره اطاق واقع در راهرو قندیلخانه) که برای سهولت در امر چای دادن درمجالس ختم وعزاداری که دربقعه برقرارمیشد بعمل آمد با۴سنگ قبر دیگر درشهیدگاه قرار داده شد تقریر حاج میربابا احمدزاده محافظ ومتولی بقعه .

دراطاق مذکور (اطاق متولی) سنگ قبر مرمرین وجود داردکه متعلق به خان احمد بیك صفوی است (شکل ۴۸) .

جزو فرامین موجود در موزهٔ آذربایجان دو قطعه به نام خان احمد بیك واولاد او وجود دارد که به ترتیب درج میگردد .

شکل ۴۹ــ فرمان شاه طهماسب اول به اولاد خان احمد بیك صفوی . درسمت چپ. مهرهای پشت‌فرمان درج شده (در پایین‌متناسب باقطع‌فرمان ودر بالا به اندازهٔ واقعی) .

فرمان شاه طهماسب اول صفوی به اولاد خان احمدبیك صفوی به سال ۹۸۷ :

۱ـ الملك لله

۲ـ مهر : الله محمد علی + بنده شاه ولایت طهماسب +

خاطر هر که باعلی نه نکوست　　هر که گو باش من ندارم دوست

هر که چون خاك نیست بر در او　　گر فرشته است خاك برسر او

۳ـ فرمان همیون شد　　آنکه اولاد سیادت پناه مرحوم خان احمد بیك صفوی

۴ـ سیورغالاتی که حسب الحکم جهانمطاع آفتاب ارتفاع از دارالارشاد اردبیل

۵ـ و توابع در وجه ایشان مقرر است قدیماً و جدیداً تمامی را میانه یکدیگر از[1]

۶ـ قرارمناصفه سویت وراستی نموده هرکس حصه‌ورسدخودراتصرف نماید

۷ـ و ستمشریکی و زیادتی جایز ندارند درین باب قدغن دانند تحریراً فی شهر رجب المرجب توشقان ئیل

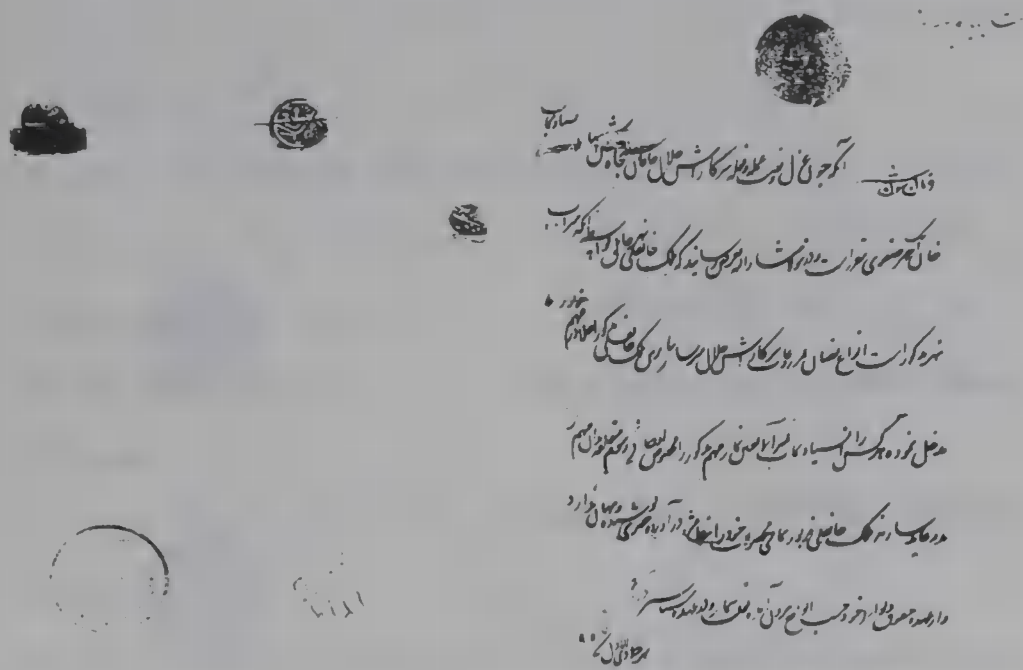
۸ـ سبع وثمانین وتسعمایه

پشت سند

۱ـ مهر : افوض امری الی الله　　۲ـ غلام شاه عالم سلیمان خاتمی ؟
۹۸۰

۳ـ افقرو الی الله

۱ـ درحاشیه راست مابین سطر ۳ و ۴ متن : **فرمان اول شاه سلیمان** .

شکل ۵۰ــ فرمان شاه طهماسب اول صفوی به خان احمدبیك صفوی، دست چپ مهرهای پشت فرمان .

فرمان شاه طهماسب اول صفوی به خان احمدبیك صفوی به سال ۹۵۵ به شماره ۱۲۱۹ دفتر کل درموزهٔ آذربایجان مضبوط است .

۱ــ شاه بابا ام انار الله برهانه

۲ــ مهر : بنده شاه ولایت طهماسب نام ائمه اطهار درحاشیه

۳ــ فرمان همیون شد آنکه چون عزل و نصب عمله وفعله سرکاراش

جلال خاقان جمجاه ... بسیادتماب

۴ـ خان احمد بیك صفوی مقرر است و درینولا مشارالیه بعرض رسانید
که ملك خانقلی نهر چاپلق بواسطهٔ آنکه میراب

۵ـ نهر مذکور است انواع نقصان بمزروعات سرکاراش جلال میرساند
بنابراین ملك خانقلی مذکور اصلا درمهم مزبور

۶ـ مدخل ننموده هرکسی را آنسیادتماب بمیرآبها تعیین نماید مهم
مذکور را مخصوص او داند رسوم متعلقه بدان مهم را

۷ـ بدو عاید سازند ملك خانقلی مزبور تمامی محصولات خود را بنظر
مشرف درآورده چیزی پوشیده وپنهان ندارد

۸ـ وازعهده حقوق دیوانی خود حسب الواقع بیرون آمده تقلب ننماید
ودرعهده شناسد تحریراًفی

۹ـ شهر جمادی الاول سنه ۹۵۷

پشت فرمان

مهرها ۱ـ غلام شاه امیر ۲ـ ...

۳ـ افوض امری الی الله

مسجد جنت سرا

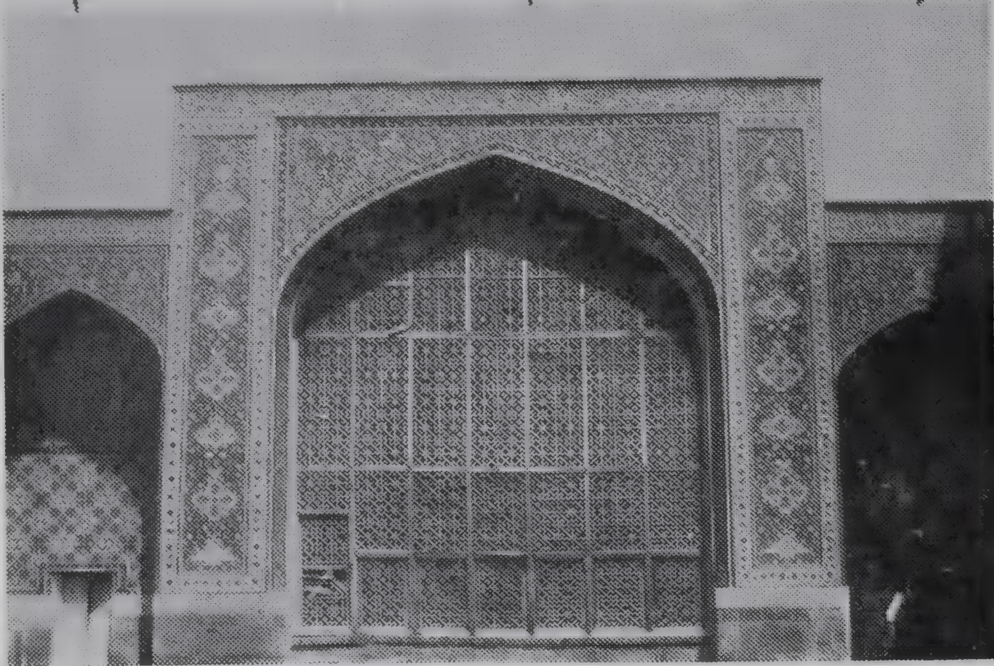
درسمت شمالی صحن واقع شده‌است. درون‌این بنا به شکل‌هشت ضلعی منتظمی است به قطر ۲۰/۵ متر. سابقاً گنبدی داشته که در اثر حوادث‌فرو ریخته ودر زمان قاجاریه سقفی برروی شانزده ستون چوبی جهت آن تعبیه شده است. نمای خارجی مسجد جنت سرا واطاق متولی (بافرقهایی درنقشه‌های کاشیکاری شان) عبارت ازیك طاق نمای بزرگ با پنجره چوبی مشبك بسیار بزرگ است که در دو طرف آن زیر طاقهای کوچکتر دری به راهروهای مسجد (واطاق متولی) باز میشود. پایه‌ها و طاق پنجره وهردو ، مسجد (و اطاق متولی) پوشیده از کاشی و بربالای هرسه آیات قرانی معرق‌کاری شده است :

۱ـ کتیبه معرق طاق نمای راست مسجد جنت سرا (شکل۵۱)ـ آیه ۷۰ـ یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله وقولوا قولا سدیداً ۷۱ـ یصلح لکم اعمالکم ویعفرلکم ذنوبکم . « ازسورهٔ سبا »

۲ـ در بالای طاق نمای بزرگ (شکل ۵۱) آیات ۴۱ و ۴۲ از سورهٔ الاحزاب :

۴۱ـ یا ایها الذین آمنو اذکر و الله ذکرا کثیراً و سبحوه بکرة و اصیلا
۴۲ـ هو الذی یصلی علیکم وملائکته لیخرجکم من الظلمات الی النور وکان بالمؤمنین رحیماً .

۳ـ طاق‌نمای سمت چپ (شکل۵۱) ـ ۴۵ـ ان المتقین‌فی جنات

۳ ۲ ۱

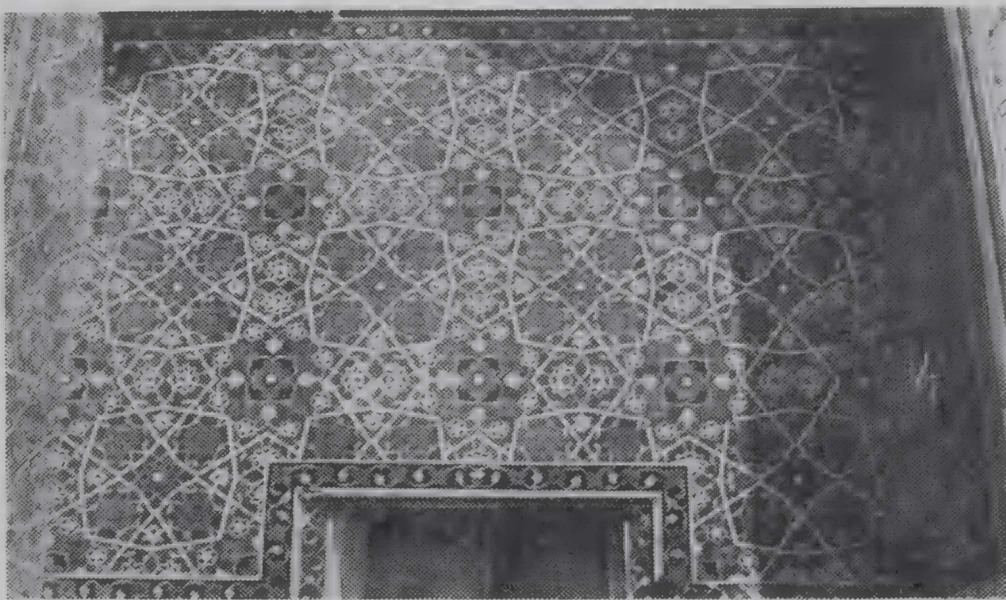
شکل ۵۱- پنجره مشبك (گره چینی) مسجد جنت سرا وطاق نماهای سه‌گانه آن .

وعیون- ازسورهٔ‌الحجر. آیات ۱۵ و۱۶ ازسورهٔ‌الذاریات: ۱۵- ان‌المتقین فی جنات و عیون ۱۶- اخذین ما اتیهم ربهم انهم کانوا قبل ذلك المحسنین .

کتیبه‌های معرق طاق نماهای اطاق متولی

طاق نمای کوچك سمت راست : قال النبی صلی الله علیه و اله وقال صلی الله علیه وآله طلب العلم فریضه علی کل مسلم

طاق نمای بزرگ وسط : آیه ۱۸ و ۱۹ از سورهٔ الجنّ : ۱۸-

شکل ۵۲ – کاشی معرق طاق نمای کوچك سمت چپ مسجد جنت سرا

وان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احداً ۱۹– وانه لما قام عبدالله یدعوه (کادوا یکونون علیه لبداً)

درجانب شرقی صحن ، سردر و نمای رواق بقعه و دیوار محوطه معروف به حیاط حرمخانه یا مقابر قرار گرفته است نمای خارجی بقعه وسه گنبد کاشیکاری شده وکتیبه‌های حواشی آنها ازاین سو نظرهر بیننده را به خود جلب میکند وبه تحسین واعجاب وا می‌دارد .

نمای بیرونی قندیلخانه دو طبقه است و هر طبقه داری پنج پنجره است (شکل ۵۳ و ۵۴) در طبقهٔ پایین بین پنجره دوم وسوم فرمان شاه

طهماسب صفوی مشعر برلزوم اجتناب ساکنین اردبیل از معاصی ومناهی نصب گردیده است. (شکل ۵۵) این کتیبه بر روی سنگ مرمر به‌ابعاد ۱/۳۱ در ۱/۱۵ متر منقور و به‌قالبی ازکاشی معرق زینت بخشیده است دربالای فرمان کتیبه معرق‌کاری وجود دارد (شکل ۵۵) متن فرمان:

(۱ـ بعد حمدالله وحسن توفیقه. چون به میامن توفیقات صدرنشین اولیاء الله معروفه (و) برکات تاییدات صاحب تمکین اصفیاء الله المعین به انوار مهر آثار غرهٔ غرای هدایت شعار ولایت آثار نواب عالی اعلی حضرت سلطان

۲ـ السلاطین بالارث والاستحقاق ظل الله فی‌الافاق السلطان بن السلطان

شکل ۵۳ ـ صحن اصلی قندیلخانه ـ نمای قندیلخانه وگنبد الله الله

ابوالمظفر السلطان شاه طهماسب الصفوی الحسینی بهادرخان خلدالله تعالی ملکه وسلطانه وابّد اکرامه

۳ـ و احسانه لامع و هویدا است و خطایر فیض مـاثر علیهٔ علویه صفیه

شکل ۵۴ـ نمای بیرونی رواق بقعه ومسجد جنت سرا

صفویه تالی مشاهد مقدسه و عتبات سدره مرتبه است همچنانکه در آن روضات منوره عمال از جرئت اظهار بدعت ممنوع شده حکم گشته که جمیع مجاوران

۴ـ و زائران وساکنان از تکالیف غیرمشروعه مصون بوده امر خیر اثر و فرمان قضا قدر شرف صدور یافت کـه در دار الارشاد اردبیل و ولایـات

همان قاعده حسنه را منظور داشته (چند کلمه ساییده شده است)

۵ـ شلبافی محترقه و هیمه بازار وگوسفند بازار وبرنج بازار و پیشکش تمغاوات ومحترقه و رسم الاحتساب طلبی ازساکنان وغیرآنها ننمایند تا بمصدوقه ومن دخله کان آمنا مشاهد عالمیان ومنظور

۶ـ جهانیان گردد وبعداز شرف توبه نصوح وفتح ابواب نصرت و فتوح بنابرکمال‌توجه خاطرانور بترویج شرع مطهروغایت‌اهتمام امر بمعروف ونهی‌ازمنکر فرمان‌قضا جریان عزاصدار یافت‌که در دارالارشاد مذکور و

۷ـ ولایات بدستوریکه درعساکر منصوره وممالك محروسه شرابخانه و بنج خانه ومعجون خانه‌وبوزه خانه وبیت‌اللطف‌وقمارخانه وقوالی‌وکبوتر بازی منع شده ومستوفیان کرام مال و

۸ـ خراجات آنها را از دفاتراخراج نموده من بعداطلاقی‌ننمایند واحدی بامری از امور شرعیه مثل ریش تراشیدن وطنبور زدن و نرد باختن و بدعت تعزیت (چند کلمه محو شده است)

۹ـ وا داشتن وخدمات امردان در حمامات و ارتکاب غیرمشروعه اشتغال ننمایند و پیرامون نگردند فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الدین یبدلونه وخلاف کننده ازمردودین

۱۰ـ درگاه الهی و مطرودین بارگاه شاهی خواهد بود و در سلك اولئك علیهم‌لعنت‌الله والملائکة والناس‌اجمعین‌منسلك خواهدکشت وازمرحمت نسبت بسکنه آنجا باهتمام وافاضت وافادت شاهی‌خلیفه (چند کلمه محو شده است) امیر معین الشریعه والدین امیر الاوحدی بظهور پیوست به تاریخ ذی الحجه الحرام سنه ۹۳۲ کتبه حسن).

شکل ۵۵– فرمان شاه طهماسب برسنگ مرمر با قاب کاشیکاری ولوحه بالای آن ، کلام : قال علیه السلم مثل اهل بیتی کمثل سفینه نوح من رکب فیها نجا [۱] به کاشی سفید درمتن آبی معرق‌کاری شده است تزیینات آن اسلیمی گل و برگدار برنگ کاشی طلائی است .

۱ـ وبقیهٔ آن چینن است: ومن تخلف عنها غرق وهوی .

مضمون فرمان ومناهی آن و ممنوع بودن امور غیرشرعی مانند ریش تراشیدن یا منع اشتغال به مشاغل غیرشرعی و غیرشرافتمندانه که منع قانونی ، شرعی وعرفی دارد وقرار دادن دار الارشاد اردبیل در طراز اماکن متبرکه ومقدسه احتیاج معنوی واعتماد دنیوی واحترام خارج از حد شاهان صفوی ومردم ایران را به این شهر نشان میدهد که آنرا به صورت کعبه آمال ومقصود درآورده است .

بر کتیبه‌های بالای پنجره‌های مشبك‌آهنی رواق بترتیب از راست بچپ واز بالا به پایین چنین این کلام‌ها معرق‌کاری و شده است (شکل ۵۳ و ۵۴) .

۱ـ وهم روضه یخبرون ۲ـ لهم دارالسلام عند ربهم

۳ـ رضی الله عنه و رضوا عنهم ۴ـ رضوان وجنات لهم

۵ـ کمثل هذا فلیعمل العاملون

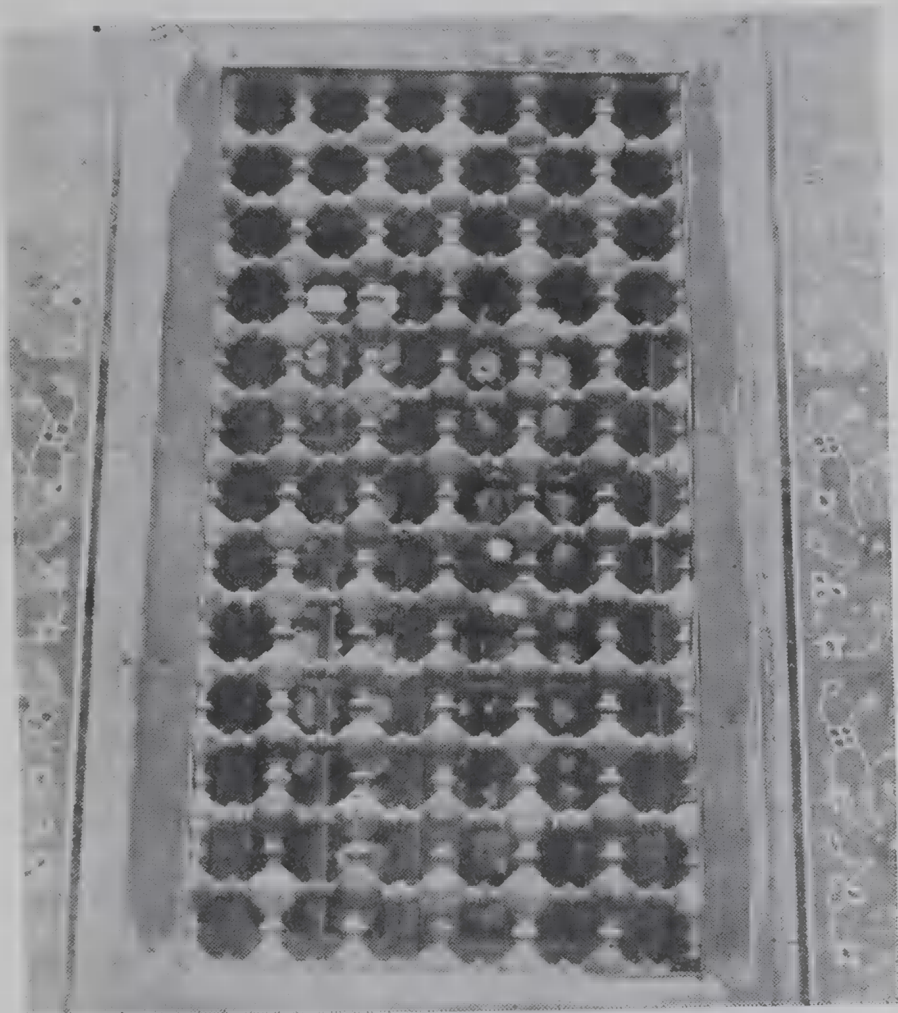
۱ـ یاقومنا اجیبوا داعی الله ۲ـ اجیبو هذه الدعوه

۳ـ احب الاعمال الی الله دوامها ۴ـ الدعا هو العباده

۵ـ خیر العباده احمزها

سرلوحه حاشیه پنجره‌ها ومقرنس کاری‌لبه بالای دیوارقندیلخانه باکاشیهای‌زیباوشفاف واغلب‌درمتن‌سرمه‌ای معرق ومقرنس‌کاری‌شده‌است.

حیاط مقابر یاحرمخانه ـ درسمت‌جنوبی بقعه‌شیخ‌صفی محوطه‌ای به ابعاد (۱۵ × ۱۱متر) معروف به حیاط مقابر یاحرمخانه وجود دارد که مقبره کوچکی درآن ومتصل به دیوار گنبد الله الله قرار گرفته که درب

شکل ۵۶ – یکی از پنجره‌های مشبك فلزی طبقه پایین نمای خارجی قندیلخانه .

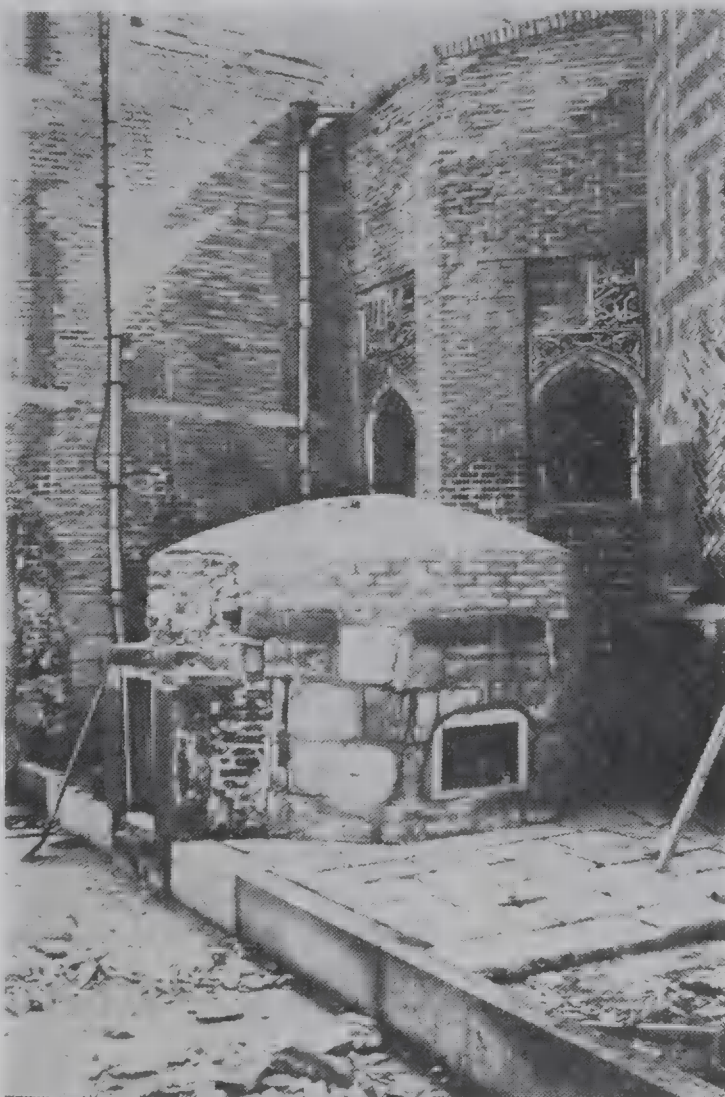
آن به صحن اصلی یاقندیلخانه (شکل ۶۰) و پنجره آن به حیاط مقابر بازمیشود (شکل ۵۷) ومنسوب به حلیمه خاتون ملقب به تاج خاتون (اسم اصلی او مارتا) یا عالمشاه بیگم دختر اوزون حسن آق قویونلو

شکل ۵۷– گنبد مقبره منسوب به مادر شاه اسمعیل دیوار حائل آن در سال جاری چیده شده وسنگهای قدیمی موجود در دیوار بریده وصاف گردیده ودرساختن پله و سکو مصرف شده است .

و مادر شاه اسمعیل صفوی است ؛ ولی این نسبت درست نیست . چون برسنگ قبر مرمر نهاده شده در این مقبره « ۲ متر طول ۴۵/. متر عرض و ۳۵/. متر ارتفاع» که دراطراف آن سورهٔ « الشمس» ودر دیواره بالای سر عبارت : (درسطر اول سورهٔ الشمس شروع ودر حاشیه سطوح دیگر ادامه دارد) « هذا مرقد العفیفه الطاهره منبع زلال الخلافة الباهره عصمة السلطنة و الدنیا و الدین خاقان خان تغمد الله تعالی بالرحمة و الغفران و اسکنه فی فرادس الجنات سنه سبع و ستین و سبعمه » نقر شده (شکل ۵۹) ونشان میدهد که مدفون دراین قبر ، به سال۷۶۷ یعنی

۱۲۵ سال قبل‌از تولد شاه‌اسمعیل درگذشته است . (سال تولد شاه اسمعیل ۸۹۲ ه. ق.)

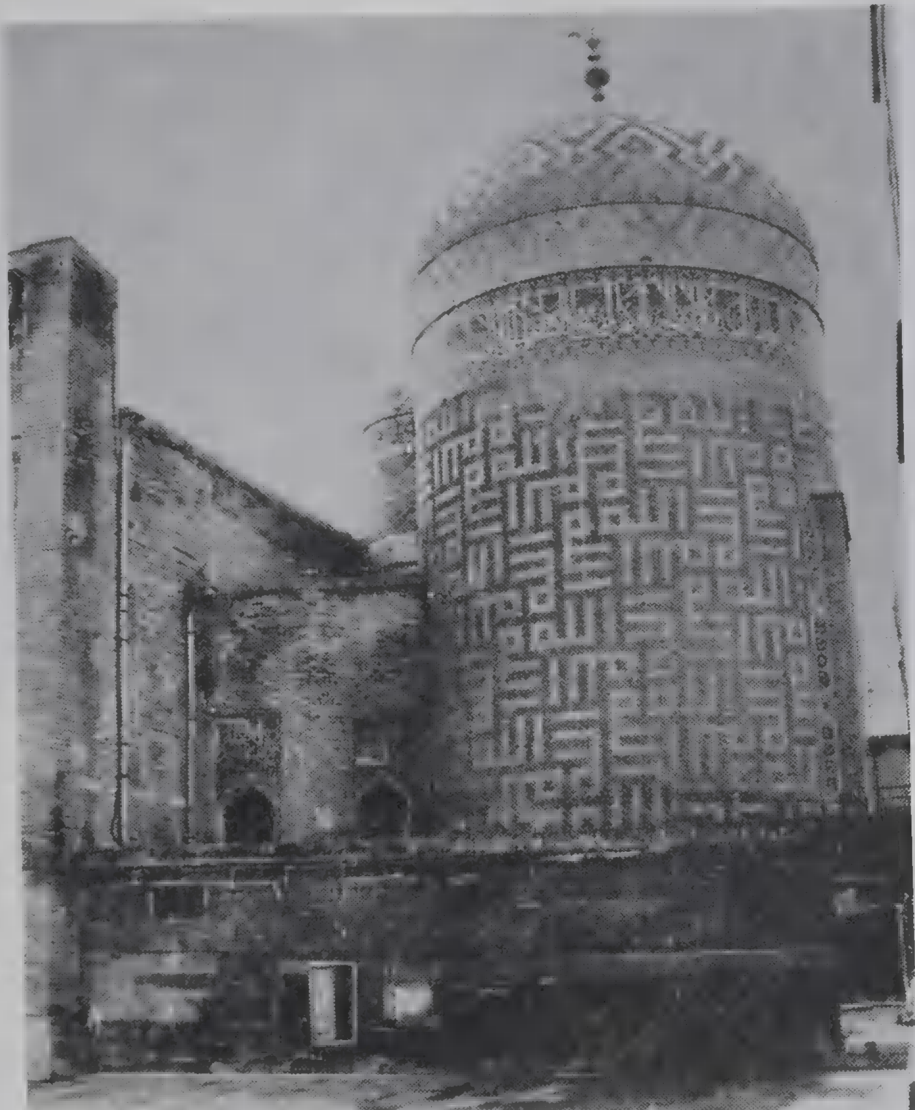
شکل ۵۸ ــ بعداز انهدام دیوار این گنبدکوچك نیز برچیده شده و سنگ مرمر موصوف درمتن درفضای آزاد قرار گرفیه است .

شکل ۵۹ ــ سطح بالای سر سنگ قبر منسوب به مادر شاه اسمعیل .

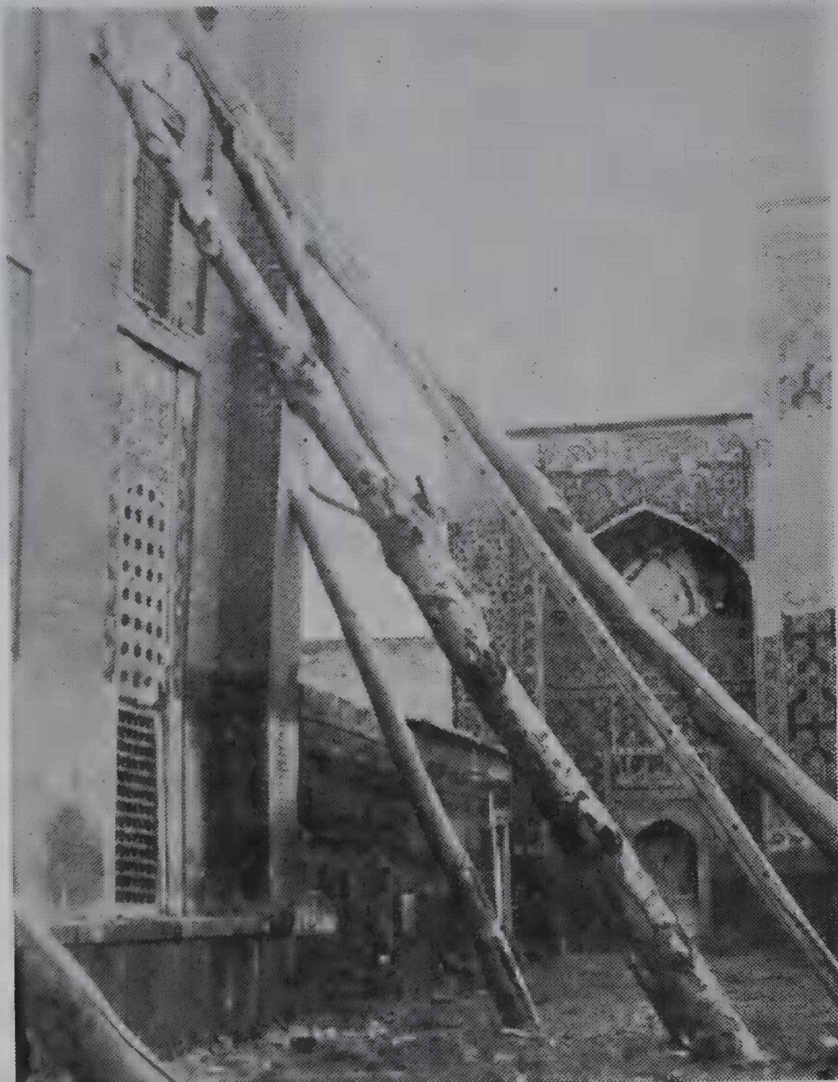
جزو مصالح ساختمانی دیوار حائل بین صحن اصلی وقندیلخانه (شکل ۶۰) سنگ نبشته‌ای مرکب ازچندین‌قطعه سنگ رسوبی‌بکاررفته که دراصل بر سر درب عالی قاپو منصوب بوده واین عبارات بر آن منقور است (شکل ۵۳) :

(... لی العارف بالله الواصل الی الله المونس مع الله
سلطان اعاظم مشایخ الشرق والغرب ... ارباب الدین
. . صفی الملك والدین صفوة الله
فی الارضین اسحاق هو الذی قلوب الناس ینطهره و ...

شکل ۶۰ـ دراین تصویر و شکل ۵۸ـ کتیبه‌های معرق‌کاری بالای دو پنجره خزانه‌وآستانه شیخ صفی باعبارات زیر: ۱ـ اضعف عباد الله... خدم بکتا .... ۲ـ فرهم لکاتبه دعا بامرالله بالمغفره لوالدیه. همچنین نبش دیوار قندیلخانه ـ گنبد الله الله ـ گنبد مقبره شاه اسمعیل ـ دیوار حایل وبر آن . درب مقبره منسوب به مادر شاه اسمعیل و سنگ نبشته بالای آن دیده میشود .

بتربته و دل الایمان . . . قدس الله سره العزیز کتبه الخط)
بالای این کتیبه سنگی یك ردیف سنگ منقور مضرس کاری نصب شده است که حکم سایه‌بان وقاب دارد (شکل۶۲).

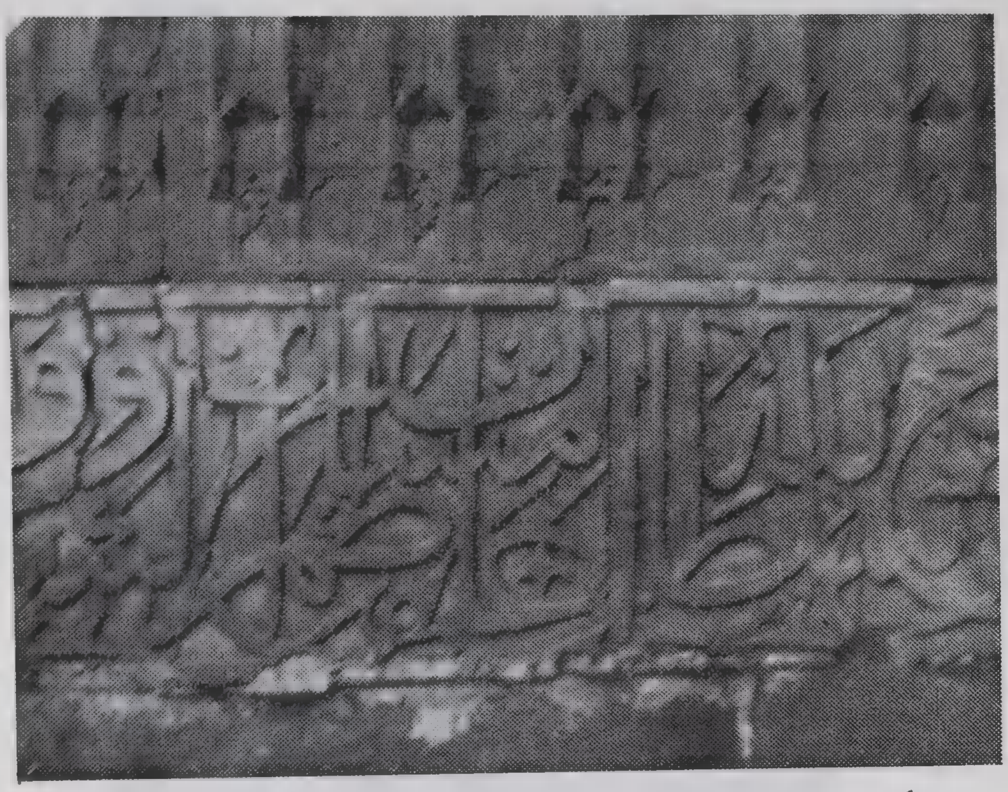
شکل ۶۱ـ عکسی از بایگانی موزه ایران باستان ـ طاق راهرو شرقی اطاق متولی ودیوار حایل‌صحن بزرگ بامقابر، مربوط به‌تعمیرات سابق

درسمت چپ درب مقبره سنگ محرابی بر دیوار نصب شده است بالای نقش محراب آن در کتیبه‌ای مستطیل عبارات زیر منقور است : لااله‌الاالله محمد رسول‌الله علی‌ولی‌الله. لچك‌های محراب باگل و بوته اسلیمی مزین است . خلاصه اینکه درب کوچك مقبره وکتیبه‌بالای آن باتزیینات مربوطه وسایر مصالح منطقی بعلاوه یك سنگ محراب و سه سنگ مرمر که خرابیهای آنرا رفو کرده است مجموعه‌ای از آثار ازمنه مختلف تاریخ بوجود آورده بود .

درحیاط حرمخانه‌یامقابرمجموعه بسیار زیبایی‌ازگنبدها مشاهده میکنیم که مشهورترین آنها گنبد مقبره شیخ صفی است .

گنبد مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی

شهرت وحرمت شیخ صفی ارادت مردمی‌را که تشنه‌وحدت‌بودند بنفع فرزندانش جلب و تاسیس دولت واحد صفوی را بعداز تجزیه امپراطوری اوزون حسن آق‌قویونلو (جد مادری شاه اسمعیل) ممکن ساخت . شاهان صفوی نیز تکریم و احترام خود را با تجدید عظمت و آبادانی اردبیل نثار تربت اجداد خود نمودند ؛ واین احترامی بجا بود. چون از امتزاج دو خانواده عرفانی وسلطنتی (اولاد شیخ صفی باخانواده آق‌قویونلو) تمام نیروهای موجود را در خدمت شاه اسمعیل و اجدادش (شیخ جنید و شیخ حیدر) . و وجود شیخ صفی و مرقد او و اردبیل را به صورت کانون استقلال و مرکز وحدت ایران در آورد ، که آثار آنرا

شکل ۶۲ـ قسمتی ازکتیبه سنگی (سنگ نبشته بربالای در مقبره مادر شاه اسمعیل .

حتی درفرامین صادره ازطرف سلسله‌های بعداز صفویه می‌بینیم .

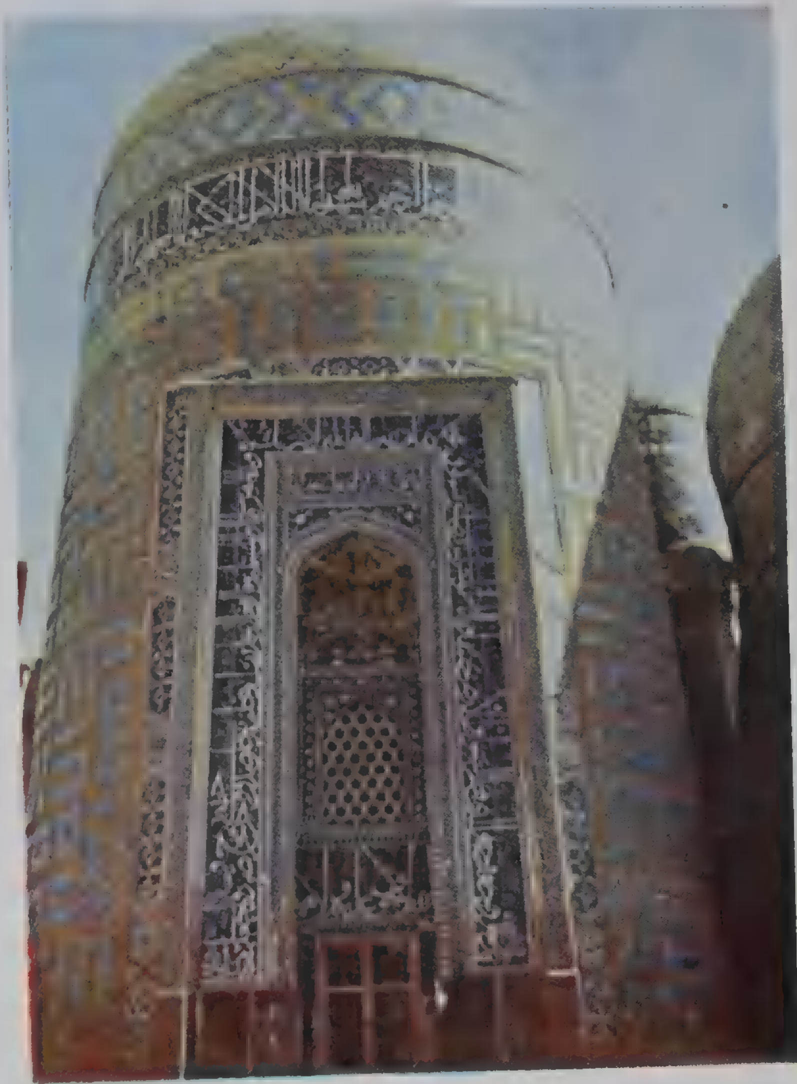
بنای اصلی مقبره شیخ صفی برج استوانه‌ای شکلی است که برفراز آن گنبدی تعبیه شده‌است ، این برج که محیط آن ۲۲ متر است برروی ازاره سنگی هشت پهلو به ارتفاع یك متر ونیم قرار گرفته وبلندی تمام برج (ازاره ـ برج ـ گنبد) در حدود ۱۷٫۵ متراست (شکل ۶۳) . سطح داخلی با آیات قرآنی ونقاشی برروی پوشش چرمی ومقرنس کاری سقف تزیین یافته است .

سطح خارجی برج باچند نوع تزیینات مختلف پوشیده شده به شرح زیر :

۱ـ سطح جانبی باتکرار کلمهالله (باکاشی فیروزهای درمتن آجری)

شکل ۶۳ـ گنبد مقبره شیخ صفی معروف به « اللهالله » دری که به حیاط مقابر بازمیشود وطاق نمای مزین به کاشیکاری وتزیینات مختلف درحاشیه بیرونی آیاتی معرقکاری شده است ر. ك. به شرح شکل ۶۴ .

مقابل صفحهٔ ۱۵۶ . گنبد « الله الله » بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

تزیین یافته و به این دلیل به گنبد الله الله مشهور است . مهر مدوری از کاشی معرق در میان دو سطر اول و دوم با کتیبه زیر تعبیه شده است با یك دایره کوچك متحد المرکز «مهر» به دو قسمت ، تاج حاشیه ودایره متن تقسیم شده وکتیبه درتاج شروع ودر متن خاتمه‌پیدا می‌کند : «تاج دایره : عمل العبد الفقیر الراجی الی عفو الصمد عوض بن (داخل دایره) محمد المراغی . متن تاج ودایره سبز، خط تاج باکاشی‌سفید، دوایر باخط طلائی» (شکل۶۰) .

۲ـ کتیبه‌ای نواری دربالای سطح جانبی باکاشی‌سفید وخط نسخ در متن آبی معرق کاری شده است : آیه ۱۶ و ۱۷ از سورهٔ آل عمران بسم الله الرحمن الرحیم ۱۶ـ شهد الله انه لا اله الا هو الملائکه و اولو العلم قائماً بالقسط لا اله الا هو العزیز الحکیم ۱۷ـ ان الذین عند الله الاسلام وما اختلف‌الذین اوتوالکتاب‌الا من بعد ما جائهم العلم بغیاً بینهم و من یکفر بایآت الله فان الله سریع الحساب. آیه ۶۷ از سوره المؤمن ۶۷ـ هو الحی لا اله لا هو فادعوه مخلصین‌له الدین‌الحمدلله رب‌العالمین آیه ۱۰۲ و ۱۰۳ از سوره الانعام ۱۰۲ـ ذلکم الله ربکم لا اله الاهو خالق کل شی فاعبدوه وهو علی کل‌شی‌وکیل ۱۰۳ـ لاتدرکه الابصار وهو یدرك الابصار وهو اللطیف الخبیر * وانك کل شی‌قدیر (شکل ۶۴) .

۳ـ درب قبله (قبله قاپوسی) وتزیینات وکتیبه‌های آن، کتیبه‌ها از داخل به خارج سردرب :

الف ـ لوحه بالای سردرب (شکل ۶۴) .

ب ـ طاق نمای سردرب و در میان آن پنجره مشبك از کاشی و تزیینات باکاشی معرق (شکل ۶۴) .

ج ـ کتیبه بالای طاق نما با کاشی معرق : فاعلم انه لا اله الله و استغفر لدینا (شکل ۶۴) .

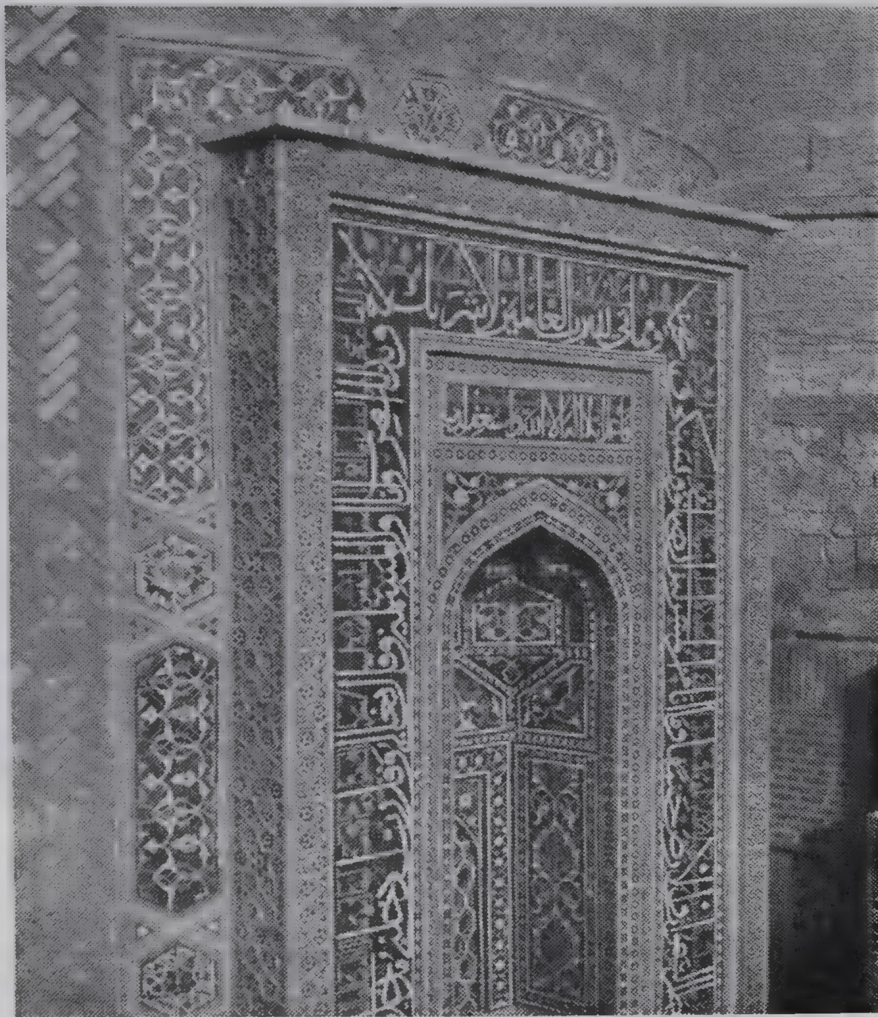
د ـ حاشیه خارجی سردرب که از ازاره‌سنگی‌سمت راست شروع وبعداز دور زدن حاشیه درب ورودی به ازاره سمت چپ خاتمه میبابد با خط ثلث وکاشی سفید درمتن آبی معرق‌کاری شده است (شکل ۶۴) .

۱ـ آیه ۷۹ ازسوره الانعام : قال تعالی انی ۷۹ـ وجهت‌وجهی للذی فطر السموات و الارض حنیفاً و ما انا من المشرکین ۱۶۳ ـ ان صلاتی ونسکی ومحیای ومماتی لله رب العالمین لا شریك‌له وبذلك‌امرت وانا اول‌المسلمین‌آیه ۸۲ازسورة‌الاسراء وقال‌تعالی ۱۷ـ وقل‌رب‌ادخلنی مدخل صدق واخرجنی مخرج صدق واجعل لی من لدنك سلطاناً نصیراً (شکل ۶۴) .

۲ـ درمتن آبی حاشیه باخط کوفی وکاشی طلائی‌کتیبه دیگری معرق‌کاری شده است .

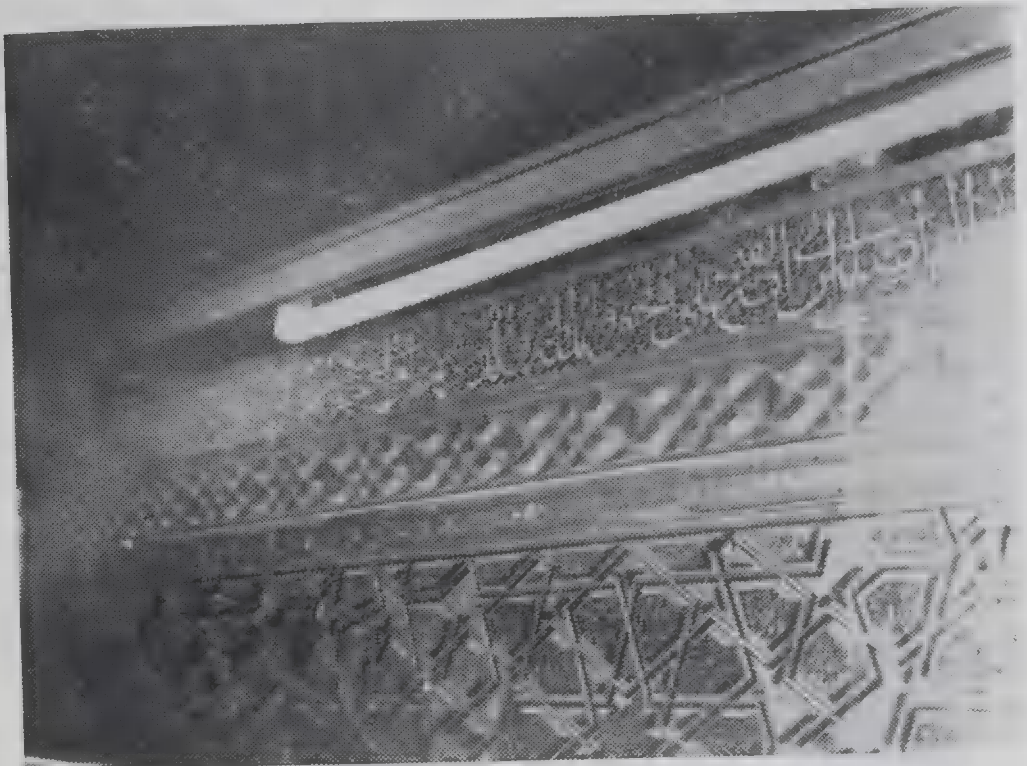
مثلا ازآیه ۹۷ از سوره النساء قسمتی‌که بین الهلالین درج شده دراین کتیبه متن دیده میشود سوره النساء ۹۷ـ لایستوی القاعدون‌من المؤمنین غیراولی الضرر والمجاهدون فی سبیل الله باموالهم و انفسهم و « فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجراً عظیماً » .

هـ ـ مجموعهٔ سردرب نمایی مسطح داردکه درسطح جانبی‌مستدیر

شکل ۶۴ـ «درب قبله» یا «قبله قاپوسی».

برج بنا شده و آنرا قاب دیگری درسطح برج، مرکب ازلوحه‌های شش ضلعی منتظم متساوی الاضلاع ومختلف‌الاضلاع، دربرگرفته است؛ ومتن آنها به نوبت‌اسلیمی گلدارخرطوم فیلی وخطوط کوفی تزیینی بارنگهای مختلف درمتن آبی معرق‌کاری شده است (شکل ۶۴).

شکل ۶۵- صندوق چوبی مقبره شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی.

در درون برج مقبره شیخ صفی الدین اسحق و روی قبر صندوق منبت‌کاری گرانبهایی‌که ترصیعی زیبا ازعاج دارد قرار دارد. در حاشیه بالای سطوح جانبی صندوق کتیبه مفصلی است که ضمن آن باعبارت:

«هذه مرقد المنوره و مضجع المتبرکه الشیخ الربانی و العارف الصمدانی کاشف اسرار الخفیه محیی مراسم الطریقه حامی مفاخرالابرار حاوی مناقب الاخیار المکرم بالنفس + بانظار الخلاف علی العموم و الاطلاق + قطب العارفین سلطان المحققین امام قدوه‌اولیاء الله الواصلین

شکل ۶۶- لوحه شش ضلعی منتظم متساوی الاضلاع که یکی‌از اجزای قاب خارجی سردرب (درب قبله یاقبله قاپوسی) میباشد .

ابی الفتح صفی الحق والمله والدین اسحاق اجری الله تعالی آثار برکاته فی الاطراف و الافاق المعزز القدسیه المخصوص بارشاد الجنیه والانسیه » ازشیخ صفی نام برده شده است (شکل ۶۵) .

برضلع شمالی بدنه همین صندوق لوحه‌ای ازنقره باعبارات ذیل به بانی مرقد اشاره نموده‌است : « بانی هذالمرقدالعلیه والمشهدالقدسیه الولی الله الوالی صفی الحق والدین قدس سره . العبد موسوی الصفوی.» (شکل ۶۵) .

شکل ۶۷- درب ورودی قندیلخانه. حاج‌میربابا احمدزاده که مجاورت و محافظت بقعه را عهده‌دار است.

درکنار قبر شیخ صفی، قبر فرزندش صدرالدین موسی «بانی بقعه» - شیخ ابراهیم معروف به شیخ شاه فرزند شیخ خواجه علی - سلطان حیدر «پدر شاه اسمعیل» قرارگرفته است.

بقعه ازسمت شمال به قندیلخانه یارواق متصل است و «در» ورودی آن درگوشهٔ شمالغربی صحن قندیلخانه (گوشه واقع مابین مسجد جنت‌سرا وقندیلخانه) واقع است (اشکال ۵۳ و ۵۴ و ۶۷).

طاق نمای درب ورودی علاوه براینکه باکاشیهای خوش رنگ و زیبا ومعرق پوشیده شده است، چندین لوحه معرق‌کاری داردبشرح زیر:

۱ـ درسقف جناق طاق نمای درب ورودی یا بالای آستانه داخل دو مستطیل درسمت راست :

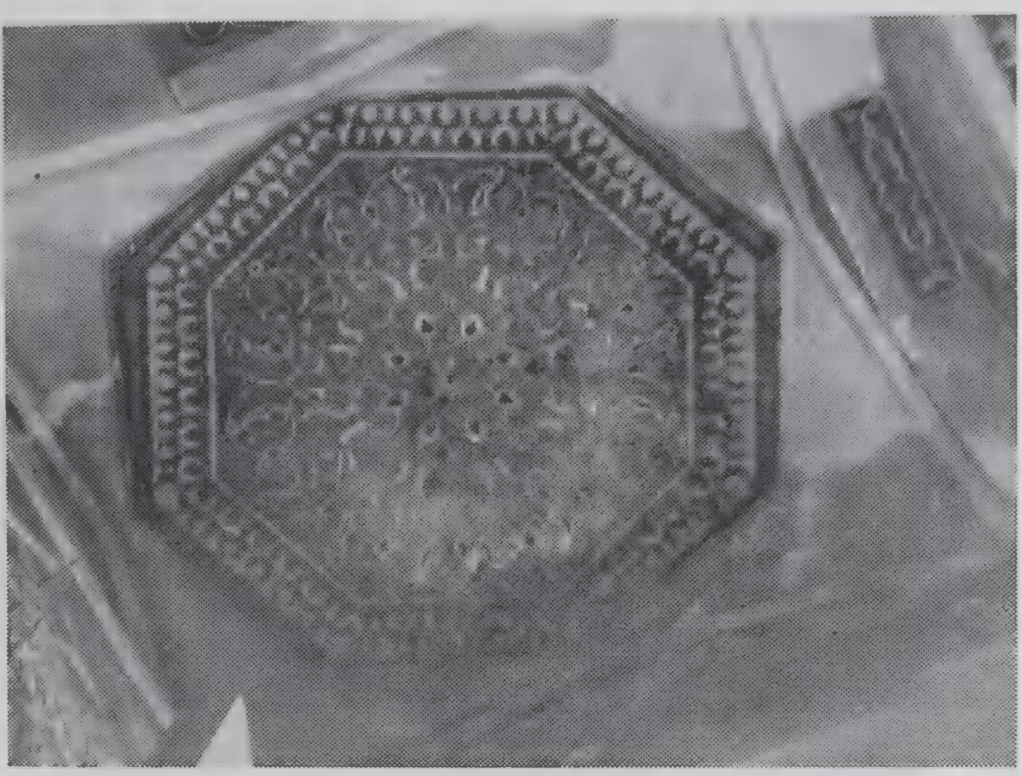
الهیبت لله ـ العظمت لله ـ درسمت چپ ، **الحکم لله القوه لله**

۲ـ درحاشیه درب ورودی (شکل ۶۸) :

فی بیوت اذان الله ان ترقع وتذکرا اسم فیها کثره الله هذه البقعه تربة شرفت بالشیخ الشادی شیخ الوری قدوة الاقطاب ذی رتبت ... صفی‌الدین سلطان الواصل الکاشف الملحوظ من ظاهر الشریعت وکرامه من

شکل ۶۸ـ کتیبه بالای طاق نمای درب ورودی قندیلخانه

شکل ۶۹ـ سقف مقدم آستانهٔ قندیلخانه

باطن الطریقه . . . صاحب البرکه و کشف الشهود و الهادی معرفة المعنوی ...

۳ـ در بالای سردرب کتیبه مستطیل با کاشی معرق سفید و خط ثلث زیبا :

جنات عدن یدخلونها ومن صلح امن قلوبهم و ازواجهم و ذریاتهم

درمتن آن باخط ثلث وکاشی طلائی معرق‌کاری شده است .

۴ـ کتیبه معرق‌کاری‌دیگری شده بر بالای‌کتیبه مستطیل ودرسر

دیوار درگاه ودر زیر طاق نمای مقرنس کاری تعبیه شده است .

۵ـ کتیبه‌ای درسطح خارجی طاق نمای درب ورودی مرکب از القاب وعناوین و درجات ومقامات شیخ صفی که به‌کتیبه بالای لچك سر درب خاتمه پیدا میکند وکتیبه بالای طاق نما چنین است :

شکل ۷۰ـ سقف ثانی باگچ بری آستانه قندیلخانه

(با کاشی سفید) مصقل مراة القلوب عن ریع الشبهات و الذنوب مکمل الصدور بالایات (با کاشی طلائی) سلطان المشایخ النبیله و برهان الاقطاب الجلیله الشیخ صفی .

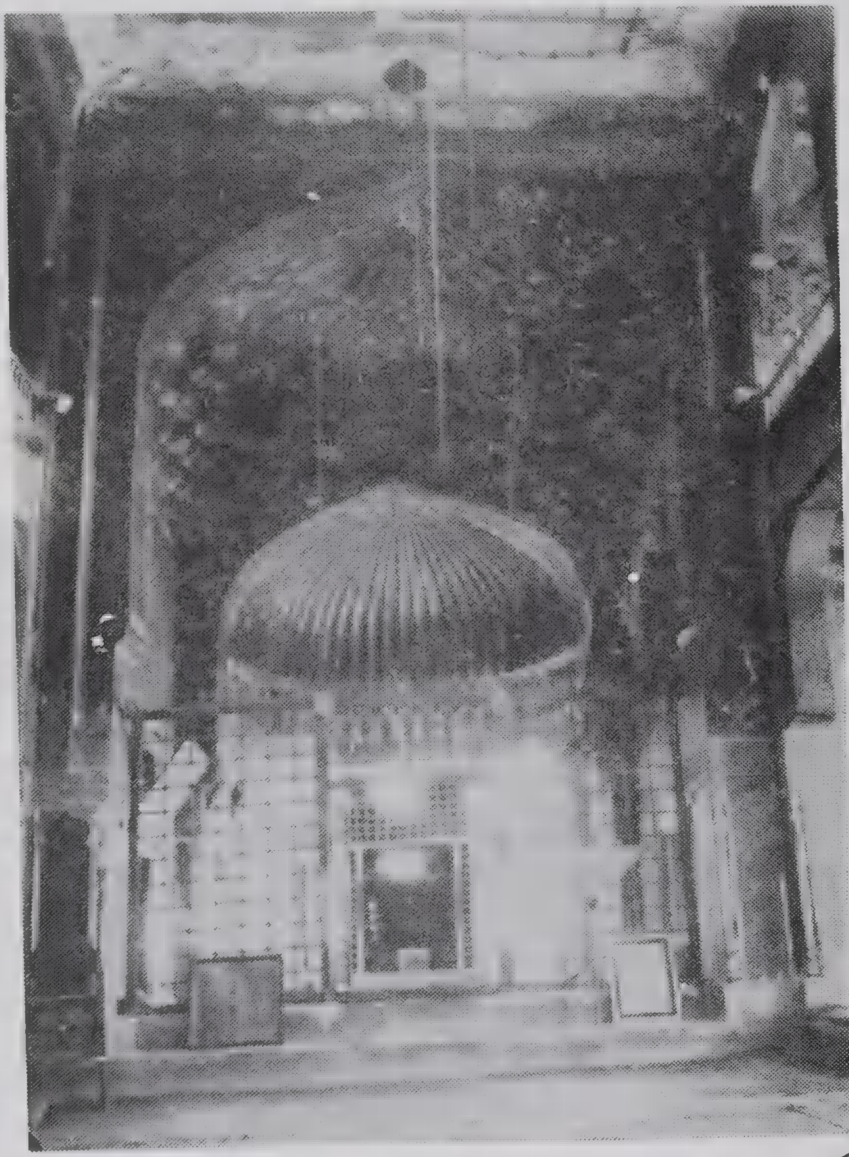
۶ـ بالاترین کتیبه : قال رسول الله انا مدینة العلم وعلی بابها

درآستانه قندیلخانه درسقف مقدم هشت ضلعی‌منتظم باکاشیکاری معرق اسلیمی و قابدار (شکل ۶۹) و در سقف ثانی با گچ بری بالنسبه ساده‌ای روبرو میگردیم (شکل ۷۰) واین آستانه را که از دیوارجنوبی به قندیلخانه و شرقی به شهیدگاه راه دارد ازدر آهنی زیبائی که با نقره مشبك ولوحه‌کاری شده است وارد قندیلخانه میشویم .

شکل ۷۱ـ چندین گل ازنقوش فلزی درب ورودی قندیلخانه .

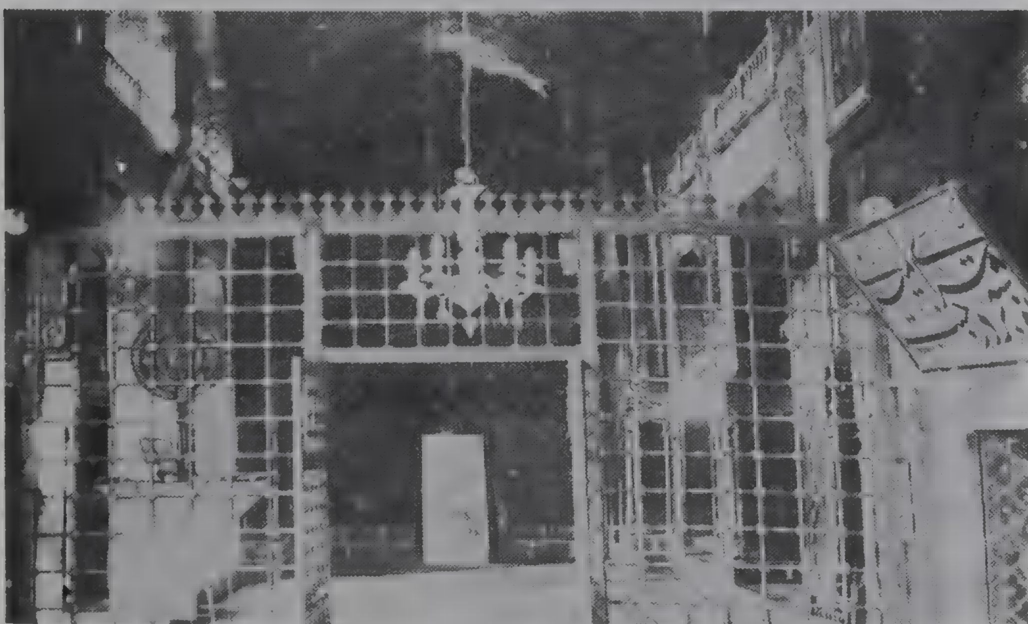
از درب فلزی نقره کوب وارد قندیلخانه می‌شویم تمام رویه این «درب» با گلهای شاه عباسی بسیار زیبا (شکل ۷۱) نقره‌کوب شده (در داخل گلها عبارت : «عمل امیر اسدالله اردبیلی» نقره کوب و تکرار شده

شکل ۷۲ــ شاه نشین باطاق نمای مضاعف ومقرنس، پله ونرده حایل و «درب» ورودی بقعه دیده میشود .

است) درچوبه عمودی سمت راست ازچهارچوبه‌این «درب» در داخل لوح فلزی کوچکی عبارت : «عمل محمد حسن زرگرفی۱۰۲۷» منصوب است.

در (اشکال۷۲ و۷۳) به ترتیب شاه نشین قندیلخانه و «در» ورودی بقعه و طاق نمای مضاعف و مقرنس‌کاری شاه نشین را می‌بینیم که در سمت راست آن خزانه ودر سمت چپ این شاه نشین مقبره شاه اسمعیل واقع شده است ودر(شکل۷۳) که ازشاه نشین گرفته شده قندیلخانه دیده میشود «فرش معروف شیخ صفی» در کف آن گسترده بوده است. رواق وشاه نشین به وسیلهٔ دو «پله» مرمرین ویك «نرده» و «درب» فلزی از هم جدا شده است.

شکل ۷۳– کتیبه بالای حرمخانه : (فاطمه حسن وحسین)

قالی معروف شیخ صفی‌الدین که درموزه ویکتوریا والبرت لندن است با ابعاد ۱۱/۶۲ × ۲۴ × ۵ متر کف رواق را می‌پوشانده و برحاشیه این شعر و رقم را بافته‌اند :

جز آستان توام درجهان پناهی نیست

سر مرا بجز این در حواله‌گاهی نیست

عمل بنده درگاه مقصود کاشانی ۹۴۶

به خاطر وجود :

۱ـ خزانه‌ای مملو از درآمد موقوفات متعدد بقعه

بقیه زیرنویس شکل ۷۳

نوشته بر در جنت سرای لمیزلی   شفیع روز قیامت محمد است وعلی

بتاریخ رمضان المبارك سنه ۱۳۰۷

مشقه بنی خاکسار ابن ابوطالب

محمد طاهر المتخلص بعامل‌الدین در ساعتی که

کمال خوشحالی برای سلامتی که اعظم نعمای الهی است حاصل بود وقف آستانه رهبر وحقیقت ومروج علم شریعت وطریقت مصطفوی ومرتضوی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین شیخ صفی‌الدین علیه الرحمه نمودند عمدة التجاران العظام و الاحترام آقای میرزا علینقی تاجر اصفهانی و میرزا محمد رحیم تاجر همدانی و ابن الفخر الحاج حاجی عبدالاحد همدانی در ساعتی که نور چشمان عزیزم اخوی میرزا عبدالله و میرزا هادی در خدمتگزاری مشغول بودند تحریر شد .

۲ـ کتابخانه نفیس ازکتب خطی ومذهب

۳ـ موزه اشیاء قیمتی

۴ـ فلزات وجواهرات بیشمار

۵ـ هدایای مختلف شاهان صفوی وغیره

که مجموعه ثروت منقول بقعه را تشکیل میداد ، پیش بینی‌های حفاظتی لازم ازقبیل درب‌های محکم وپنجره‌های مشبك فلزی تهیه وتعبیه شده بود. تمام این ثروت در داخل یا مجاورت قندیلخانه یا رواق متمرکز بود.

رواق یاقندیلخانه بنای مرتفعی است باایوانهای مضاعف « دو طبقه» ویك شاه نشین مجلل « که بادو پله مرمرین و یك نرده فلزی نقره کوب ازرواق جدا شده است» ضمایم آن به ترتیب ازسمت راست « دیوار غربی قندیلخانه » چنین است :

الف ـ اطاقی درگوشه شمالغربی « قرینه آن درگوشه مقابل» واقع است که دیوار های ایندو اطاق پایه های طاق نمای مقرنس کاری بالای «درب» ورودی « دیوارشمالی» قندیلخانه را تشکیل میدهند (شکل۷۴) .

ب ـ سه‌ایوان در دیوارغربی که‌روی آنها سه‌ایوانچه دیگر کوتاه قرار دارد. طاق‌نمای طبقه پائین مقرنس‌وگچ بری وطبقه بالا «ایوانچه‌ها» نقاشی رنگ‌روغنی شده است. بالای ازاره طبقه پائین لوحه‌ای « که در تمام دیوارهای رواق ادامه دارد » باخط ثلث سفید درمتن مشکی‌گچ بری شده است . همچنین لوحه‌های دیگری بالای طاق نمای ایوان پائین و

شکل ۷۴- غرفه کنج شمالشرقی رواق وقسمتی ازطاق‌نمای مقرنس‌کاری بالای درب ورودی .

زیر نرده‌های زیبای ایوانچه‌های بالا گچ بری شده است .

قرینه این ایوانهای دو طبقه در دیوار غربی تعبیه شده است . فرق بین آنها اینست که ایوانهای غربی « طبقه پائین وبالا » هرکدام یك پنجره مشبك فلزی به صحن رواق دارد (نمونه پنجره در شکل ۵۶ و مجموع آنها ده « باب » است درشکل۵۳ ملاحظه میشود) . ولی‌ایوانهای پایین شرقی « درب » های چوبی‌که هرکدام راه به جائی‌دارد تعبیه شده ، و دیوار « ایوانچه‌های » بالا مسدود است (شکل ۷۵) .

شکل ۷۵ــ رواقهای دیوار شرقی قندیلخانه و دری‌که به حرمخانه باز میشود .

دیوارهای قندیلخانه دارای لوحه گچ بری است که باخط بسیار زیبای ثلث بر بالای مجموعه ازاره و «درب» و «پنجره» وخوانچه‌پایه‌های موجود در قندیلخانه دور میزند: فقط «در» ورودی بقعه آنرا قطع میکند. این لوحه به وسیله «میر اسدالله بن آقا میرقوام‌الدین روضه خوان نوشته وشاید بریده شده است. عبارات کتیبه عبارت ازآیاتی ازکلام الله واحادیث دیگر به علاوه اسامی زیراست : بر بالای در ورودی نام حضرت علی(ع) و در دیوار غربی نام ائمه اطهار و در دیوار شرقی نام : شیخ صفی‌الدین «باذکرشجره نسب» شیخ‌ابراهیم - سید جمال‌الدین - شهاب‌الدین‌محمود التبریزی - ابوالغنایم رکن الدین نتحاسی - ابوالحبیب السهروردی - ابوالنصر الابهری - قاضی‌محمد التکریتی- عمان المعانی‌محمد البکری- احمد اسود دینوری - شیخ جنید - محمد نقدوی - معروف الکرخی - حبیب‌الله العجمی - شیخ حیدر بن جنید .

ج - شاه نشین - بادو پله مرمرین وبلند ویك «نرده» و «درب» فلزی‌نقره‌کوب باچفت «رزه» بسیارزیبا وفلزی‌ازقندیلخانه تفکیك وخود دارای عوارض ساختمانی اصلی وفرعی زیر است .

به ترتیب از راست :

۱- خزانه - اطاق کوچکی است در غرب شاه نشین که اموال پر قیمت وموجودی نقد بقعه را درآن نگهداری میکردند . مقابل این‌اطاق مقبره شاه اسمعیل اول صفوی است که در ردیف «۵» مندرج است .

۲- طاق نمای مقرنس‌کاری با شیارهای عمودی (شکل ۷۲) که

آستانه بقعه را حاوی است، پایه‌های آن در طرفین به یك پنجره و دو درب، به مقابر ویك درب آهنی به‌اطاق مجاور «مقبره شاه اسمعیل» باز میشود. بر روی درب جنوبشرقی شاه نشین «مجاور درب بقعه» اشعار

شکل ۷۶ـ در نذری قلیچ خان مهرانی به آستانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی.

زیر باخط بسیار زیبا فلزکوبی شده است .

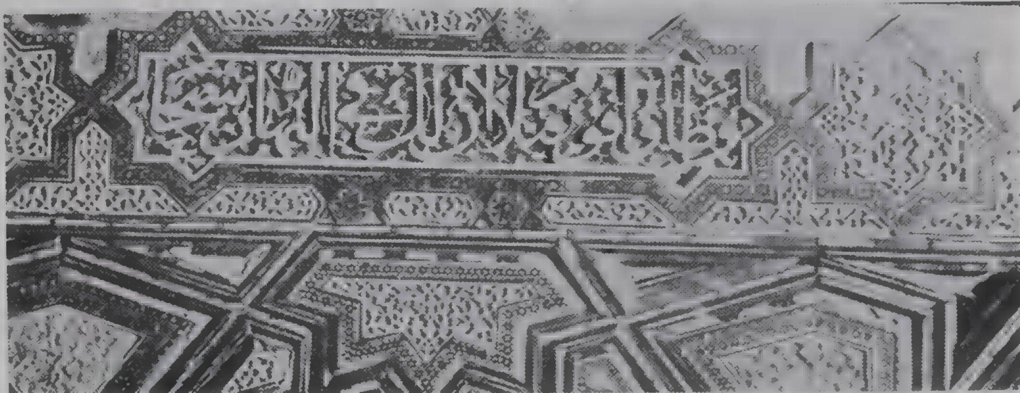
چون بدور شه جهان عباس — که بود صیت دولتش بدوام
بهر این آستان عرش نشان — که مقام ملایك است مدام
خان بن خان قلیچ مهرانی — کرد نذر دری ز نقره خام
هاتفی گفت بهر تاریخش — در بدولت گشوده باد مدام

۳ــ مقبره شاه اسمعیل‌اول صفوی ـ بنای‌کوچك مربع شکل‌است باگنبد روپوش آجری ، وسقف این گنبد بانقاشیهای طلایی‌تزیین یافته ، صندوق خاتم‌کاری نفیسی برروی مرقد شاه اسمعیل‌نهاده شده است . این صندوق خاتم‌کاری مرصع، ازشاهکارهای هنری بسیارارزنده ومهم دوران صفوی است . درضلع جنوبی آن ، در وسط ترنجی ازعاج عبارت «عمل استادمقصود علی» نوشته شده است. وسطوح جانبی‌آن به وسیله «زه» های چوبی‌به‌اشکال مختلف ومنتظم هندسی‌تقسیم ودرمرکزاین‌اشکال‌ستاره‌های «ده» پر ونیم ستاره منتهی‌وستاره‌ها نیز به نوبت خود باخاتم‌کاری‌ظریف قاب گرفته شده ومتن ستاره با عاج‌های مشبك سازی بسیار زیبا پوشیده شده است . حاشیه سطوح آن با لوحه‌های زیبایی مزین است .

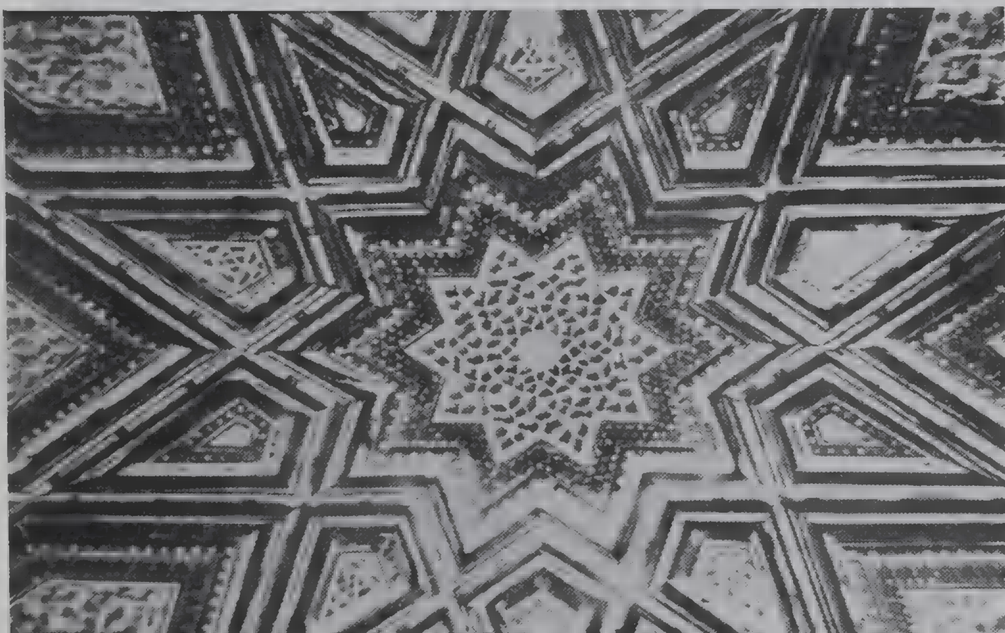
متن‌لوحه‌ها ازعاج وبا اسلیمی‌های‌زیبا مشبك‌کاری شده ودرداخل لوحه‌های مستطیل‌کلامهای مختلفی‌ازعاج وباخط زیبای ثلث بریده‌شده است (شکل ۷۷ و ۷۸) .

کف وازاره مقبره شاه اسمعیل با کاشی گلدار وبالای آن باکاشی آبی زرنگار پوشیده شده است. بربالای آنها یك ردیف حاشیه «اسلیمی

ماری» و گلهای ظریف شاه عباس نقاشی شده و بالاتر از آن کتیبه‌ای سرتاسری باخط ثلث بسیارزیبا درمتن‌مشکی گچ‌بری شده‌است(شکل۷۹)

شکل ۷۷- قسمتی ازحاشیه سطح جانبی صندوق مرقد شاه اسمعیل

شکل ۷۸- یکی ازگلهای صندوق مرقد شاه اسمعیل

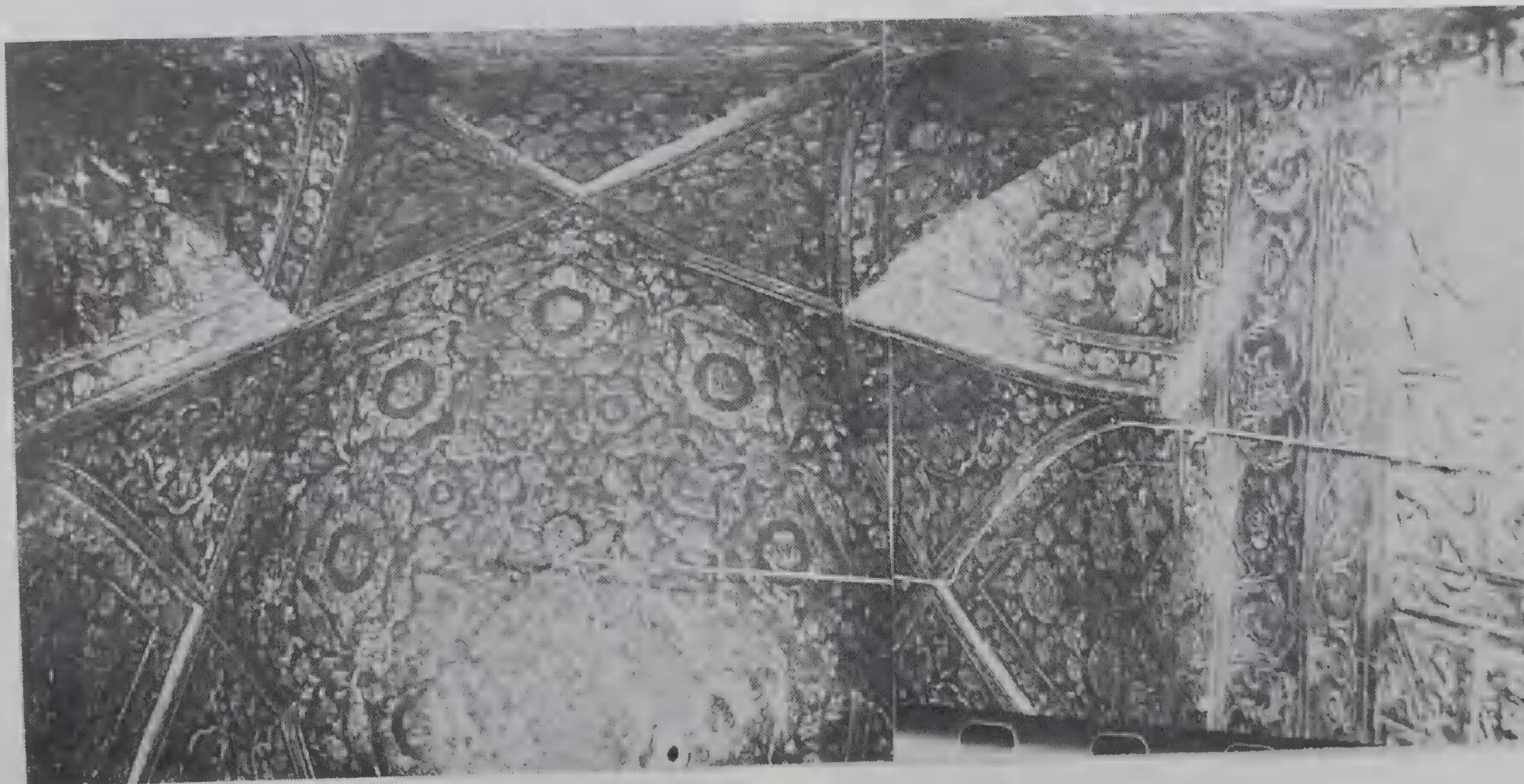

شکل ۷۹ـ حاشیه «ماری» وکتیبه گچ بری شده مقبره شاه اسمعیل.

بالای آن دو ردیف حاشیه دیگر «با اسلیمی خوطوم فیلی» و «توریقی» نقاشی شده است ؛ و بالاتر از آنها «فیل گوشها» و «آویز» های سقف شروع میشود . که به صورت‌بسیار زیبایی درمتن مشگی‌نقاشی‌وطلاکاری شده است (شکل ۸۰) .

قسمت اعظم سقف مقبره شاه اسمعیل وقسمتی ازحواشی آن اعم ازبالای‌کتیبه وفیگلوشها وآویزها وسقف مقبره در (شکل۸۰) به‌خوبی دیده میشود .

بر روی مقبره شاه اسمعیل گنبدی ساخته شده است : موقع آن در (شکل ۸۱) باشماره «۲» مشخص وتزیینات آن در (شکل ۸۲) دیده

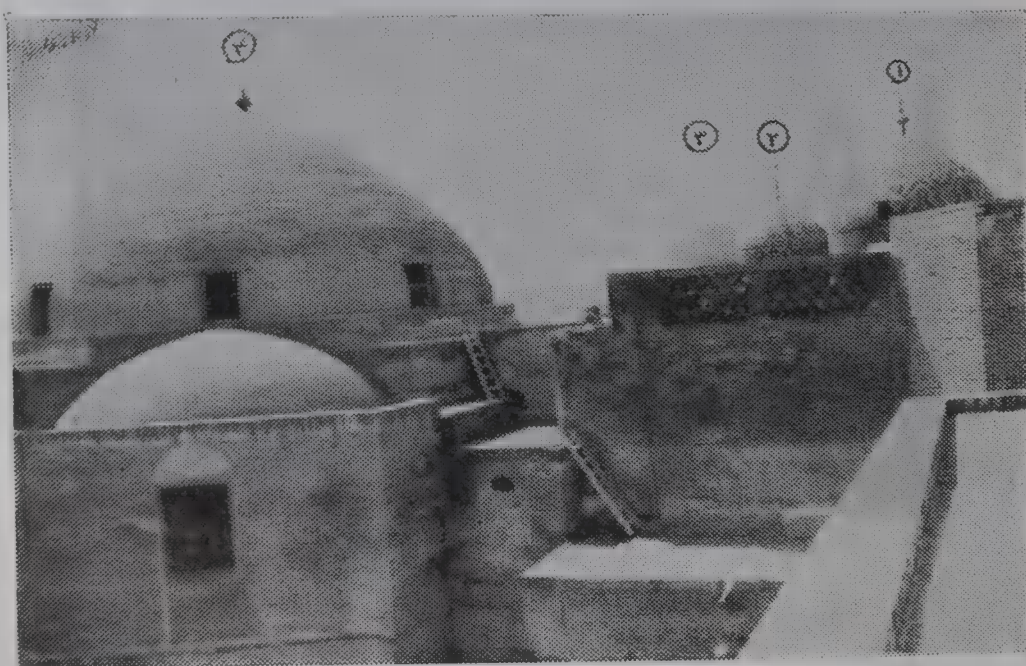

شکل ۸۰– سقف منقوش ومذهب مقبره شاه اسمعیل اول صفوی.

میشود؛ ازپایین به بالا:

بر روی کاشی سفید با خط ثلث نام ائمه اطهار نوشته شده و متن آن با اسلیمی ساده تزیین یافته است، بدنه گنبد با کاشیهای آبی و فیروزه‌ای درمتن آجری، حاشیه بالای ساقه و پوشش گنبد، با کاشیهایی به رنگ «مشکی ـ سفید ـ فیروزه‌ای ـ طلایی» پوشیده شده است.

بالای این گنبد ۵ شمشیر نصب شده است که نماینده اسحله خانواده‌هایی بوده که به شاه اسمعیل صفوی در رسیدن به سلطنت کمک

شکل ۸۱ــ موقعیت گنبدهای مختلف بقعه شیخ صفی‌الدین وضمایم آن:

۱ــ گنبد الله الله بر روی مقبره شیخ صفی

۲ــ گنبد مقبره شاه اسمعیل

۳ــ گنبد مقبره حرمخانه

۴ــ گنبد چینی خانه

شکل ۸۲ـ گنبد مقبره شاه اسمعیل

کرده بودند .

۴ـ مقبره شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی که شرح آن در صفحه ۱۶۰ مندرج است .

د ـ حرمخانه ـ اطاقی است مربع شکل به طول ۵ متر که درمشرق

مقبره شاه‌اسمعیل وشیخ صفی قرار دارد . «درب» ورودی آن در ایوانچه سوم دیوار شرقی قندیلخانه قرار دارد ومابین قندیلخانه و حرمخانه یك اطاق دیگر «راهرو» یا کفش‌کن وجود دارد درین مقبره و راهرو آن مقابری وجود دارد که نام برده میشود :

۱ـ دختر شیخ صفی که صندوق قبر منبت‌کاری دارد و برآن نوشته : «عمل استاد عثمان بن احمد المراغی» .

۲ـ دختر شیخ شیخ زاهد گیلانی ، زن شیخ صفی‌الدین به نام فاطمه که هیجده روز پس‌از مرگ شوهرش درگذشته به سال ۷۳۵ ه. ق.

۳ـ سید موسی‌بن سید حیدر متوفی به سال ۷۹۲ ه. ق.

۴ـ سلطان بایزید بن خواجه حسین صفوی متوفی به سال ۹۰۸ ه. ق.

۵ـ سلام‌الله بن خلیل الله صفوی متوفی به سال ۹۰۹ ه. ق.

۶ـ مرشد قلی آقا بن الله قلی آقا ایشیك آغاسی از نزدیکان دربار صفویه .

در «هشتی» و «راهرو» حرمخانه مقابری‌وجود دارد: در «راهرو» ۲ قبر ودر «هشتی» یك قبر .

بالای «درب» ورودی حرمخانه سرلوح گچ بری با عبارات زیر دارد :

«الدنیا ساعة فاجعلها طاعة» که درمتن آن باخط کوفی «شهادتین» گچ بری شده است .

شکل ۸۳ـ لوحه گچ بری بالای درب ورودی حرمخانه .

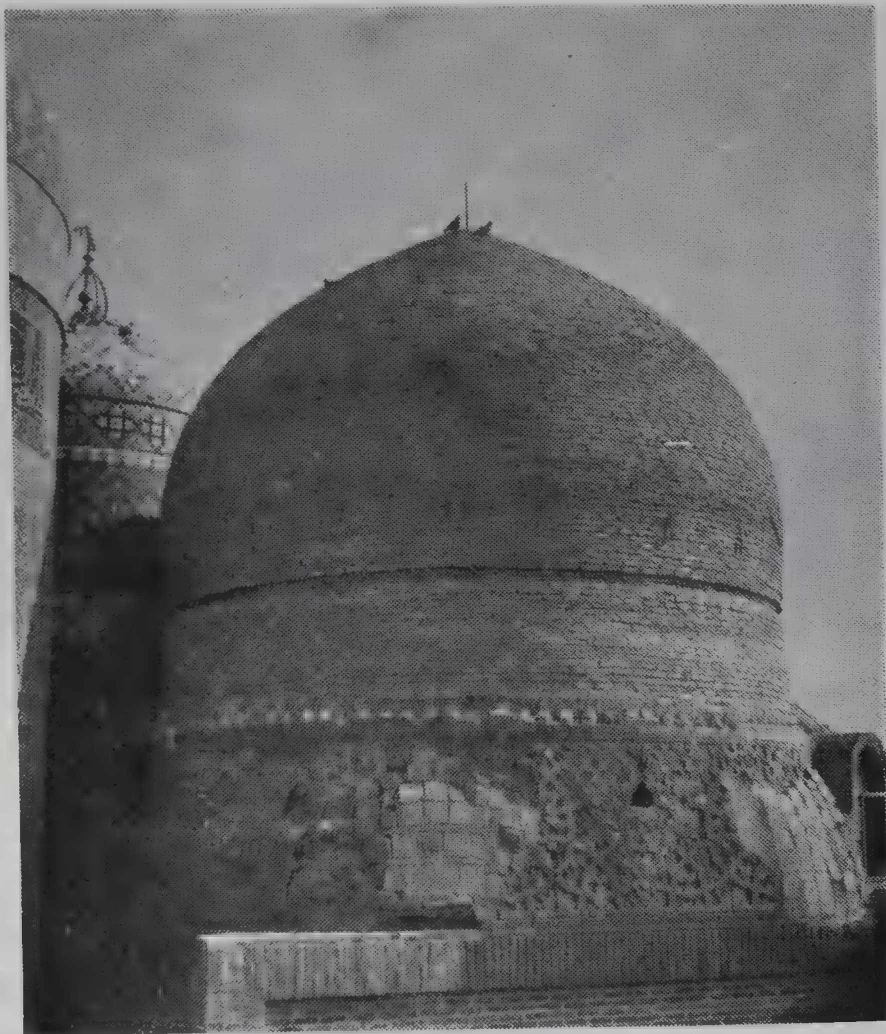
حاشیه سرلوح باکلاامهای مختلف و گلهای شاه عباسی و اسلیمی های خرطوم فیلی قاب گرفته شده است (شکل ۸۳) .

حرمخانه دارای گنبد ساده‌ایست که در (شکل ۸۱) باشماره «۳» مشخص است و کتیبه‌ای فلزی نیز بربالای لنگه راست «درب» ورودی حرمخانه نصب شده و روی آن منقور است :

چون بدوران شاه دین عباس — خواجه چوپانی ازصدق ویقین
این درنقره نمودند چو نذر — بهر درگاه صفی قدوه دین
برسد کعبه اصحاب کمال — هادی مقصد دلهای حزین
یافت از تولیت شیخ ابدال — فیض اتمام چو آثار مبین
فردی اندیشه تاریخش کرد — گفت باب سیم از خلد برین

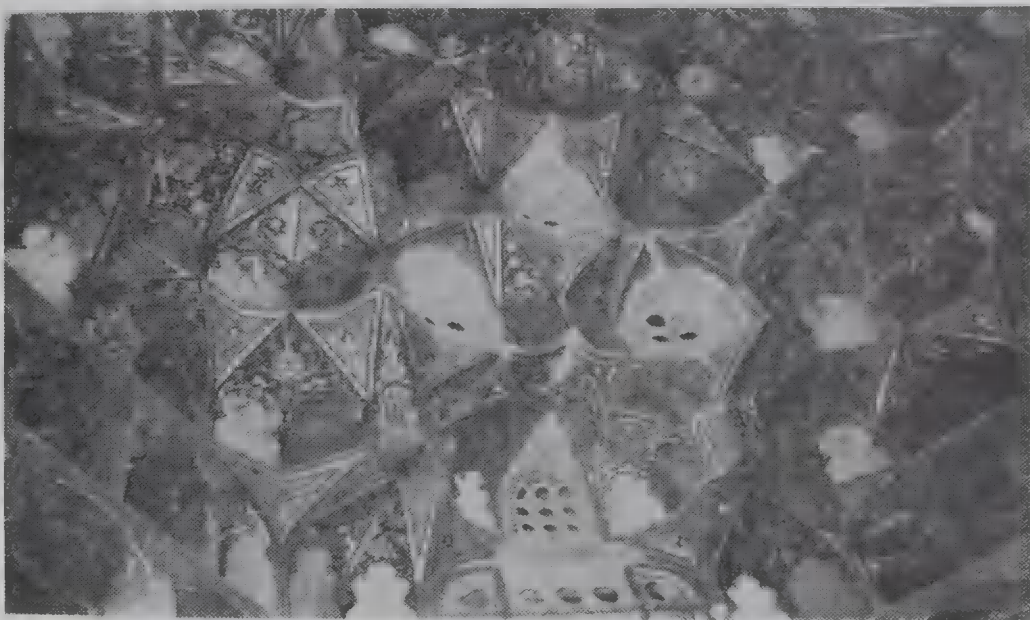

مقابل صفحهٔ ۱۸۳ . گنبدهای « حرمخانه » « مقبره شاه اسمعیل » و « الله‌الله »

شکل ۸۴- گنبد مقبره حرمخانه «شماره ۳ ازشکل ۸۱». برخلاف گنبدهای دیگر باتزیینات تخمیری تزیین یافته وگنبد ساده دارد.

هـ - چینی خانه - درسمت شرقی قندیلخانه اطاق هشت‌گوش گنبد داری به نام چینی خانه واقع شده است «شماره ۴ درشکل ۸۱». چینی خانه دارای چهار شاه نشین است که طاق نمای مقرنس گچی دارد که تمام

شکل ۸۵- مقرنس کاری و نقاشیهای طاق نمای یکی از شاه نشینهای چینی خانه.

مقرنس‌ها و آویزهای آن بارنگهای قهوه‌ای، قرمز و طلایی نقاشی شده‌است ونقوش آن علاوه بر تناسب باسطوح مقرنس کاری از اسلیمی‌های مختلف وگلهای متناسب تشکیل یافته است (شکل ۸۵).

ظروف چینی و سایر ظروف آشپزخانه «بلوری - مسی و غیره» درین اطاق بطرز مطمئن و زیبایی نگهداری میشد. به قول حاجی میر بابا احمدزاده مجموعه‌ظروف در ۲۰ صندوق چیده شده وهمیشه در کف چینی خانه و کمدهای دیواری قرار داشت (البته تقریرات نامبرده درباره آن مقدار ازظروف باقیمانده ازدستبردها بود که دیده‌است و برای کسب

اطلاع بیشتر ازگنجینهٔ شیخ صفی رجوع کنید به نشریه شماره ۱۶ کتابخانه ملی تبریز که خلاصه و نمونه‌ای از آن در صفحه ۹۱ به بعد همین کتاب مندرج است .

« درب » ورودی چینی‌خانه ازایوانچه اول‌مشرق قندیلخانه است که ازیك هشتی به شاه نشین غربی واز « درب » تعبیه شده برنرده چوبی به صحن چینی‌خانه منتهی میشود .

در (اشکال ۸۶و۸۷) دو نمونه ازظروف چینی«ازمجموعه موجود درموزه آذربایجان» دیده میشود . آنها وتمام ظروف چینی بقعه مهر : « وقف آستانه شیخ صفی نمود بنده شاه ولایت عباس» دارد .

شهیدگاه یاحیاط مقابر

درمحوطه جنوبی‌بقعه قبرستانی‌وجود دارد به نام شهیدگاه ومحل دفن سردارانی بوده‌است‌که درالتزام شیخ حیدر «پدرشاه اسمعیل صفوی» درشیروان به قتل رسیده‌اند ، وسپس در سال ۹۰۵ هـ. ق. پس‌از غلبه شاه اسمعیل بر « فرخ یسار ، شیروانشاه » اجساد آنان را به اردبیل منتقل ودراین مکان به خاك سپرده‌اند . سنگهای قبورشهیدگاه درنتیجه‌تحولات مختلف جابجا شده‌اند وچون علاوه برسندیت تاریخی حاوی هنر بسیار ارزنده و زیبایی از حجاری قرن دهم هجری است ، نمونه‌هایی از آنها بنظر میرسد .

شکل ۸۶ و ۸۷- دو نمونه ازظروف چینی بقعه شیخ صفی‌الدین

شکل ۸۸- سنگ قبر مرمرین زیبا باحجاری ماهرانه وتقسیم‌بندی بدیع وخط ثلث و ریحان ـ درحاشیه آیات الکرسی ونام ائمه اطهار در متون مختلف کلام «ناد علی» برآن منقور است متأسفانه قسمت اعظم آن شکسته وکسر دارد.

شکل ۸۹ـ سنگ قبری بر روی مرمری خوشرنگ با اشکالی زیبا و اسلیمی توریقی و خطوط خوش؛ و دیگری «سمت چپ» از مرمری سفید، خطوط خوش واسلیمی خرطوم فیلی به تاریخ ۹۷۰ واز ادوار مختلف ده‌ها سنگ قبر مرمرین دیگر درشهیدگاه وجود دارد.

شکل ۹۰ـ سنگ قبری‌ازسنگ رسوبی خاکستری رنگ باخط کوفی،
رویه نیمرخ آن نیز درشکل دیده میشود .

شکل ۹۱ــ سنگ قبری قابل توجه ازسنگ خارا و اسلیمی‌های بدیع وخط ریحان .

چله خانه

درضلع جنوبی حیاط کوچک «دالان غیرمسقف یا راهرو صحن قندیلخانه» چله خانه یا قربانگاه واقع شده؛ متأسفانه این بنا بیشتر از تمام قسمتهای دیگر آسیب دیده است وآنچه امروز برجای مانده و در (شکل ۹۲) دیده میشود، عبارتست از دیواری با سه طاق ضربی آجری وسه راهرو و دیوارها وجرزها که ازتعمیرات وترمیمات مختلف درازمنه متمایز حکایت دارد. البته برای تعیین شکل کامل وپلان دقیق آن احتیاج

به حفاری و پی چوبی بیشتر و دقیق دارد. چله خانه محلی است که گویا شیخ صفی الدین به مدت چهل روز در طول سال عزلت اختیار کرده و به اصطلاح چله می‌نشسته و به ریاضت وعبادت می‌پرداخت. برای اینکه از جای خودبلندنشود وبدون وقفه ریاضت وعبادت کند، روزانه فقط یکدانه بادام و کمی آب می‌خورده، و به این خاطر این محوطه و نظایر آنرا چله خانه میگویند.

شکل ۹۲- چله خانه یاقربانگاه

مقبره شیخ امین‌الدین جبرائیل

مقبره شیخ امین‌الدین جبرائیل پدر شیخ صفی‌الدین اسحق جد سلاطین صفوی در دهکده کلخوران[1] واقع شده و بنای آن در نیمه اول قرن دهم هجری قمری صورت گرفته است. این مقبره درمحوطه محصور وسیعی واقع شده و دارای بناهای متعدد است :

۱ـ دیوار گلی بلند که باغ بزرگ مقبره را به اضلاع تقریبی ۱۵۰ × ۲۰۰ متر محصور میکند . و دو دروازه دراضلاع شمالی وجنوبی محوطه دارد ؛ دروازه شمالی (شکل ۹۴ و ۹۵) دارای اطاقهای متعدد و وسیع دو طبقه برای مسافرین و زوار و خدمه ومتولی است . تمام دیوار و سقف دروازه‌ها آجری وازاره کوتاه آنها سنگی است . مقدار بسیار

۱ـ کلخوران نام یکی از دهستانهای بخش حومه شهرستان اردبیل . در شمال اردبیل واقع ؛ ازشمال به بخش‌نمین، ازجنوب به دهستان‌کورایم ، ازخاور به دهستان هیر و بحش نمین ، ازباختر به دهستان مشکین خاوری محدود است . موقعیت طبیعی: کوهستانی‌وجلگه معتدل وآب‌آن ازرودخانه ورنیاب وچشمه‌سارها تأمین میگردد . از ۶۱ آبادی بزرگ و کوچك تشکیل یافته است . قرای مهم آن « کلخوران » مرکز دهستان ـ صومعه ـ کرجان ـ میرنی ـ سامیان ـ آغجه‌کند ـ نیار وانزاب می‌باشد . فرهنگ جغرافیایی ایران جلد ۴ .

شکل ۹۳ـ دروازه‌ها وحصار وگنبد مقبره شیخ امین‌الدین ، ودر خارج ازحصار سنگهای قبور معروف به «هفت برادران» دیده میشود .

محدودی تزیینات کاشی دارد . پنجره‌ها اغلب چوبی مشبك «گره چینی» است .

۲ـ مقبره شیخ امین‌الدین جبرائیل

۳ـ مقبره فیروز شاه زرین کلاه (تاج)

۴ـ مقبره احمد الاعرابی

۵ـ مقبره سید حمزه

شکل ۹۴- دروازه شمالی مقبره شیخ امین الدین ، جزییات آن در(شکل ۹۵) دیده میشود .

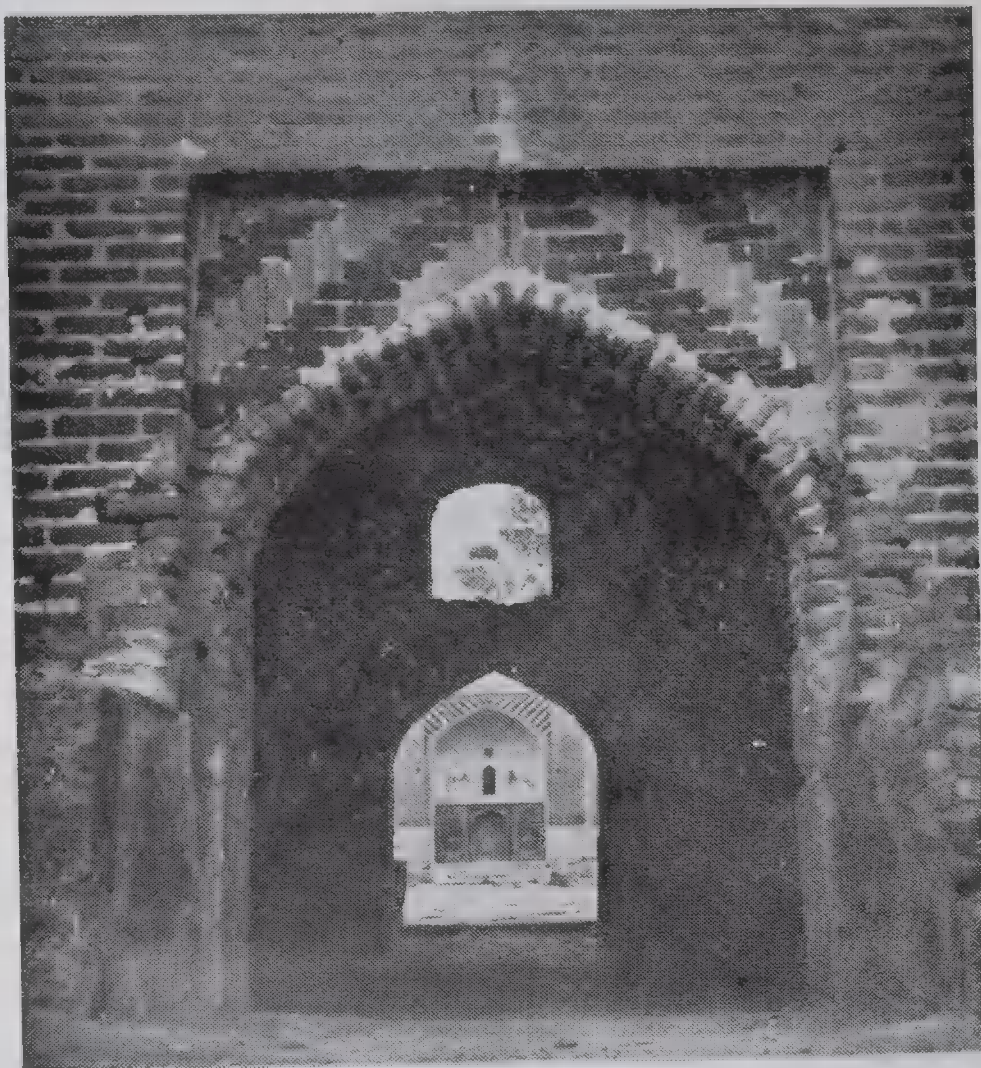
۶- مقابر داخل محوطه

۷- مقابر خارج محوطه « به نام هفت تنان »

۲- مقبره شیخ امین‌الدین

طرح این بنا به شکل مربع مستطیلی است که یك ذوزنقه متساوی الساقین به ضلع شمالی آن چسبیده و آنرا به صورت شش ضلعی درآورده

است طول بنا از شمال به جنوب (۲۴ متر) و عرض آن (۱۴/۸۰ متر) است . ساقها وقاعده کوچك ذوذنقه پهنای سه طاق ایوان مدخل رواق را تشکیل میدهد .

شکل ۹۵ـ «دروازه» شمالی مقبره شیخ امین‌الدین . در داخل حیاط پله وایوان شمالی مقبره وقسمتی ازگنبد آن دیده میشود. اغلب قسمتهای «دروازه» باطرح وتزیینات و طاق‌نمابندی آجری ساخته شده است .

شکل ۹۶ـ نمای شمالی مقبره شیخ امین‌الدین

از ایوان وارد رواق میشود. ازاره در ورودی کاشیکاری شده و بیت زیر (شکل ۹۹) بربالای «درب ورودی» آن نوشته شده است:

هر کسی کو به ادب دست برین در ننهد

بی‌شك از پای درآید بیقین سر بنهد

بالای «درب» ورودی تصویر یك شیرو یك پلنگ درطرفین پنجره نقاشی‌وهر کدام بایك‌زنجیر به‌پنجره بسته شده‌است(شکل ۹۶). وازسبك و سیاق‌منسوب به دوره صفوی واوایل قرن یازدهم هجری «زمان شاه عباس اول» میباشد. طاق ایوان ساده ولی طاقهای طرفین آن دارای‌گچ بری و

مقرنس‌کاری است. عرض ایوان ۴٫۲۰ وطاقهای طرفین ۳٫۵۵ متر است.

رواق بنایی است مستطیل که با ضربی آجری پوشیده شده . در دو سوی شرقی وغربی آن نیز دو خواجه‌نشین منضم به رواق تعبیه شده که طاق ضربی آجری دارند وازسوی جنوب هریك ازخواجه نشینها به اطاق مربع شکلی راه دارند. این اطاقها برای‌اقامت واستراحت زائران بنا گردیده است .

اطاق جنوب غربی ازاره چوبی و سقف مقرنس‌کاری ساده و یك بخاری دیواری در دیوارشرقی‌دارد ۳٫۱۲×۳٫۱۲ متر ولی‌اطاق جنوب شرقی بدون ازاره بوده مقرنس‌کاری ساده و یك بخاری دیواری دارد .

شکل ۹۷– نمای جنوبی مقبره شیخ امین‌الدین وامامزاده سید حمزه

سقف رواق وخواجه نشینها گچ بری وبا رنگهای آبی وطلائی با اسلیمی‌های ساده و توریقی و گلهای شاه عباسی نقاشی شده است (اشکال ۱۰۰_۱۰۱_۱۰۲) .

شکل ۹۸_ عکسی ازکتاب آثار ایران که چگونگی ابعاد وتزیینات گنبد مقبره شیخ امین الدین را نشان میدهد .

نقل ازتصویر شماره ۲۴۷ صفحه ۲۹۱ کتاب آثار ایران

ĀTHĀR - É iRAN 1949

ANNALES DU SERVICE ARCHÉOLOGIQUE DE L' IRAN

André Godard

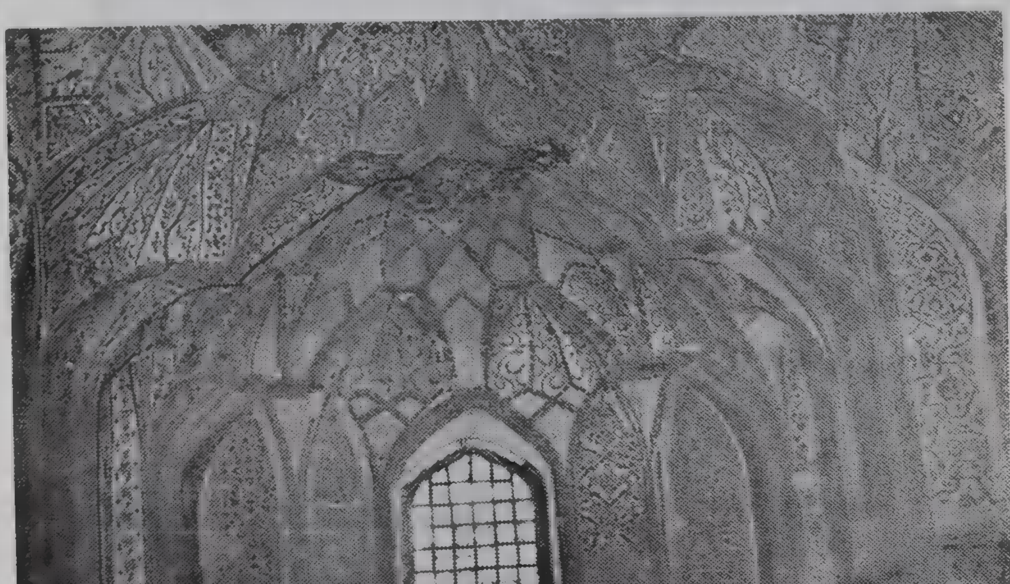
TOME IV

FASCICULE II

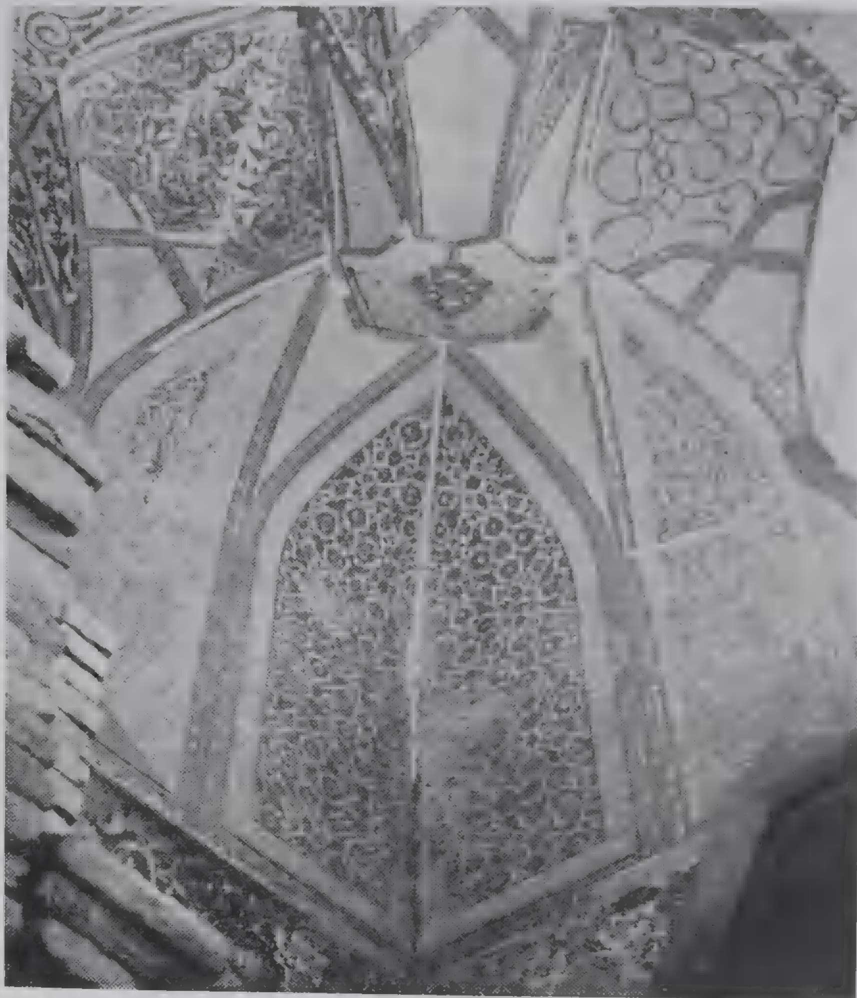

شکل ۹۹- عکس از : یاوری

« درب » ورودی مقبره با کاشیکاری معرق و زیبای طرفین آن .

شکل ۱۰۰- خواجه نشین رواق عکس از : یاوری

شکل ۱۰۱– فیلگوشهای مختلف و آویزهای کنج خواجه نشین رواق

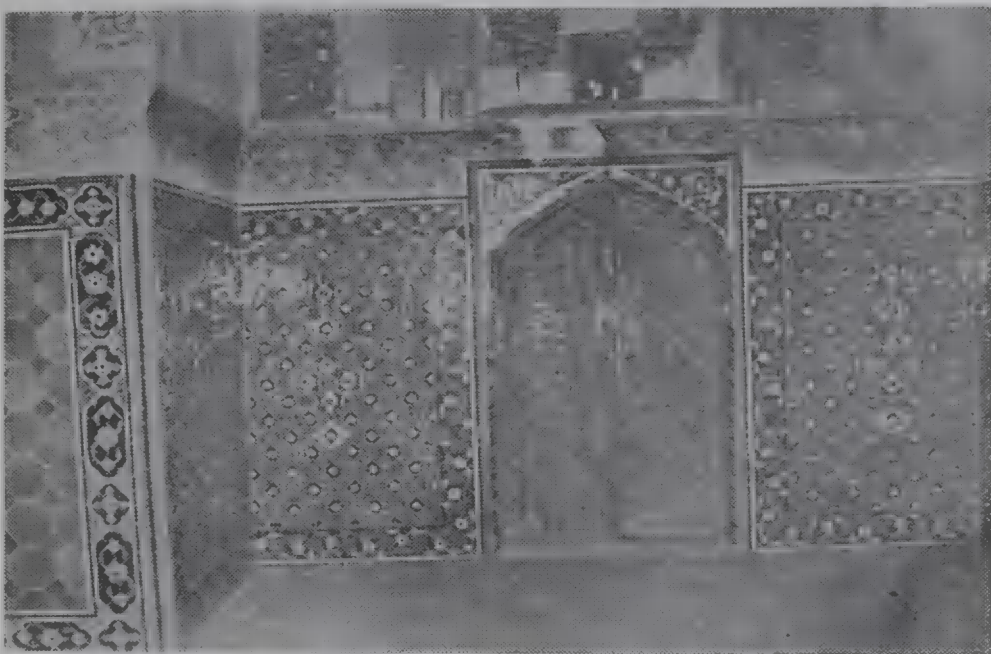
ازاره رواق با کاشی معرق ودر بعضی قسمتها کاشی‌های هشت‌ضلعی منتظم وحد فاصل ۴ کاشی بامربعهای کوچك فرش شده‌است (شکل ۱۰۳).

رواق مقبره از نظر تزیینات و رنگ ملایم و هماهنگ است. ازاره کاشیکاری، مجموعه گچ بری ونقاشی‌سقف و دیوارها را که درعین

شکل ۱۰۲- کچ بری و نقاشی سقف خواجه نشین رواق مقبره شیخ امین‌الدین

سادگی از تنوع عجیبی از جهت طرحهای مختلف برخوردار است در برگرفته که سکوت و خلوص نیت را برای زایر قبر شیخ فراهم می‌آورد. درین میان «درب» چوبی مقبره خود یکی از آثار بسیار ارزنده و جالب هنری است که برجای مانده است.

شکل ۱۰۳ـ قسمتی از «ازاره» رواق و «درب» چوبی ومنقوش مقبره شیخ امین‌الدین . کاشیهای معرق درطرفین «درب» وموزائیك در سمت چپ عکس ودر بالای ازاره ، حاشیه نقاشی شده دیده میشود .

«درب» ورودی مقبره ازچوب بسیار محکم جنگلی ساخته شده است . بر روی آن اشکال مختلفی «تقسیم رویه درب به لوزیها و خود لوزیها به شش ضلعی منتظم زاویه باز و زاویه بسته» کنده و منبت‌کاری شده است. متأسفانه نقوش وخطوط آن خرابی بسیار دیده است .

درحاشیه لنگه درها مجموعه شعری برجسته‌کاری شده‌که باقیمانده آنها که نشان دهنده منزلت ومقام شیخ امین‌الدین جبرائیل وماده تاریخ بنای مقبره میباشد درج میگردد .

شکل ۱۰۴ــ گوشه جنوبی لنگه چپ «درب» ورودی مقبره و نمونه خطی که اشعار مندرج درمتن، بر آن کندکاری «برجسته‌کاری» شده است.

شکل ۱۰۵ــ کتیبه پشت « درب » مقبره

لنگه چپ از گوشه « جنوب‌شرقی » آن شروع میشود و شاید مطلع شعر باشد :

۱ــ این باب روضه شه دین قطب اولیاست
مفتاح استجابت صد گونه مدعاست

۲ــ ... ...

۳ــ تصویر شکلهاش زتحریر مانوی‌ست (یست)
ترتیب قطعها عمل نوح اصفیاست

۴ــ ...
خورشید بر در کرمش کمترین شهاست

۵ــ ...
اوج رفیع او ز بها سدره منتهاست

۶ـ از حسن دلفریب چو رخسار حور عین

...

۷ـ گـر کعبـه دوم کنمش نـام مـی‌سزد
کین جایگـاه مهبط ارواح انبیـاست

۸ـ کحل الجواهـرست غبـار درش ز فیض
وز بهر جان خسته دلان داروی شفاست

۹ـ جبریل‌خاکروب درش هست صبح وشام
عیسی بر آستانه او کمتریـن گـداست

لنگه راست «درب» :

۱۰ گویا «بهشت روی زمین»[1] است‌این مقام
تاریخ سال ساختنش‌چون خردبخواست

۱۱ـ ایـن روضه ایکه واثـق آثـار دولتش

....

۱۲ـ آرامگاه و منزل و ماوای کیست ایـن

....

۱۳ـ ....

کز بهر خلـق درگـه او قبله دعـاست

۱۴ـ ....

۱۵ـ قطب کمال وهادی دین شیخ جبرئیـل
شاهی که ابر همت او منبـع سخـاست

۱ـ به حساب ابجد ۱۰۳۰ .

۱۶- ....

وین بقعه گر توجه او بیند او ضیاست

۱۷- ....

چندانکه چرخ را اثر ومهر را بقاست

۱۸- ....

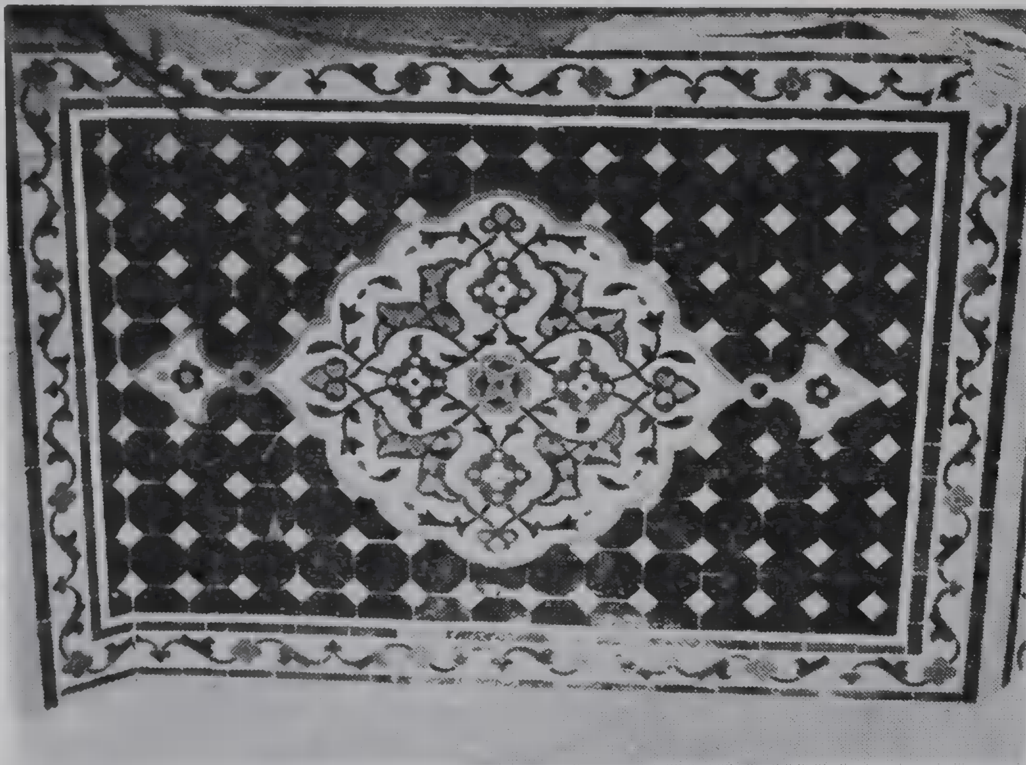
بر روی زبانه « درب » به خط ثلث درچندین لوحه : « اللهم صل علی النبی والوصی» « والبتول و السبطین » « و السجاد والباقر» « والصادق والکاظم و » « الرضا والتقی و » « والنقی والعسکر»

درپشت «درب» وروی لنگه راست کلام زیر برجسته کاری شده است:

لو اجتمع الناس علی حب علی بن ابی طالب لما خلق الله النار

در روی لنگه چپ : اللهم یامفتح الابواب افتح

از « درب » چوبی مذکور وارد مقبره شیخ میشویم . اطاقی است به شکل مربع با چهار رواق که همه آنها مانند راهرو، ضربی آجری و از داخل گچ بری ومقرنس کاری و تمام سطوح آن دربدنه دیوار وسقف با اسلیمی‌های مختلف وترنج‌ها وشاه عباسیها نقاشی شده است. مقداری ازگچ بریها ریخته ولی در حال تعمیر و ترمیم است . چنانچه از تاریخ ساختن « درب » منبت کاری برمی‌آید آخرین تعمیرات به سال ۱۰۳۰ (سال ساختن درب) و ۱۰۳۱ که از کتیبه منقوش در سقف و معکوس آن برمی‌آید خاتمه یافته است . کتیبه منقوش سقف مقبره : « عمل کمترین بندگان شاه طاهر بن سلطان محمد نقاش ۱۰۳۱ » که نقاش تزیینات

شکل ۱۰۶– یك قطعه از ازاره مقبره شیخ امین‌الدین

بوده است .

ازاره مقبره (شکل ۱۰۶) مجموعه‌ایست از کاشی‌های معرق و موزائیك که قسمت عمده آن ترمیم شده است .

در وسط بقعه مقبره وصندوق ساده شیخ جبرائیل قرارگرفته‌است «۱/۵۰×۲×۳متر» بنا به نوشته جهانگردان‌این مقبره دارای‌فرشهای زیبا وپرده‌های نفیس بوده که اکنون اثری ازآنها نیست .

دربدنه دیوارهای بقعه لوحه‌ای کمربندی ازکلام خدا گچ بری

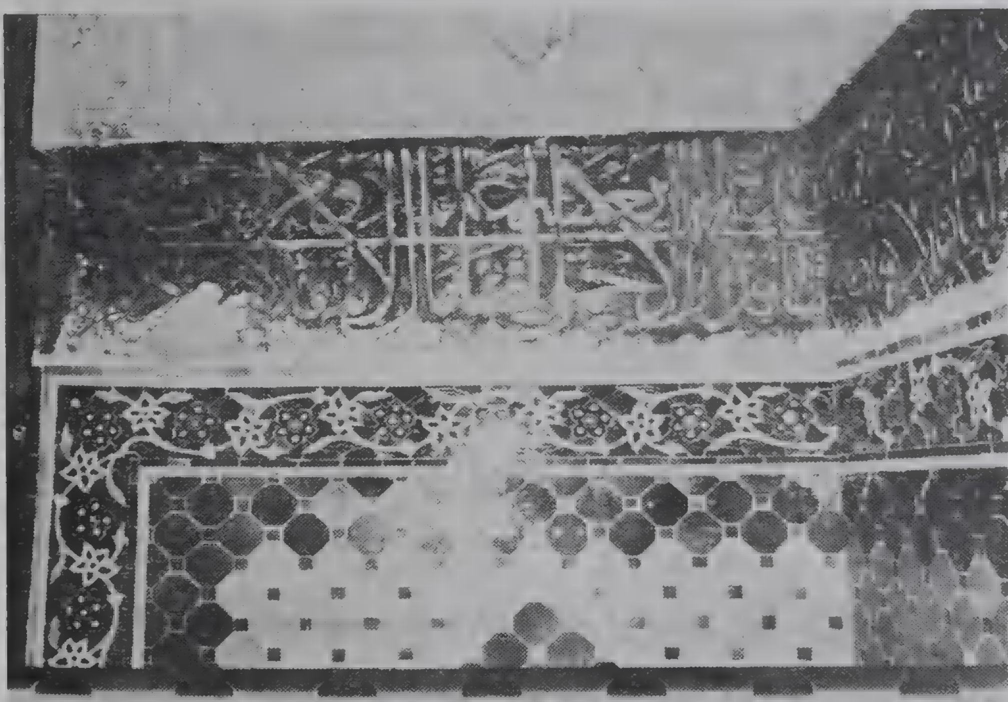
شده است (شکل ۱۰۷) .

درطرفین شاه‌نشین جنوبی مقبره « جنوبشرق وجنوبغرب ساختمان» دو اطاق شش‌ضلعی به قطر ۳/۳۰ متروضلع‌های ۱/۲۵ متری ساخته شده است . این اطاق دارای مختصات ساختمانی وتزیینی مشروح زیر است :

۱ـ اطاق شش ضلعی

۲ـ دیوارها طاقچه بندی وسقف مقرنس ظریف دارد

۳ـ دربالای درب چوبی غرفه درخارج نوشته شده است : تعمیر

شکل ۱۰۷ـ قسمتی از کتیبه گچ‌بری بر بالای ازاره بقعه شیخ‌امین‌الدین جبرائیل

شکل ۱۰۸ ـ نوشتهٔ بالای درب غرفه جنوب غربی بقعه

حرم مطهر و صحن مبارلا بسعی .... فقیر مشهدی محمد آقا عتیقه‌چی تبریزی الاصل اردبیلی مسکن هیجدهم ذیحجه ۳۴ـ۱۱

۴ـ طاقچه ها وسقف غرفه گچ بری و نقاشی شده و نقاشی‌ها متناسب بااطاق وخیلی ظریف و بدیع ، تمام سطوح اطاق را دربرگرفته و نقوش آن مجموعه‌ایست از انواع اسلیمی‌ها اعم ازماری وتوریقی وطوماری و بدایع آن (شکل ۱۰۹) . و رنگهای مورد استفاده عبارتست از : سبز ـ آبی‌خاکستری ـ قهوه‌ای قرمز ـ فیروزه‌ای، در متون ؛ صورتی ـ سفید و طلایی برای گلها واسلیمی‌ها

شکل ۱۰۹ ـ طاقچه و فیلکوش وآویزهای سقف غرفه جنوب غربی
بقعهٔ شیخ امین‌الدین

۵ـ در این اطاق اشعاری در دیوارها نوشته شده بشرح زیر :

۱ـ کسی را که مولایش حیدر بود
چه پروایش از روز محشر بود

العبدالمذنب حقیرالفقیر سید غفور حکاک ۲۰ صفر المظفر سنه ۱۱۱۳؟

۲ـ بنه نامم غلام درد نوشان
نمی‌خواهم خدایا نام دیگر

العبدالفقیر خاک پای فقرای اهل صفا سید غفور حکاک

۳ـ ای دل غلام شاه جهان باش شاه باش
پیوسته‌درهمایت(حمایت)لطف‌الاه باش

نسب شیخ امین‌الدین جبرائیل

«سید» شیخ امین‌الدین جبرائیل پسر سید صالح پسر قطب‌الدین احمد پسر صلاح‌الدین رشید پسر سید محمد الحافظ کلام الله پسر سید عوض الخواص پسر سید فیروز شاه زرین کلاه پسر سید محمد « پسر شرفشاه پسر « سید شرف » سید محمد پسرسید حسین «پسرسید محمد» پسرسید ابراهیم پسر سید جعفر پسر سید محمد پسر سید اسماعیل پسر سید محمد پسر سید احمد الاعرابی پسر سید ابومحمد قاسم پسر سید ابوالقاسم پسر سید حمزه پسر امام موسی الکاظم (ع) می‌باشد.

سید جبرائیل خلقی را به راه حق تعلیم می‌داد[۱]. چون ۳۰ سال از عمرمبارکش گذشت، میل مسافرت کرد به‌جانب شیراز درحرکت آمده. چون درویشی داخل شیرازگردید ، چون چشم درویشان فارس به جمال نورانی درویش بزرگی افتادکه لمعان نور خدا در جمال با صفای او لامع بود ، سادات فارس با او الفت کردند. چون دانستند که از خانه زاده «خانواده» کرام است ، اورا تکلیف خدائی نمودند و ازبرای او دختری در میان خود ترتیب نمودند و او را کدخدا ساختند. مدت ده سال در فارس ماند و حق تعالی به او فرزندی داد. اسم پدر خود را به اوگذاشت و میرسید صالح نام نهاد ،که درآن ولاکتابت از جانب والده‌اش آمده از

۱ــ ص ۸ مقدمهٔ عالم‌آرای صفوی به‌کوشش یدالله‌شکری ۱۳۵۰ تهران.

اردبیل ، و او را طلب نموده بود ، و نوشته بود که اگر نیایی که دیدار فرزند ارشد ارجمند تورا ببینم فردای قیامت شکوه اورا درپیش جدآن سرور خواهم‌کرد[1] ، پس بنا به نوشته مادر برخاسته از خانه خود رخصت گرفته به جانب اردبیل درحرکت آمد. مادر را دید. چون مادر به دیدار شریف فرزند مشرف شده ، گفت : ای فرزند می‌خواهم که تو کدخدا شوی و فرزند تو را ببینم . گفت : در فارس‌کدخدا شدم و فرزندی دارم، والده‌اش گفت : می‌خواهم من تورا کدخدا کنم . چون خواست حضرت[2] آن بودکه نور اسرار شیخ صفی‌الدین اسحاق از شرف غیب طلوع کند ، سید جبرائیل راضی شد و تزویج زن دیگر به مادر رضا داد . و در آن قریه دو جا دختر دیدند یکی را خدیجه نام بود و دیگری را دولتی[3] نام بود. والدهٔ سید جبرئیل باخدای خود به‌مناجات درآمده نیت‌کرده‌که در خواب هرکدام که از غیب اشاره شود از برای فرزند بخواهد . چون درخواب نیت‌کرده بود اشاره شدکه دولتی را بخواهد . چون بیدار شد ، رفته دولتی را خواستگاری نمود .

حق تعالی در بهترین ساعتی حضرت شیخ صفی را خلق نمود . چون شش سال از عمر مبارکش گذشت ، سید جبرئیل به رحمت ایزدی پیوسته ، جای خود را به حضرت شیخ ابوالاسحاق داد و مریدان را به

۱ـ نسخه : شکوهٔ ترا پیش جد تو خواهم‌کرد .

۲ـ نسخه : حضرت باری تعالی .

۳ـ نسخه : دولت .

اطاعت از آن سرافراز فرمود.

خلاصه چگونگی وقف کلخوران توسط سلطان محمد خدابنده اولجایتو در ۲۵ ذیحجه سال ۷۱۴ «چون نصف و سه طسوج کلخوران را غازان خان در وجه اخراجات انیس خاتون مقرر داشته و او سهم خود را وقف شیخ صفی و اولاد او کرد لذا دو دانک و طسوج باقی را وقف کردیم برحضرت مومی الیه».

۳- مقبره عوض الخواص بن فیروزشاه زرین کلاه

یکی از رجال معروف آن خاندان «صفویه» حبیب‌الدین «فیروز شاه» ملقب به «زرین کلاه» بن سید نورالدین محمد است که فضائل بسیار وشمایل زیبا وملازم عبادات وخیرات بود از عربستان به ایران آمده در اردبیل متوطن گردیده ودوازده سال به‌ریاضت وارشاد مشغول بوده ومردم بسیاری از اهالی اردبیل به اطراف وی گردآمده و به او ارادت یافته‌اند و او را مقام عالی در برابر ایشان پیدا شده.

پس از آن فیروز شاه در یکی از جنگلهای گیلان جای گزید و در آنجا وفات یافت قبر وی در آنجا مشهور است[1] تواریخ نوشته‌اند که جد پنجم «شیخ صفی‌الدین» «فیروزشاه زرین کلاه» نام داشت. او مرد ثروتمندی بود و اغنام و احشام زیادی داشت.

۱- صفحه ۲۷۷، جلد ۱ تاریخ اردبیل و دانشمندان.

فرزند فیروز شاه را « عوض » می‌گفتند و او را در تواریخ «عوض الخواص» نوشته‌اند. اودرقریه اسفرنجان از قراء اردبیل زندگی می‌کرد. ولی‌چون درگذشت، جنازه‌اش را درکلخوران دفن‌کردند. قبر اوهم اکنون در زیرگنبد آجری در سمت شمال شرقی مقبره شیخ جبرئیل باقی است و برسنگ‌آن چنین نوشته‌اند «هذا مرقد سید عوض‌الخواص بن‌فیروزشاه زرین تاج» .

مقبره سید عوض الخواص پسر فیروز شاه زرین تاج « کلاه » در محوطه شمال شرقی بقعه « به ابعاد ۴/۹۵ متر طول ۴/۹ متر عرض و ۲/۸ متر ارتفاع » با گنبدی ساده و کروی بنا شده است . ازاره بنا سنگی و بقیه آجری است . « درب » ورودی در دیوار غربی و میان دو طاق نمای‌آجری قرارگرفته (شکل ۱۱۰) داخل بنا اطاقی است به‌شکل مربع به ضلع ۳/۳۸ متر و قطر داخلی گنبد ۳/۳۲ متر می‌باشد ابعاد سنگ قبر مرمرین او ۱/۸۰ × ۰/۵۰ متر است (شکل ۱۱۱).

عوض‌الخواص پسرفیروزشاه زرین‌کلاه[1] جد پنجم شیخ‌صفی‌الدین

۱ــ وجه تسمیه فیروزشاه زرین تاج «کلاه» ص۴ و۵ عالم‌آرای صفوی.

در ملاقاتیکه بین سلطان ادهم و فیروزشاه زرین‌کلاه روی داد سلطان ادهم بعد از شرح بیان مسموعات خود به فیروز شاه پیشنهاد ضبط ایران می‌کند ، ولی باوجود قسم‌های موکد سلطان ادهم فیروزشاه ابا می‌کند. بالاخره او را به حضرت ایزد قسم داده و التماس می‌کندکه مملکت اردبیل را به تیول خود و ملازمان و بندگان خود قبول‌کند . حضرت فیروزشاه قبول می‌کند. و سلطان ادهم کلاه مرصع خود را برداشته برسراوگذاشته فرمود :که ترا سلطان فیروزشاه زرین‌کلاه خطاب دادیم بعد از این فیروزشاه را زرین‌کلاه می‌گفتند. چون بیمار شد: فرزند ارجمند خود را خواسته و اورا به جانشینی خود منصوب وخود داعی حق را لبیک‌گفت.

اردبیلی بعد از پدر مقام ارشادی داشته است. فرزند او محمد حافظ نام داشت. درتواریخ مسطور است که پسر او یك روز ناپدید گردید و بعد از ۷ سال که خبری از او نداشتند. پیش پدر آمد در حالیکه تاج زرین برسر وکمرزرین برکمر و قرآنی حمایل کردن در قاب مرصع و قرآن را از حفظ داشت.

شکل ۱۱۰ ــ مقبره سید عوض‌الخواص بن فیروزشاه زرین کلاه «تاج»

۲ــ صفحه ۶۰ اردبیل درگذرگاه تاریخ.

برروی سنگ قبر عوض‌الخواص بن فیروزشاه برای هردوعنوان سید منظور ونقر شده وهمچنین برسنگ مزاراحمدالاعرابی جد پانزدهم شیخ صفی نیز سید احمدالاعرابی نقر شده است . و نشان می‌دهدکه این سنگ‌قبرها خیلی دیرتر، یابهتردرزمان‌سلطنت‌صفویه وزمانیکه‌سیادت‌شان شایع ومورد قبول واقع شده نقرگردیده است. چون درقرون ۷ و ۸ و ۹

شکل ۱۱۱ ــ سنگ قبر سید عوض‌الخواص

عنوان سید متـداول نموده است . بخصوص که اغلب اجـداد شاه اسمعیل با لقب شاه وشیخ مشهور بوده‌اند[۱] .

شکل ۱۱۲ ـ سنگ نبشته مرقد عوض‌الخواص : هذا مرقد سید عوض‌الخواص بن سید فیروز شاه زرین تاج

۴ـ مقبره سید محمدالاعرابی

در محوطه شمـال غربی بقعه شیخ امین‌الدین جبرائیـل درست نقطه مقـابل مقبره « سید عوض‌الخواص » واقع شده بنای آن به شکل مربع و طول ۴٫۹۵ متر و ارتفاع ۲٫۸۵ متر با ازاره کوتاه سنگی در

۱ـ مانند شیخ شاه ـ سلطان حیدر ـ خواجه علی حتی «شیخ اوغلی» و «سلطان حیدر اوغلی» که عنوان و تخلص شاه اسمیل بوده است .

دیوار ورودی و پی سنگی در سه دیـوار دیگر ساخته شده است. بقیه بنا آجری بوده وگنبد ساده وکروی از آجر دارد (شکل ۱۱۳).

داخل بنـا یك هشت ضلعی منتظم متناوب الابعاد است ـ به این معنی که چهار بعد اصلی ۱/۵۷ متر و چهار بعد دیگر که در گوشه‌های مربع تعبیه شده ۱/۱۰ متر و برروی‌هشت ضلع، حاصل گنبد مدورآجری بنا شده است.

شکل ۱۱۳ ـ مقبره سید محمد الاعرابی «درب ورودی» آن دردیوار شرقی و طاق نمای آجری آن با ازاره ساده سنگی دیده می‌شود

در داخل مقبره سنگ مزار مرمرین به ابعاد ۲ × ۰٫۵ متر و بر روی آن سنگ نبشته «هذا مرقد سید محمد اعرابی» بقید شده است (شکل ۱۱۴) .

شکل ۱۱۴ ـ سنگ قبر سید محمد الاعرابی

۵ـ بقعه سید حمزه «ساری گلی آقاسی = آقای گل زرد»

در جنوب بقعه شیخ امین‌الدین متمایل به غرب واقع شده . بنای آن نیز آجری و ساده با گنبد مدور و تمام آجری می‌باشد . شکل آن مربع مستطیل به‌طول ۴٫۱۰ متر وعرض ۳٫۹۲ متر وارتفاع ۲٫۴۵متر.

«درب ورودی» آن در دیوار شمالی واقع شده است ۱/۱۵×۰/۵۰ متر. پنجره‌ای در دیوارجنوبی «مقابل‌درب‌ورودی» باابعاد۰/۷۰×۰/۵۷ متر. و ضریح ساده چـوبی به ابعاد ۱/۷۵×۰/۸ متر که بر مزار سید حمزه قرار داده‌اند .

صاحب مراةالبلدان ، ابی‌القاسم حمزه بن‌موسی‌الکاظم را مدفون در شهر ری «زاویه حضرت عبدالعظیم ع» می‌داند[۱]. لیکن بعضی هم تصور کرده‌اند که امامزاده حمزه همـان وجود محترمی است . که قبر او در کلخوران درجنوب‌غربی بقعه شیخ‌جبرائیل قراردارد، ونزدسالخوردگان به «امامزاده‌گل‌زرد» معروف است .

علت‌معروفیت‌محلی‌این‌مقبره‌به «ساری‌گول‌آقاسی = آقای‌گل‌زرد» اینست‌که‌گویند، در یکی از ایلغارهای تاریخی زنی ازترس ناموس خود به درخت گل زردی که در پـای دیوار این مقبره بود پناه برده و نجات یافته بود .

دربـاره اصل و نسب سید حمزه از کتـاب بحرالانساب ابن عتبه بن علی بن الحسن چنین نقل شده است[۲]: «فرزندان صالح‌امام‌موسی‌کاظم علیه‌السلام‌پنج‌فرزند:حمزه ـ قدرالدین ـ قوام‌الدین ـ بدرالدین ـ صدرالدین

۱ـ صفحه ۶۳ «اردبیل‌درگذرگاه تاریخ» باباصفری. برای شرح‌کامل آن رجوع‌کنید به صفحات ۳۸۴ و ۳۹۵ تا ۳۹۷کتاب ری باستان دکترحسین‌کریمان تهران ۱۳۴۵ نشریه شماره ۵۴ انجمن آثار ملی .

۲ـ صفحه ۱۸۸ جلد دوم اردبیل درگذرگاه تاریخ بابا صفری .

شکل ۱۱۵ ـ مقبره امامزاده سید حمزه ونگهبان بقعه شیخ امین‌الدین جبرائیل آقای سید صالح خاتمی ـ نمای داخلی دروازه جنوبی نیز در عکس دیده می‌شود

قدس‌الله اسرار هم از بغداد روی بـه ولایت ری نهادند و چون بـه شهر رسیدند متفرق شدند. حمزه و صدرالدین روی به ولایت اردبیل نهادند و چون به شهر رسیدند وطن ساختند و ... به تفسیر احکام اسلام وارشاد خلایق پرداخته وهم درآنجا درگذشتند. مدفن حضرت‌حمزه درکلخوران است و بقعه شیخ امین‌الدین جبرائیل پدر شیخ صفی‌الدیـن چند متر در شمال آستان‌کوچك او ساخته شده وقبر حضرت صدرالدین نیز درهمین قریه ولی تقریباً در یك‌کیلومتری سمت غربی آن دروسط اراض زراعتی

واقع است».

۶ـ مقابر داخل محوطه بقعه شیخ امین‌الدین جبرائیل

در محوطه داخلی بقعه مخصوصاً سمت شرقی بقعه «سمت القدم مقبره شیخ امین‌الدین جبرئیل» مقابر متعددی باسنگ قبرهای صندوقی و مکعبی وجود داردکه برای نمونه دو نوع آن معرفی می‌شود.

الف ـ سنگ مقبره صندوقی (انواع مختلف آنراکه دارای چهار گلدسته کوتاه و «سرخود» در چهارگوشه آن ساخته شده‌باشد در قبرستان

شکل ۱۱۶ ـ سنگ قبر صندوقی نمونه الف متعلق به مزار اسمعیل بتکچی

زاویه «زیوه» پیران شروان «شادآباد مشایخ = پنبه شلوار » در حومه تبریز درجوار مزار شیخ اویس جلایر وسایرشیوخ عصرال جلایر یا در قبرستان واقع در شام اسبی مشاهده می‌کنیم . (شکل ۱۱۶) که دارای نقوش مختلف می باشد متأسفانه به علت مرور زمان نقوش تصاویر و نوشته‌های آن تا حدودی از بین رفته . ولی نقش‌جالبی ازشکل محراب در سطح جانبی آن نقر شده که در عین سادگی و ابتدائی بودن دارای حالت خاصی از محراب می‌باشد . سنگ نبشته آن چنین است :

« ... المرحوم اسمعیل بتکچی[۱] حاجی کاشا ؟ فی ذیعقده ... »

ب ـ سنگ قبری به شکل مکعب مستطیل ، با ابعاد ۰٫۳۳×۰٫۴۱×۱٫۶۸ متر وتزینیات بدیع و جالب دیده می‌شود .

در حاشیه بالائی سطوح جانبی آن نام ائمه‌اطهار به شرح زیر نقرشده است: اللهم‌صل علی النبی‌محمدالمصطفی علی‌المرتضی البطول ... السبطین حسن و الحسین « صل علی العباد» علی و الباقر محمد وصادق و الکاظم و موسی الرضا + علی النقی و التقی و علی الزکی + العسکری حسن و صل علی حجت‌الله القائم الدائم الامام الهمام المنتظر المغرز

---

۱ ـ بتک و بتکچی ـ بکسر اول و ثانی و سکون‌کاف . به معنی نامه و کتابت است و به معنی پروانه و مثال که برای خروج ودخول شهری ازکارگزاران گیرند و دراین ایام به‌بای فارسی وبه جای‌کاف «های» هوز مشهور ومستعمل است و درترکی نیز به همین معنی استعمال شده ومباشر این‌کار را ترکان پتکچی‌گویند. آنندراج جلد اول .

شکل ۱۱۷ ـ سنگ قبر صندوقی از سنگ رسوبی آجری رنگ که به تعداد قابل توجهی اما همه بدون نام و نشان در قبرستان شام اسبی در ۴ کیلومتری اردبیل « راه تبریز به اردبیل» قرار دارد ابعاد آن ۱/۵۸ × ۱/۰۴ × ۰/۳۴ متر می‌باشد

المرضی المهدی الهادی صاحب العصر و الزمان اجمعین + برحمتک یا ارحم الراحمین (شکل ۱۱۸) .

درزیرسنگ نبشته حاشیه درسطح جانبی نقوش ریز نقرشده است

شکل ۱۱۸ـ سنگ قبر مکعب مستطیل مشروح در بند «مبا»

رویه سطح سه قسمت شده : درمرکز، درداخل یك مستطیل بلند عمودی نقش ساده‌ای از محراب و بالای محراب با خط درشت « یاالله » و با خط ریز «محمد» و «علی» هر کدام در یك لوحه ساده به صورت برجسته نقر شده است ـ طرفین آن دو مستطیل افقی و داخل آن لوحه و درون لوحه تصاویری نقرشده « البته طرفین محراب قرینه همدیگرهستند » : دو سرو، با ساقه دو شاخه و سرخمیده به شکل بته ترمه « به قول ادبا سرو عاشق» (به طورمعترضه می‌نویسم که شکل بته ترمه را اهل ذوق به سروی عاشق به‌گل بنفشه‌ای که در پای آن رسته، وسرو سرفراز سرش را

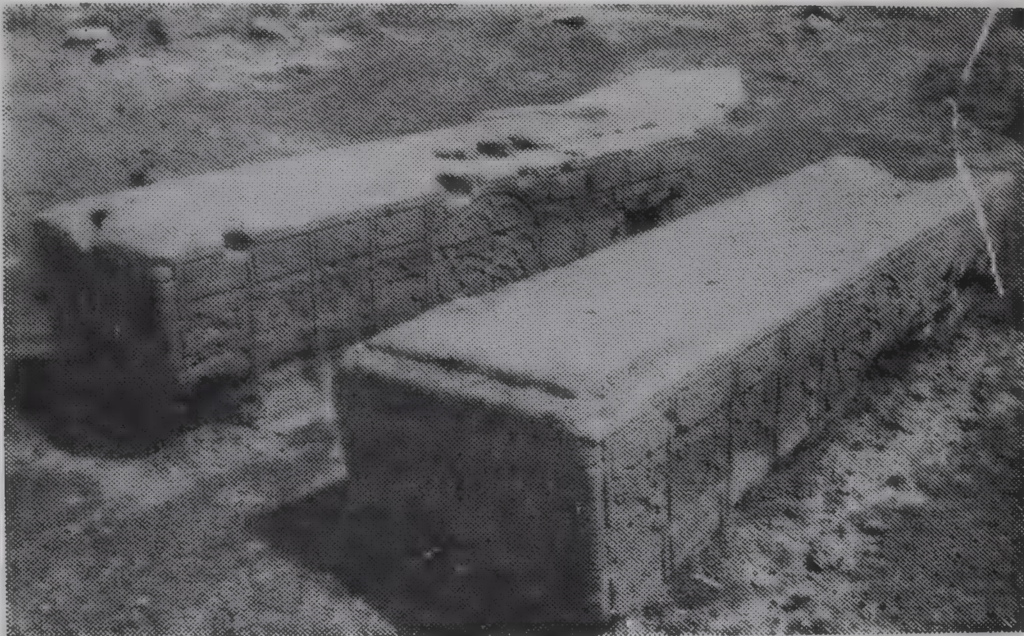
به‌طرف بنفشه خم کرده است تشبیه می کنند) درطرفین دوسرو که سرشان به‌خارج خم شده دوشیر باخورشید ساطع درپشت، و دم افراشته دستهای خود را بر بدنه سرو نهاده‌اند و حالت پاسداری از درخت را نمایش می‌دهند. بربالای شیرها طاووسهایی ایستاده و چتر زده دیده می‌شودکه صورتشان نزدیك ساقهای سرو و پایشان مجاور انوار خورشید است.

برروی سنگ قبریك محراب بلند وکشیده و ساده نقر و بالای سرسنگ نام صاحب قبرنقرشده است: هذا مرقد المرحوم سید حسین ولد سید علی (شکل ۱۱۸).

۷- مقابرخارج از محوطه بقعه شیخ امین الدین جبرائیل

چنانچه در تصویر ۹۳ دیده می‌شود تعداد ۷ قطعه سنگ قبر بسیار شکیل و پرکار منتها بدون هیچ نام و نشان درسمت جنوب شرقی بقعه شیخ امین‌الدین وجود دارد. البته این سنگها به موازات ومجاورت هم در حاشیه قبرستان بزرگی قرار دارند و به نام هفت تنان کلخوران معروف‌اند و غیراز این اصطلاح (هفت تنان) هیچ نوع اطلاع دیگری بدست نیامد؛ منتها برای مزید حداقل اطلاع دوقطعه عکس (اولین آنها در شکل ۹۳) از آنها را انتخاب و درج و نقوش منقور بریکی از آنها راکه کاملاً شبیه‌آن دیگریها است درج می‌ماند.

ابعاد سنگها مساوی همدیگر و ۰٫۵۰ × ۰٫۵۵ × ۲٫۰۸ متر می‌باشد.

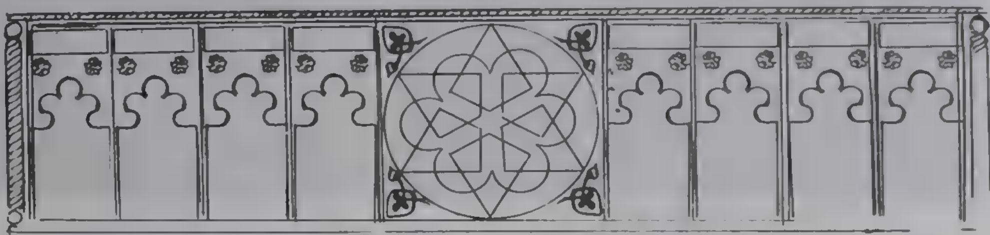

شکل ۱۱۹ ـ دو سنگ قبر از هفت تنان که در انتهای شمالی ردیف قبرها قرار دارد

شکل ۱۲۰ ـ سنگهای شکل ۱۱۹ از زاویه دیگر که تمام نقوش متشابه منقور برآنها را در معرض دید و مقایسه قرار می‌دهد

نقوش سطح جانبی سنگها کاملاً شبیه همدیگر بوده منتها عوامل فرسایش بعضی‌ها را بکلی عاری از نقش و نگار ساخته ولی بر بعضی‌ها قسمتهائی از نقوش اصلی باقی مانده که از تلفیق تمام آنها و استفاده از قراین طرح شماره ۱۲۱ را ساخته‌ام که درج می‌شود این سنگها رسوبی بوده وکرم رنگ می‌باشد .

شکل ۱۲۱ ـ طرح سطح جانبی قبور هفت تنان ـ ترسیم نگارنده

لازم است به شکل دکوراتیوناشی از دو مثلث متساوی‌الاضلاع و یك‌گل سش پر یا بهتر یك‌گل دکوراتیو مرکب از دوگل شش پر : یکی مرکب از ۶ لوزی متوازی‌الاضلاع ودیگری ۶ نیمداره مماس اشاره‌کرده وخاطرنشان سازم‌که نظیر آن درطرفین «درب ورودی» مقبره شیخ حیدر در مشگین شهر «بعداز اینکه اطاقك موجود جلودرب را خراب‌کردند» ظاهرشده است .

این‌گل برسنگك رسوبی‌خاکستری روشن باابعاد زیر نقرشده است ضلع افقی ۰/۹۳ متر و ضلع عمودی ۰/۷۵ متر فـاصله روس متقـابل مثلثها ازهمدیگر ۰/۶۰ متر وفاصله‌پشت‌کمانهای متقابل۰/۵۴ متراست.

شکل ۱۲۲ - گل مرکب و متناوب بر طرفین «درب» شمالی مقبره شیخ حیدر در مشگین شهر

شکل ۱۲۳ ـ نقش برجسته برسنگهای طرفین ورودی مقبره شیخ حیدر
که در عکس شماره ۱۲۲ دیده می‌شود

سایر ابنیه تاریخی قریه کلخوران بالا (علیا)[1]

الف ـ پلی است برروی رودخانه‌ایکه ازمرکز کلخوران می‌گذرد دارای سه دهانه با پایه‌های سنگی و طاق و دیواره آجری . گه‌گاه از سنگ قبرهای قدیمی «قبل ازصفویه ومربوط به‌قرون ۶و۷» درپایه‌های آن بکاررفته است به‌علت جریان‌آب موفق به‌قرایت سنگ نبشته کوچکی که بربدنه طاق بود نشدم، ولی سبک بنا وسایر قراین نشان می‌دهد که

شکل ۱۲۴ ـ پل واقع بر رود کلخوران در قریه کلخوران بالا

۱ـ کلخوران = دهستـان بخش حومه اردبیـل از قراء آن کلخوران (مرکزدهستان) ـ کلخوران بالا (علیا) ، مدفن شیخ امین‌الدین جبرئیل ـ کلخوران ویند . از دهستان ایرد موسی ر . ک . به فرهنگ جغرافیایی جلد ۴ .

منسوب به دوره صفویه است (شکل ۱۲۴).

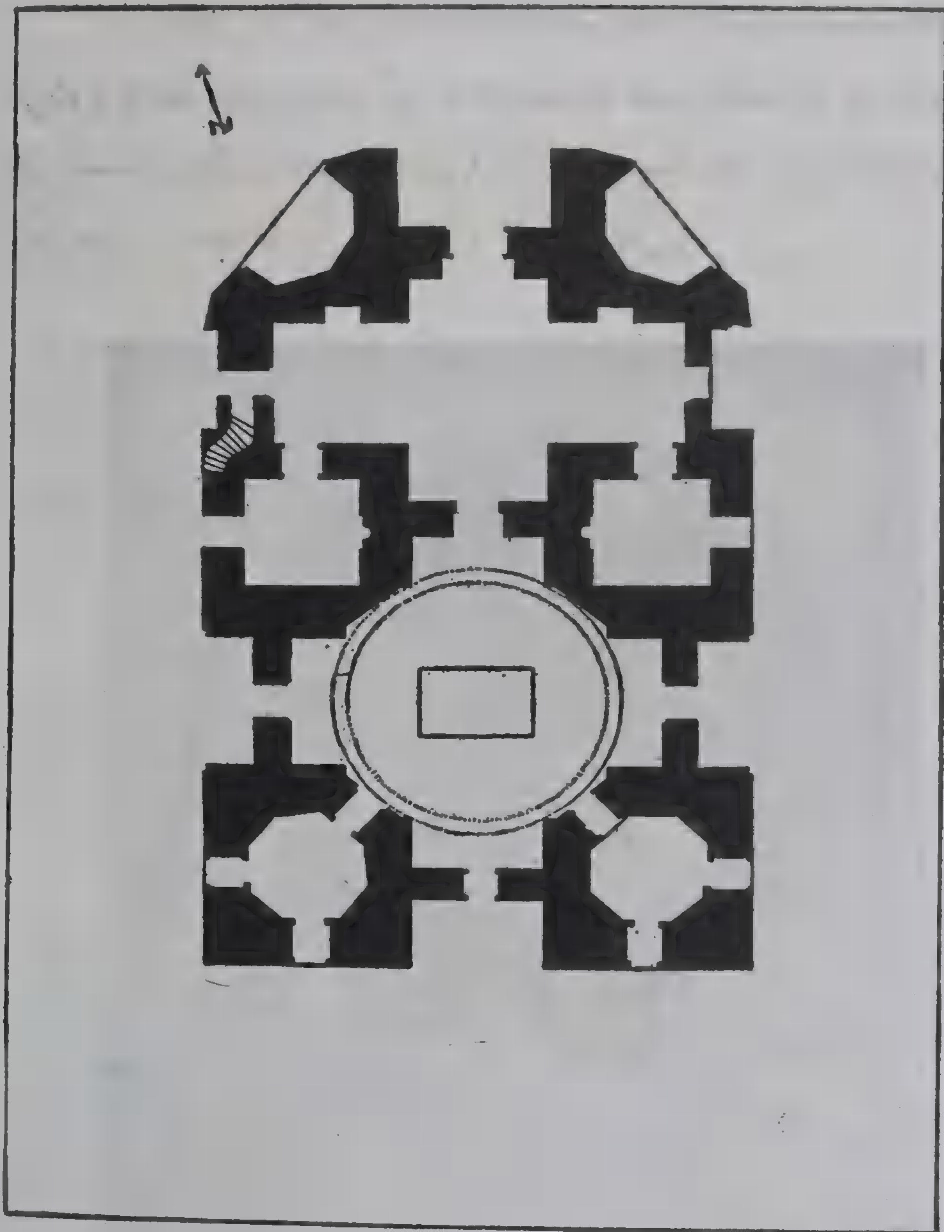
ب ـ مسجد جامع کلخوران ـ به شکل مربع مستطیل ابعاد تقریبی ۲۱ × ۱۴/۵ متر (شکل ۱۲۵) وصحن ستو ندارساده دارد. اما سطح خارجی آن باطاق‌نماهای آجری وپنجره‌های معمولی «گره‌چینی» مشبک و تزیینات آجری دارد بنای مسجد نسبت به سایر ابنیه کلخوران مانند بقعه شیخ امین‌الدین وپل صفوی کاملاً تازه ومربوط به دوره قاجارمی‌باشد درب ورودی آن دارای طاق نمای کم عرض و مرتفع با نیم ستونهای آجری است.

شکل ۱۲۵ـ مسجد جامع کلخوران

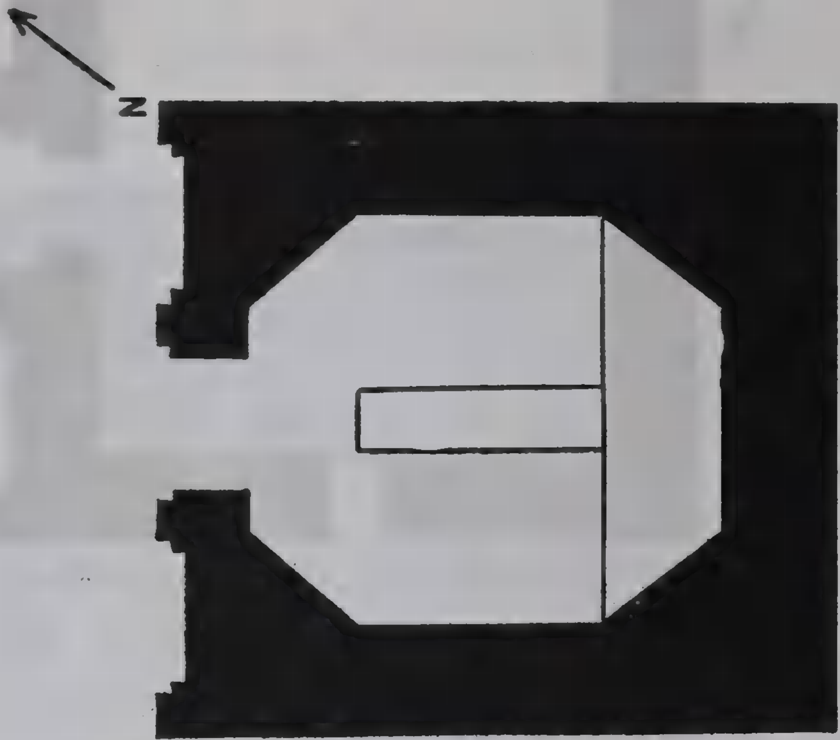
در شکل ۱۲۶ «درب» ورودی و «سردرب» وکتیبه مسجد مشاهده می‌شود. باخط سفید درمتن آبی نوشته است: عجلوا بالصلوة ـ قبل الفوت ـ الله ـ محمد ـ علی ـ فاطمه ـ حسن وحسین ـ مسجد جامع شیخ کلخوران ـ انما یعمر مساجد الله من امن بالله و الیوم الآخر.

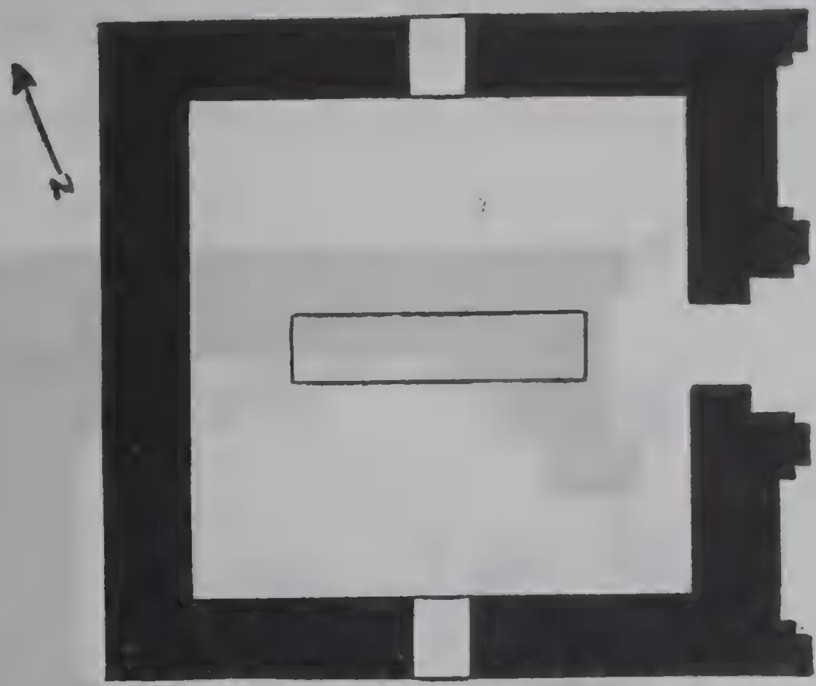

شکل ۱۲۷ ـ نقشه بقعه شیخ امین‌الدین جبرائیل در کلخوران؛ نقل از صفحه ۷۶ شماره ۳ سال دهم، مجله بررسیهای تاریخی، نوشته غلامرضا معصومی.

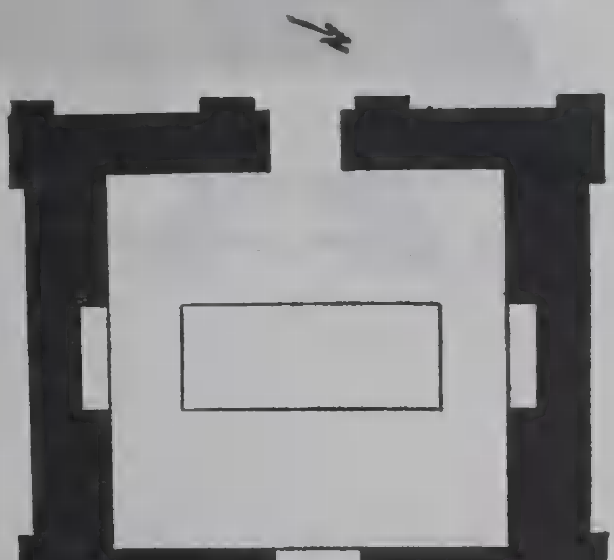
مقیاس $\frac{۱}{۱۲۸}$

شکل ۱۲۸ نقشه مقبره سید عوض‌الخواص درکلخوران؛ نقل از صفحه ۸۴ شماره ۳ سال دهم، مجله بررسیهای تاریخی، نوشته غلامرضا معصومی مقیاس $\frac{۱}{۷۰}$

شکل ۱۲۹ ــ نقشه مقبره محمد الاعرابی در کلخوران؛ نقل ازصفحه ۹۰ شماره ۳
سال دهم، مجله بررسیهای تاریخی، نوشته غلامرضا معصومی مقیاس ۱/۷۰

شکل ۱۳۰ ــ نقشه مقبره سید حمزه در کلخوران؛ نقل ازصفحه ۸۰ شماره ۳ سال
دهم، مجله بررسیهای تاریخی، نوشته غلامرضا معصومی مقیاس ۱/۷۰

امامزاده پیر

درکوچه ارمنستان روبروی زندان شهربانی، در نبش‌دربندی کم عرض؛ (نبش چپ دربند) «سردرب» سنگی بسیار زیبایی برروی دو پایه

شکل ۱۳۱ ـ «درب ورودی» مقبره پیر درکوچه زندان ـ آقای عیسی احمد زاده نگهبان آثار باستانی اردبیل

سنگی عمودی قرار گرفته و در پشت آن «درب» چوبی ساده‌ای که به محوطه کوچکتری بازمی‌شودتعبیه‌شده است. اردبیلیها آنجارا یك امامزاده یا پیر می‌دانند. اما سنگ نصب شده بر بالای «درب» امامزاده متعلق به یك مسجد می‌باشد. طول سنگ «افقی» ۱۱۸ سانتیمتر عرض آن ۸۲ سانتیمتر و دهانه طاق نما ۸۷ سانتیمتر می‌باشد. سنگ نبشته‌ای با خط ثلث و زیبا، در دو سطر نقر شده و چنین است: آیه ۱۸ از سوره ۳ ـ التوبه «قال الله تبارك و تعالی انما یعمر مساجد الله من امن بالله والیوم الآخر و اقام الصلوه و آتی الزکوه لم یخش الا الله فعسی اولئك ان یکونوا من المهتدین» فی‌سنه ۱۰۴۱.

شکل ۱۳۲ ـ نقوش و خطوط برجسته سر درب پیر

درزیر سنگ نبشته تمام رویه لچک طاق نما اسلیمی «خرطوم فیلی» یا «دهان اژدهایی» بسیار ظریف نقرشده است (شکل ۱۳۲).

مزار شیخ ابوسعید اردبیلی

درکوچه معصوم‌شاه اردبیل واقع‌شده است. ولی به‌علت سودجویی کسبه محل که سعی می‌کنند آنرا ازرونق انداخته وزمینهای حریم آنرا تصرف‌کنند درحال انهدام ومتروکه‌شدن است ـ شیخ ابوسعید از رجال قرن سوم هجری و از مریدان جنید بغدادی است. در شرح حال شیخ صفی‌الدین چنین نگاشته‌اند: که شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی بعد از بلوغ و رشد گاهی در مزار شیخ ابوسعید اردبیلی وگاه در مزار شیخ فرج اردبیلی که هردوازمریدان جنید بغدادی بوده‌اند مشغول عبارت می‌شده[۱] وقبر وی «شیخ‌ابوسعید» در اردبیل ودرکوچه معصوم شاه واقع شده است.

امامزاده اوغلان و مقبره میرصالح

در دروازه میـدان، دست راست، و پشت بقعه شیخ صفی‌الـدین مسجدی وجودداردکه در آن مقبره امامزاده‌ایست به‌نام امامزاده صالح؛ ولی مردم آنرا «اوغلان امامزاده‌سی» یعنی «امامزاده پسر» می‌گویند ـ مانند تمام امامزاده‌ها مورد احترام بوده است و اگر مجرمی می‌توانست در آن پناهنده شود مدتی درامـان بود و به آسانی می‌توانست خود را به بقعه شیخ صفی که پناهگاه بزرگی‌بود رسانیده واز مرگ نجات یابد[۲].

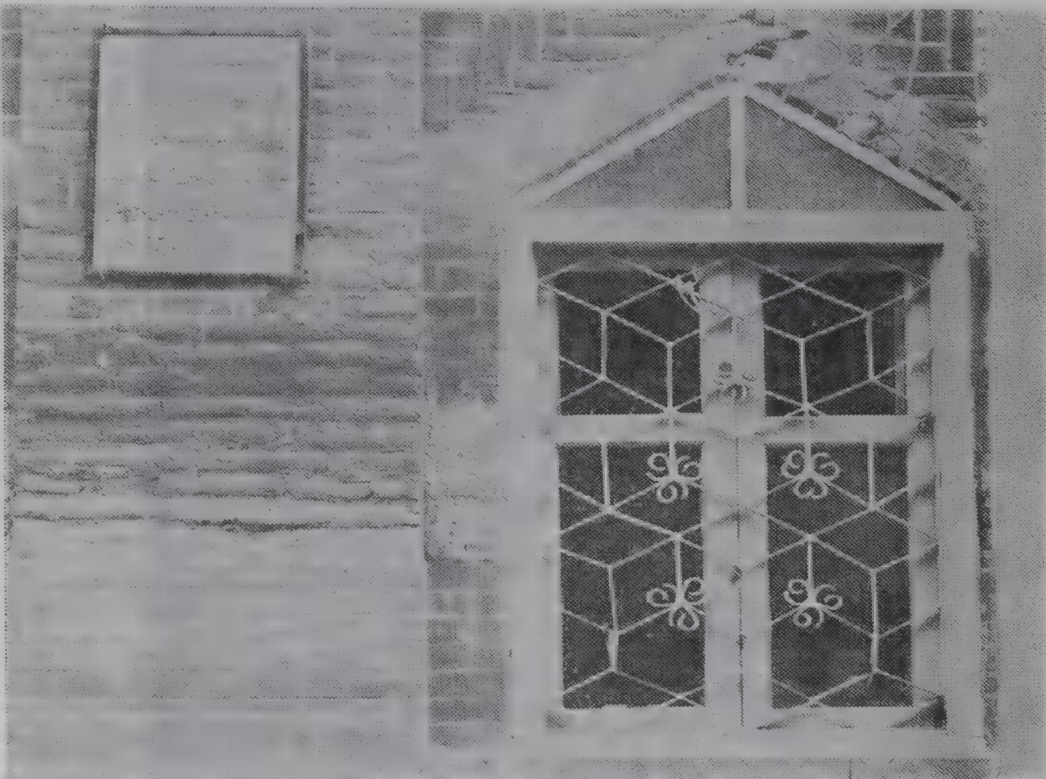
۱ـ صفحه ۲۶۶ تاریخ اردبیل و دانشمندان.

۲ـ تاریخ‌اردبیل ودانشمندان.

شکل ۱۳۳ ـ مسجد و مقبره میر صالح ، طاق نمای آجری و مزین به‌کاشی که فیلگوشها و آویزهای زیبائی با کاشی و آجر برجسته در حد فاصل آویزها دارد .

این امامزاده درکنار مقبره‌ای متعلق به میرصالح (عکس۱۳۳) قراردارد. دری‌کوچك و پنجره ساده (شکل ۱۳۴) مشرف به‌کوچه دارد ؛ خود بنا مربع شکل و طاق نما و آویزهای ساده دارد و قوس طاقهـای چهارگانه داخلی کچ بری کنگره‌دار وآیینه‌بندی محدودی دارد صندوق قبرمشبك آهنی (شکل ۱۳۵) برمزار امامزاده قرار داده‌اند .

شکل ۱۳۴ ـ پنجره و تابلوی ساده امامزاده مشرف به‌کوچه

در اردبیل درگذشته.

به خاطر وجود مقبره سید صالح درجوار امامزاده اوغلان بطور خلاصه از دو نفر از این خاندان نام می‌برم.

۱ـ سید صالح بن سید عبدالرحیم موسوی اردبیلی[1] ـ وی فقیه ماهر و عالم زبر دست و بارع بوده، دوره تحصیلاتش را در نجف پیش آیت الله سید حسین کوه‌کمری و سایر علماء عصر خویش به پایان رسانیده و . . . به اردبیل برگشته و از مراجع مهم عصر خویش شده و انگشت نما بوده است. تا اینکه در ۱۴ صفر به سال فوق (۱۳۱۹ هـ.ق.)

۱ـ صفحه ۲۵۱ تاریخ اردبیل و دانشمندان.

شکل ۱۳۵ ـ طاق نما و آویزها و صندوق مشبک آهنی امامزاده اوغلان

۲ـ سیدابراهیم بن سیدعبدالرحیم موسوی اردبیلی ـ دوره تحصیلاتش در نجف اشرف بوده. بعد از وفات مرحوم سیدصالح به اردبیل مراجعت نمود و قائم مقام والد خویش گردیده و به نشر احکام شرع وامام جماعت وسایر مراجعات آن شهر مشغول بود و به تاریخ ۱۳۳۲ در اردبیل درگذشته. قبرش در اردبیل جنب امامزاده در مسجد حاج میرصالح مرحوم معروف است[۱] بعد از حاج میرصالح مجتهد، اولادوی معروف به طایفه انواری گردیده اند.

۱ـ صفحه ۳۵ تاریخ اردبیل و دانشمندان.

کلیسای مریم مقدس

درکوچه ارمنستان محله‌گازران یااونچی‌میدان، واقع‌شده وکاملاً متروکه است ؛ محافظ آن درجوار حیاط‌کلیسا ساکن است. بنایی است مربع مستطیل ازآجر وگنبدی ساده آجری؛ طول بنا۱۶متروعرض آن ۱۴ مترمی‌باشد ؛ داخل بنا به‌صورت مربع ودارای‌چهار طاق نما می‌باشد که برروی ستونهای مربع شکل تعبیه شده است. طاق نماها جناقی و با نقاشیهای محدودی در ازاره تزیین یافته است.

شکل ۱۳۶ ـ نمای شمالی کلیسای مریم مقدس

محراب کلیسا نقاشیهایی به صورت ترنج‌های مختلف دارد و رنگهایی که در گلهای مختلف ترنج‌ها بکار رفته سبز روشن و نارنجی روشن ودرمتن سرمه‌ای می باشد.

«درب» ورودی کلیسا چوبی ودارای تزیینات هندسی زیباییست که در

شکل ۱۳۷ - «درب» ورودی کلیسا

شکل ۱۳۷ دیده می‌شود ومقابل آن الاچیقی چوبی ساخته‌اند. درمحوطه کلیسا مقابری وجود دارد.که از سنگهای معمولی و رسوبی استفاده شده و بروی آنها صلیب‌هایی نقرشده است .

برروی «درب» ورودی کلیسا (شکل۱۳۷) باخط ارمنی، به وسیله قطعاتی بریده شده‌ازنی «که به‌صورت‌حروف درآورده وبامیخ برمتن‌درب کوبیده‌اند» چنین نوشته‌است :

این « درب » خانه حقیقی خداست که به رسم یـاد بود از طرف اگالوس ملیک میرزایانس به‌کلیسای «مریم‌مقدس» هدیه می‌شود. ۱۸۷۶.

قرایت و ترجمه متن بالا توسط خانم مریم آراکلیان سلماسی ـ «واهرامیان» انجام یافته است .

خانه مسکونی آقای سید هاشم ابراهیمی

درکوچه‌شهیدگاه‌واقع‌وتعلق به‌آقای‌سیدهاشم‌ابراهیمی‌دارد.«درب» ورودی‌معمولی‌وحیاط کوچکی‌بامحوطه‌ای‌مانندپیشخوان‌دارد.(شکل۱۳۸) یك طبقه ساخته شده و یك اطـاق بزرگ بسیار زیبا دارد ، که به وسیله دو راهرو « شرقی و غربی» و دو استانه به حیاط مرتبط می‌گردد . نمای عمارت آجری و ازاره سنگی به ارتفاع یك متر دارد و ارتفاع کف اطاق

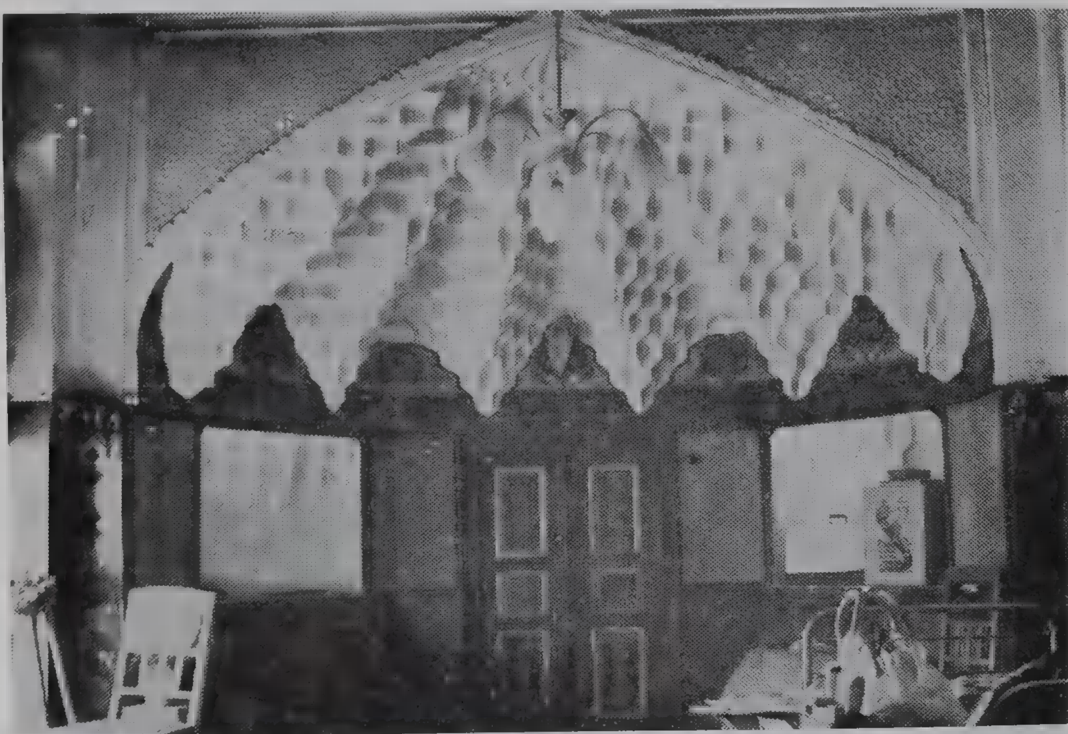
شکل ۱۳۸ ـ نمای کلی منزل آقای سید هاشم ابراهیمی «که دراستانه ورودی شرقی ایستاده‌اند » و راهروهای طرفین و پنجره ارسی «سه دری» آن دیده می‌شود.

هم از کف حیاط یك متر می‌باشد. هردو «درب» ورودی وپله‌های سه‌گانه آن در (شکل ۱۳۸) دیده می‌شود .

اطاق اصلی به شکل مستطیل و دارای ۴ متر طول و ۳٫۳۵ متر عرض و دو رواق شرقی و غربی ویك شاه نشین در دیوارشمالی می‌باشد. عرض رواقها ۱٫۶۰ متر و عرض شاه نشین ۲ متر می‌باشد .

اطاق و ضمایم آن از سمت جنوب که شامل پنجره می‌باشد بشرح زیر است :

الف ـ پنجره ـ ارسی بسیار پرکار و زیبائی است که فی‌الجمله

شکل ۱۳۹ ـ رواق و «درب» ورودی غربی با مقرنس‌کاری طاق نما و لچکی طاق نما وگچ بریهای طاقچه‌ها .

سالم مانده ولی به مختصر تعمیر و ترمیم احتیاج دارد.

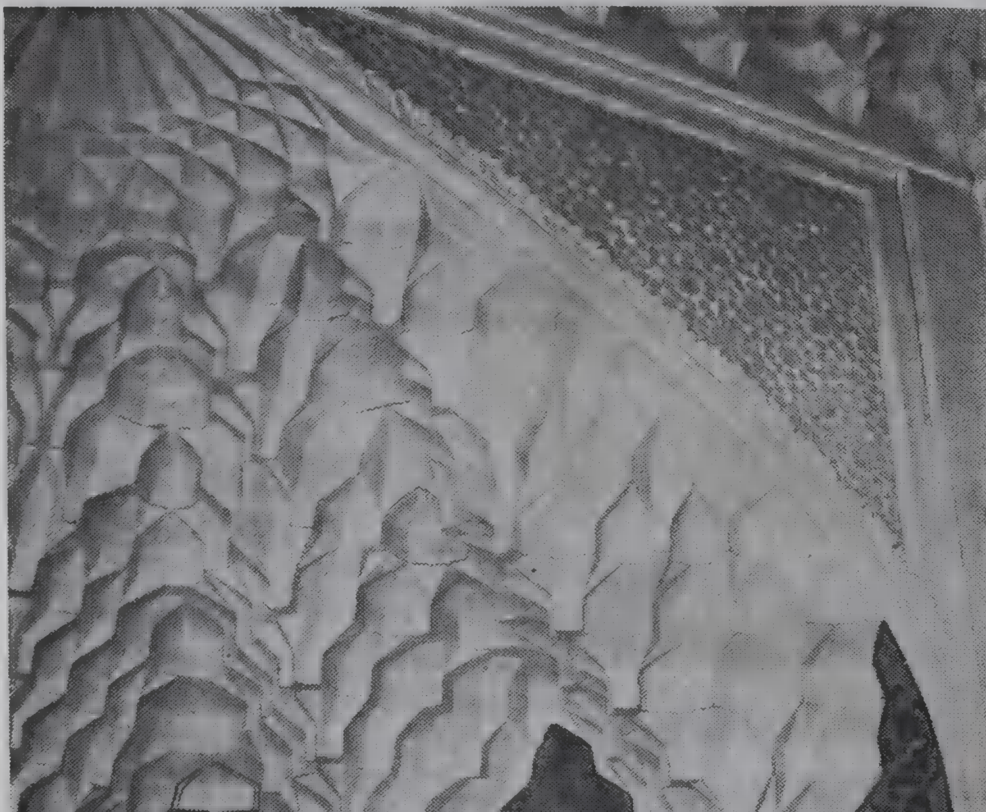
خود پنجره «سه‌دری» و دارای شش لنگه می‌باشد؛ سه‌لنگه ثابت در بالا و سه لنگه متحرك «بالا رونده» در پایین. لنگه‌های پایین طبق معمول مستطیلی ولی ثابتهای بالا محرابی شکل و همه مشبك کاری «گره‌چینی» شده‌است (شکل ۱۴۰).

درمتن لنگه‌های ثابت بالا یك گل کروی مشبك کاری منصوب و باشبکه بالای خود، شکل یك سرو ساخته، درپایین به‌یك نیم دایره مرتبط است و داخل نیم‌دایره کلامهایی مانند «المومنین فی جنات نعیم» «ادخلوا بسلام آمنین»

شکل ۱۴۰ ـ پنجره مشبك کاری منزل آقای سید هاشم ابراهیمی.

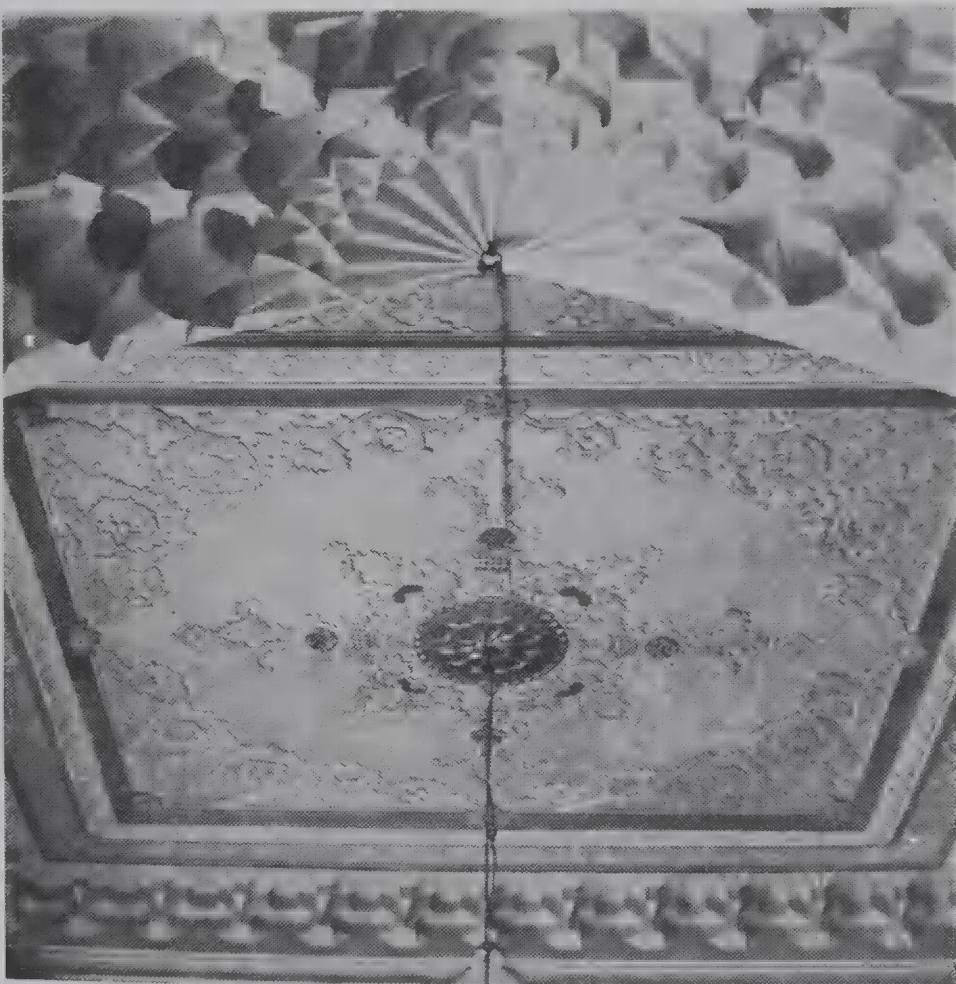
مشبک‌کاری شده است . حاشیه پنجره‌ها «هرشش لنگه» و کنگرهٔ بالای آن باتکرار گلهای ۱۶ ضلعی‌منتظم تزیین شده و متن پنجره‌ها راهم قاب گرفته و در مجموع ترکیب بسیار زیبایی از « شیرازه ـ حاشیه و متن » به وجود آورده است .

شکل ۱۴۱ ـ لچک جنوب شرقی اطاق، متصل به‌لبه پنجره که مقداری از مقرنس‌کاری رواق شرقی را نشان می‌دهد .

رنگ شیشه گلهای ۱۶ ضلعی الوان وبقیه از شیشه سفید معمولی است. (شکل ۱۴۰) .

ب ـ ازاره به ارتفاع یك متر از کف اطاق، رنگ روغنی ساده و

شکل ۱۴۲ ـ طاق نمای مقرنس رواق شرقی وسقف اطاق

جدید زده شده‌است ولی در بعضی قسمتها آثار کتیبه‌هائی باقیمانده است ؛ مانند چهارکنج اطاق «گوشه‌های درپایین شکل ۱۳۹ و ۱۴۳ » که هم گل و بوته رنگ روغنی و هم مقرنس‌کاری ظریف دارد .

ج ـ رواقهـای غربی و شرقی متنـاظر بوده و هرکدام دوطاقچه «باگچ بری ظریف» ویك درب‌ساده‌چوبی‌دارد. منتهاسقف‌شان طاق‌نماهایی باگچ‌بری مقرنس پرکار شش خوشه‌ای دارد (شکل ۱۳۹ و۱۴۱ ـ ۱۴۲) .

حد فاصل طاقچه‌ها ودرب، کتیبه‌هایی بوده‌که از بین رفته است .

بالای طاقچه‌ها و درب ورودی حاشیه زیبایی سراسر اطاق را دور زده‌که با رنگ روغنی گل و برگهای زیبایی به سبك حـاشیه فرش نقاشی شده است. بالای آن، حاشیه مقطعی درزیرجناقی مقرنس‌کاریها به‌صورت لوحه‌هایی‌تعبیه واشعاری به‌شرح زیرنوشته شده‌است شروع‌ازکنج جنوب شرقی (شکل ۱۳۹) .

۱ـ بسم‌الله الرحمن الرحیم

۲ـ زهی وجود تو سرخیل دودمان کرم
دل تو بحر سخا و کف تـو کان کرم

۳ـ کراست همنسب وهم‌نسب چنانکه‌تراست
ز خاندان رسول و ز دودمان کرم

۴ـ نشان ز درگه تـو گر نیـافتی هرکس
نیـافتی هنر اندر جهـان نشان کرم

۵ـ ز درگه تو روان سوی مهرست

مدام قافله جود و کاروان کرم

شکل ۱۴۳ ـ تابلوی شرقی شاه نشین که نظیر آن در قسمت غربی شاه نشین وجود دارد .

۶ـ دوخاندان به تو نازد چو از رسول وقریش
کدام سلسله مجد و خاندان کرم

۷ـ به تاریخ شهر محرم الحرام سنه ۱۲۹۵ قلمی شد (شکل ۱۴۴)

در جناقهای شاه نشین

۸ـ حسین بن علی به . . .

۹ـ نادعلیاً مظهر العجایب ... الخ

در جناقهای رواق غربی

۱۰ـ انا فتحنا لك فتحاً مبیناً

۱۱ـ محیط جود و سپهرسخا که از کرمت
چو از سحاب چمن گشت تازه جان کرم

۱۲ـ سحاب جود تو هر دم که قطره بار شود
هزار گونه گل آرد ز بوستان کرم

۱۳ـ کرم به عهد سخای تو سربلندی یافت
وگرنه نیك کهن بود داستان کرم

۱۴ـ اگر چه هست به راحت از کرمت
هنوز غبن کرم دارم از جهان کرم

۱۵ـ از آن زمان که ز دست تو یافت سرمایه
هزار گونه متاع است در دکان کرم

شکل ۱۴۴ ـ کنج فاصل بین رواق شرقی و شاه نشین و طاقچه بالای کتیبه‌ایکه درشکل ۱۴۳ نموده شده است .

۱۶ـ نصر من الله و فتح قریب (شکل ۱۴۱) .

علاوه بر کنجهای چهارگانه مقرنس‌دار که پوشیده از نقاشیهای رنگ و روغن است دو کتیبه بسیار زیبا در طرفین دیوار شرقی و غربی شاه نشین به شرح زیر تعبیه شده است :

طاقچه‌کوچکی شبیه سر بخاری وزیر آن باگچ بری «فیلگوشهای کوچك » تزیین و تمام سطوح آن نقاشی شده است . (در شکل ۱۴۴

تصویر والد صاحبخانه بر آن قرار دارد) پایین مقرنس کاری به شکل محراب وسرلوحه نقاشی شده و در متن سفید آن یك گلدان پایه بلند و داخل وطرفین وبالای آن ازگلهای مختلف طبیعی واسلیمی‌های توریقی باگل و برگ نقاشی شده است (شکل ۱۴۳).

ج - پرکارترین قسمت اطاق گچ بریهای طاق نمای رواقها «شش شاخه» و شاه نشین «ده شاخه» میباشد که مقرنس کاری زیبا و نیز لچك طاق‌نماها و سقف اطاق است.

لچکهای طاق نمای رواقها به وسیله مجموعه تکراری از گلهای ده پر «در متن» و مثلثهایی برجسته پوشیده شده که دور نمایی از نقش خاتمکاری دارد. حاشیه آن در طرفین و بالا گچ بری ساده ولی در لبه جناق طاق نما ردیفی ازگلها وبرگهای برجسته‌گچ بری شده است (شکل ۱۳۹ و ۱۴۱).

سقف اطاق مجموعه‌ای ازگچ بریها به شرح زیر است:

۱- در وسط، یك ترنج درمتن ساده سقف‌گچ‌بری شده، که مرکز آن، یك‌گل مقرنس مدور و ضمایم آن برگهای بلوط درمتن سقف؛ گل وسط را احاطه‌کرده‌اند (شکل ۱۴۲).

۲- لچك مرکب از اسلیمی توریقی‌که ساقه وبرگهای بلوط را مانند ترنج وسط نشان می‌دهد.

۳- سه ردیف حاشیه، متن را قاب گرفته وآنرا به صورت یك

قالیچه درآورده است .

۴ـ خارج حاشیه یاکنجهای سقف بالا مقرنس‌های کوتاه گچ بری شده دارد (شکل ۱۴۲) .

رنگ لچك‌ها صورتی روشن ، سقف آبی وسبز روشن ولی ازاره و حواشی پایین رنگهای روغنی تیره و تند بکار رفته ؛ و تضاد آنها تمام گچ بریهای مختلف را بسیار زیبا وهم آهنگ وبرجسته نشان میدهد .

منزل وکیل‌الرعایا

درمحلهٔ « سرچشمه » کوچهٔ وکیل واقع شده است . این خانه

شکل ۱۴۵ ـ « درب ورودی » عمارت اصلی یا بیرونی منزل وکیل‌الرعایا

مجموعه ای است از چندین حیاط و عمارت (یك عمارت یا ساختمان اصلی مخصوص بزرگ خانواده و حیاطهای کوچك و بزرگ با عمارات معمولی درجنب عمارت و حیاط اصلی) چسبیده به هم که درعین جدایی

عکس ازمهندس فیروز رستگار

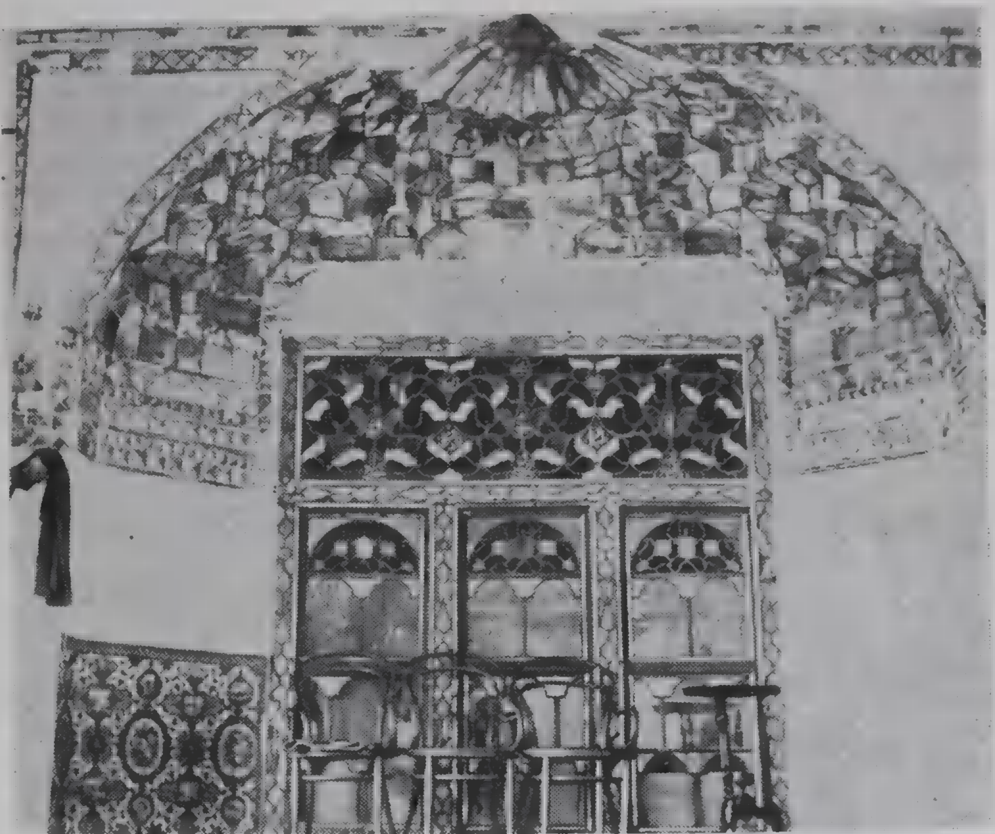
شکل ۱۴۶ ـ ایوان شرقی اطاق « سالن » مورد بحث ، پنجره های سالن و زیرزمین

و استقلال ضمایمی برعمارت اصلی به‌حساب میآیند ـ حیاط اصلی در مرکز واقع شده و درهرطرف آن اطاقها یاعمارات مسکونی واقع شده است که هرکدام به حیاطی دیگر و بعضی‌ها به عمارتی دیگر مربوط است واین‌مجموعه برای بررسی مسکن یك خانواده متمکن وکثیرالاولاد که درعین‌کثرت به اقتضای سنت های خانوادگی باید متمرکز بوده و درکنار قدرت اصلی یا بزرگ خاندان زندگی‌کنند بسیار مناسب و جالب است به‌خصوص وقتی به‌سوابق تاریخی وارتباطات این‌خانواده باحکومت مرکزی رجوع‌کنیم به نکات جالبی برمیخوریم که درخور درج در تاریخ ایران است و من فقط به چند فرمان و نامه اشاره مینمایم.

به عمارت اصلی ازدرب ورودی واقع درکوچه وکیل شکل ۱۴۵ وارد میشود. طاق نما و پایه های این‌درب باآجر تعبیه و باگچ بندکشی شده است. با ازاره سنگی و نقول ها و طاقچه ها و یك نیم‌طاق باآویز های ظریف یك مجموعه زیبا درعین حال ساده بوجود آورده است ابعاد آن درپهنا چنین‌است.

عرض درب از انتهای ازاره ها ۵٫۵۸ متر هرکدام از پایه ها ۱٫۱۵ متر. عمق طاق نما ۱٫۵ متر. عرض طاقچه های طرفین ۰٫۶۵ متر و عمق آن ۰٫۳۲ متر است.

با یك راهرو ساده به حیاط بیرونی وارد میشویم که درسمت غربی این حیاط یك ایوان ساده و یك اطاق (طنابی‌دار) بزرگ بنا شده است و یك زیرزمین متناسب بااطاق نامبرده درطبقهٔ زیرین واقع

شکل ۱۴۷ ـ طاق‌نمای آیینه بندی شده برمقرنس گچی در سالن منزل وکیل، روبروی درب ورودی

شده که ابعاد آن بقرار زیر است. باطول ۹/۵۸ متر و عرض ۴/۰۸ متر سقف زیرزمین (شکل ۱۴۹) از ترکیب چهار گنبد گستردهٔ کوچك «دروسط» و ضربی‌های گسترده افقی درشاه‌نشین و رواقها؛ مجموعه‌ای بسیار زیبا و خوش آهنگ بوجود آورده است. در طبقه دوم اطاقی متشابه و متساوی با زیرزمین ساخته شده است که ابعادی معادل زیرزمین دارد.

شکل ۱۴۸ ـ نقاشی رنگ روغن ازاره طاق‌نمای رواق مندرج درشکل ۱۴۷

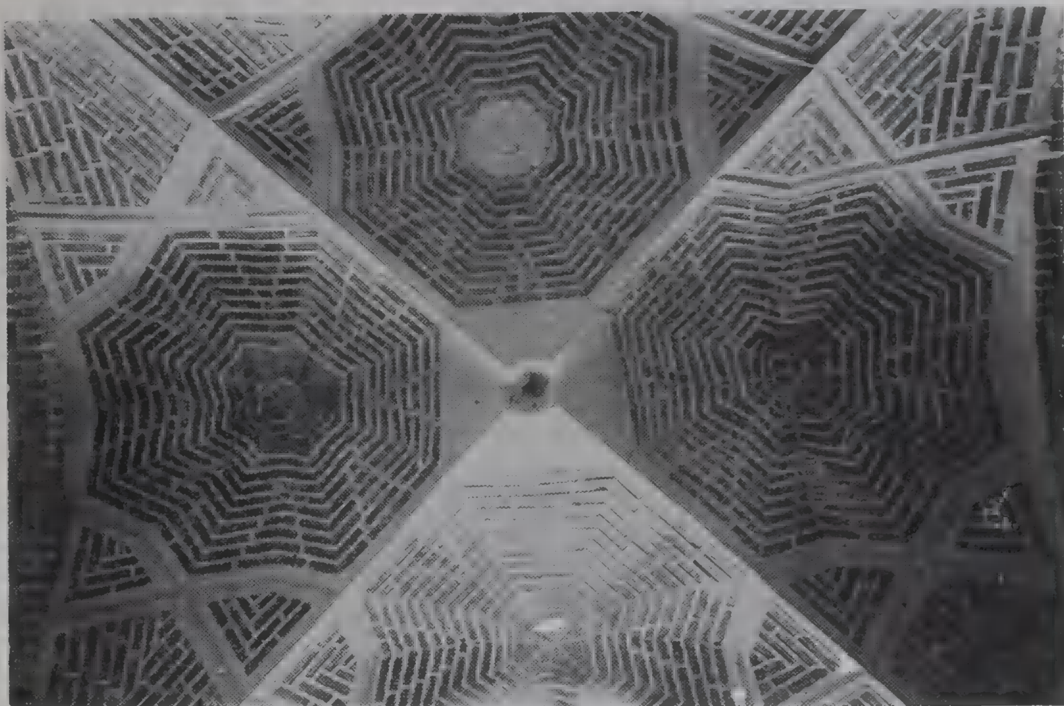
دیوار شرقی اطاق پنجره ای ارسی وسرا سری است (شکل ۱۴۶) به ابعاد :

۸٫۰۵ متر طول و ۴ متر ارتفاع هر ارسی یك شیشه بزرگ و یك تکه داشته که دارای ۱٫۸۸ متر ارتقاع و ۱ متر عرض میباشد .

تزیینات پنجره درعین سادگی بسیار عظیم و احترام‌انگیزاست .

تمام پنجره بر یك ازاره سنگی (سنگ رسوبی) نهاده شده تمام عمارات را دور میزند . دیگر مصالح این عمارات آجر و ستونها ازتیرهای چوبی قطور با پایه های سنگی میباشد .

در سایر قسمتهای عمارات پنجره های زیبایی‌مانند (شکل ۱۵۰) وجود دارد که باگره چینی بسیار ظریف و شیشه‌ای الوان تزیین یافته

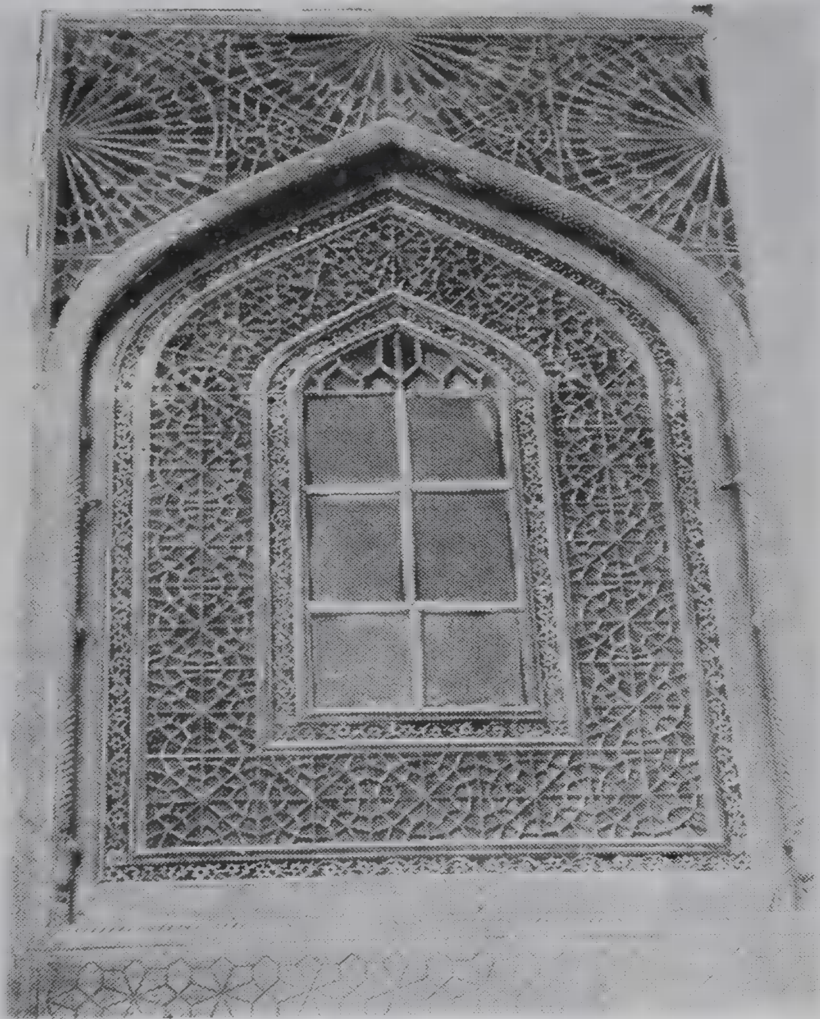

شکل ۱۴۹ سقف گستردهٔ زیبای زیرزمین عکس از مهندس فیروز رستگار

است. طاق های شمالی و جنوبی اطاق (شکل ۱۴۷) مقرنس آیینه بندی و ازاره آنها نقاشی رنگ روغن (شکل ۱۴۸) دارد .

ارزش این خانه علاوه برسبک معماری جالب آن « با ترکیب حیاط‌های مختلف وخانوادگی» به‌آثار و اعمال صاحبان‌خانه درجریانات تاریخی قرون اخیر ایران نیز منوط میگردد .

« خانه برخی از بزرگان مستبدین را هم باید جزو این مناطق امن قلمداد نمودکه درصدر آنها خانه وکیل الرعایا قرارداشت. خانواده

شکل ۱۵۰ یکی از پنجره های منزل وکیل‌الرعایا در اردبیل

وکیل از خانواده های سرشناس این شهر بود و جد آنها به نجابت و بی‌آزاری شهرت داشت[۱] ...»

۱ـ صفحه ۲۴۹ اردبیل درگذرگاه تاریخ : بابا صفوی .

به خاطر اهمیتی که این خانواده درجریانات تاریخی قرون اخیر ایران دارد به درج چندین فرمان ازمجموعه اسناد خانوادگی که توسط آقای مهندس فریدون وکیلی دراختیارم گذاشته شده اقدام و ازکمکهای بیدریغ شان تشکر مینمایم و برای تعیین چگونگی انتساب فرامین به شخصیتهای مربوطه، نسب نامه مجملی عرضه میکند.

جواب ولیعهد به هاشم وکیل‌الرعایا

۱ـ وکیل همیشه خدمات شما را از دور

۲ـ ملاحظه میکردم آنطوری که باید ازخدمات شما مطلع نبودم

۳ـ حالا که باردبیل آمدم خدمات را مشاهده کردم

۴ـ خدا عالم است که قلباً ازخدمات شما راضی

۵ـ وخرسند شدم وجود شما برای خدمات دولتی

۶ـ در اردبیل لازم است

۷ـ شما در اردبیل

۸ـ بمانید

۹ـ موتمن را بامن روانه تبریز کنید که‌نوکر مخصوص

۱۰ـ من باشد ومخصوصاً بشما مینویسم شما از امروز به بعد

۱۱ـ شما وخانواده شما نوکران مخصوص من هستید انشاءالله بفضل خدا

۱۲ـ کمال التفات را من بعد بشما خواهم نمود و ... البته اگر

۱۳ـ وجود شما برای خدمات در اردبیل لازم نمیشد یقین‌بدانید

۱۴ـ که شما را همراه می‌بردم ولی وجود شما

۱۵ـ دراردبیل لازم است

۱۶ـ موتمن را همراه من روانه کند

۱۷ـ امضاء

تصدق خاکپای جواهر آسای اقدست شوم درسه سال است که نوکرش

گرفتار و بستری ناخوشی است و بجهت معالجه خیال دارالخلافه

داشت بعد از آمدن حکیم کرمن که جزو اشان دلاده

و قرار گذاشته که نوکرش به تبریز آمده مشغول معالجه شود استدعای

عاجزانه دارد اجازه مرخصی مرحمت شود در رکاب

ظفر انتساب اقدس مبارک والد ارواح فداه

با نوکرش به تبریز آمده مشغول معالجه شود این بنده ذریه غلام هم

بقیه عمر خود را در آستان جواهر آسای مبارک

بخدمتگذاری صرف نمایم خانه‌زاد باشم.

نامه وکیل‌الرعایا یا هاشم به ولیعهد

۱ـ تصدق خاکپای جـواهر آسای اقدست شوم   دو سه سال است که موتمن

۲ـ گرفتار ومبتلای ناخوشی‌است وبجهةمعالجه خیال‌دارالخلافه

۳ـ داشت بعداز آمدن حکیم کوبن‌که خود را نشان داده

۴ـ وقرار گذاشته که مؤتمن بتبریز آمده مشغول معالجه شود استدعای

۵ـ عاجزانه دارد اجازه مرخصی مرحمت شود   در رکاب

۶ـ ظفر انتساب اقدس مبارك والا ارواحنا فداه

۷ـ باموتمن بتبریزآمده مشغول معالجه شود این پیره غلام هم

۸ـ بقیه عمر خود را درآستان جواهرآسای مبارك

۹ـ بخدمتگذاری صرف نماید   خانه زاد هاشم

الملتمس از مرحمت و کرامت دوستان سلطنه اعظم دام الاعلی [illegible] در ارادت [illegible]

دو کره و آنچه [illegible] اعلا
باچند کله قند که [illegible]
فرستاده بودید [illegible]
رسید خانه آبادان

والا درجه [illegible] الحمدلله بفضل خدا و قوت طالع [illegible] [illegible]

روحی و روح العالمین فداه امورات ایران بر وفق تمنای دولتخواهان و چاکران آستان [illegible]

یکسر در پایه سریر عرش نظیر در مهد [illegible] ملک آرا در غره شهر ذی قعده الحرام [illegible]

آمد [illegible] صاحب که مأمور اصفهان و شیراز بود معتمدالدوله متعاقب او مأمور شد [illegible]

معتمدالدوله نرسیده که خبر ورود [illegible] شجاع السلطنه [illegible] صاحب میرسد [illegible]

و سپاه [illegible] همانساعت با یلغار بر سر شجاع السلطنه [illegible] جنگ آغاز می کند [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۱ـ یگانه گوهر دریای خسروی بهمن

۲ـ عالیشان مجدت‌ونجدت نشان سلالةالاعاظم والاعیان اخلاص وارادت بنیان آقا نقی با لطاف خاص

۳ـ والا درجه اعتبار حاصل نموده بدانند که الحمدلله تعالی بفضل خدا و قوت طالع فیروزی مطالع شهنشاه دین پناه

۴ـ روحی و روح العالمین فداه امورات ایران بروفق تمنای دولتخواهان وچاکران است شاهزادگان

۵ـ یکسر درپایه سریر عرش نظیر درخدمتگذاری کمربسته‌اند ملك ارا درغره شهر ذی قعدة الحرام بدربار گیتی مدار

۶ـ امد هنری صاحب که مامور اصفهان و شیراز بود ومعتمد-الدوله متعاقب او مامور شد هنوز

۷ـ معتمدالدوله نرسیده‌که خبر ورود شجاع‌السلطنه بدو منزلی قمشه بهنری صاحب میرسد که باپسرهای فرمانفرما

۸ـ و سپاه بسیار آمده‌اند همانساعت بایلغار برسر شجاع‌السلطنه تاختن آغاز می‌کنند بتوب البرزکوب صاعقه کردار دمار

۹ـ از او برمی‌آورد دو هزار نفر ازسپاه اورا مقتول و سه هزار نفر . . و دستگیر می‌گیرد شکستی فاحش می‌دهد بل افحش

۱۰ـ ده عراده توپ وسرآبها را هنری صاحب بتصرف‌می‌آورد بجهة خود این بشارت عالیشان اخلاص نشان اسمعیل بیگ غلام

۱۱ـ فرستادیم انعالیشان را مورد التفات فرمودیم‌باید این‌اخبار

فرح آثار را گوش زد خاص وعام نماید و مبلغ پنجتومان مژده‌گانی بمشارالیه بدهد ودرعهده‌شناسد

۱۲ـ فی شهر ذی قعده الحرام سنه ۱۲۵۰

حاشیه: دوگروانکه چایی اعلا با چندکله قندکه برسم پیشکش فرستاده‌بودی بنظر رسید خانه آبادان

چون [illegible] حاجی آقا [illegible] در اداره [illegible] کمال صداقت و دولتخواهی

بتصدی خدمات دیوانیه و مدارج کفایت و لیاقت [illegible] در حضور بندگان [illegible] مشهود آمد

در این اوقات [illegible] حاجی سیف الدوله حکمران [illegible]

و نیز [illegible] درجه اولاد [illegible] محض [illegible]

موجب صدور [illegible] منصب [illegible]

[illegible] شغل [illegible] کفایت [illegible] عهده [illegible]

[illegible] شهر [illegible] سنه ۱۲۹[illegible]

فرمان موتمن الرعایایی باقر بن آقا نقی برادر هاشم وکیل الرعایا

۱ـ مهر : ولیعهد ۱۲۷۸

۲ـ چون عالیجاه مجدت همراه میرزاحاجی آقا وکیل مدتهاست در اردبیل باکمال صداقت و دوستی

۳ـ امضاء ولیعهد

۴ـ متصدی خدمات دیوانی بوده ومدارج کفایت و لیاقت او کما یحتسب درحضور مبارك والا مشهود آمده

۵ـ واین اوقات عم اسعد ارجمند کامکار نامدارحاجی سیف الدوله حکمران اردبیل ومشگین مستدعی شمول عنایت

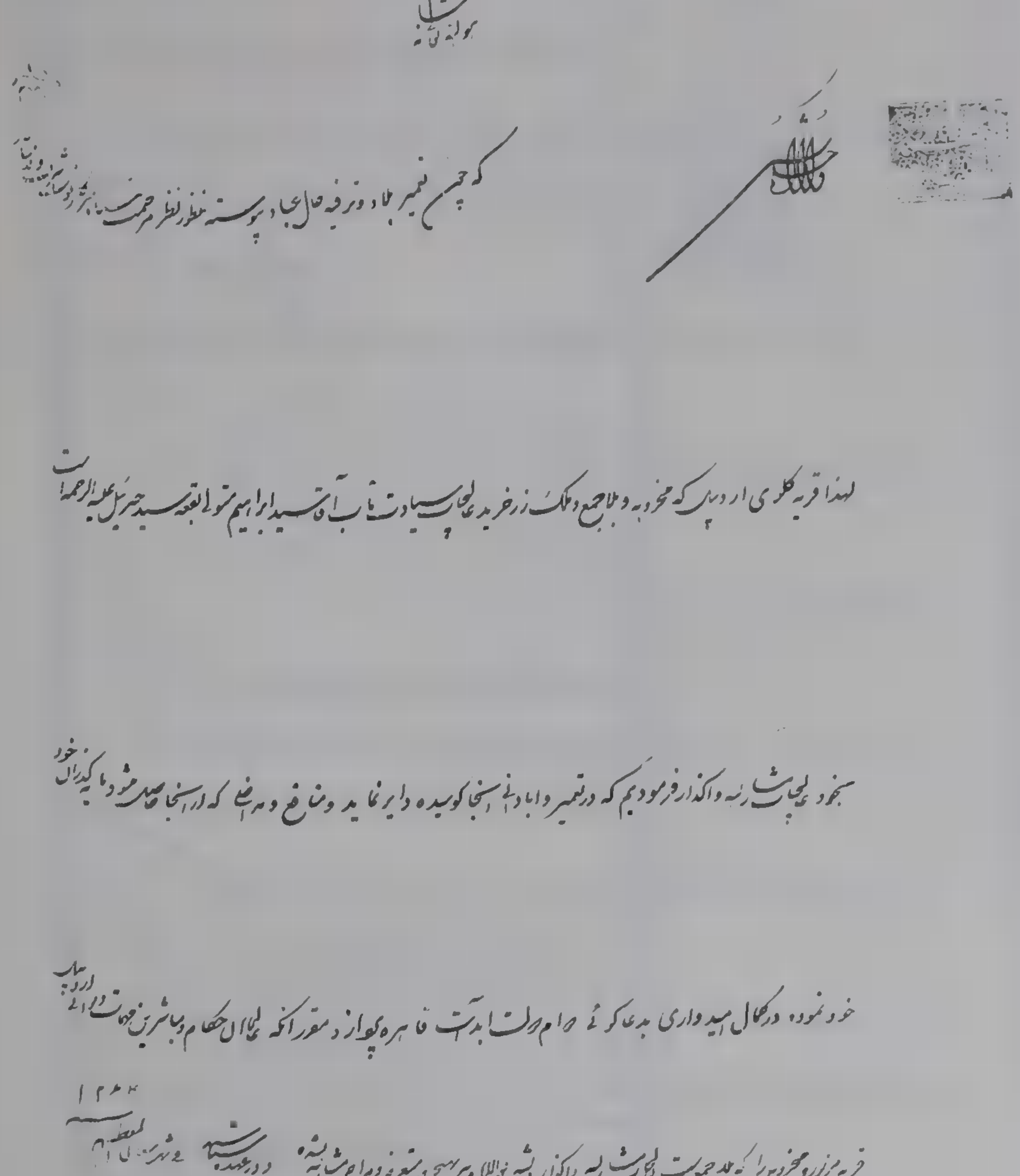
۶ـ وتجدید مرحمت در حق او گردیده لهذا محض استدعای عم مغری الیه وملاحظه شایستگی وافتخار عالیجاه مشارالیه اورا

۷ـ بموجب صدور این ملفوفه دستخط مطاع بمنصب نبیل موتمن الرعایایی اردبیل مفتخر ومباهی داشتیم که بانهایت

۸ـ استظهار وامیدواری مشغول خدمتگذاری گردیده مراتب کفایت خود را زیاده برسابق ظاهر سازد

۹ـ مقرر آنکه علما واعیان وارکان اردبیل عالیجاه مشارالیه را بمنصب مزبور منصوب دانسته واحترام اورا مرعی داشته ودرعهده شناسند

۱۰ـ فی شهر رمضان المبارك ۱۲۹۷

هو الله تعالی شأنه

... که چون تعمیر بلاد و ترفیه حال عباد پیوسته منظور نظر مرحمت ... ما بوده و هست

لهذا قریه کلوری اردبیل که مخروبه و بلاجمع و ملک زرخرید عالیجاه سیادت مآب آقا سید ابراهیم متولی بقعه سید جبرئیل علیه الرحمه است

بخود عالیجاه مشارالیه واگذار فرمودیم که در تعمیر و آبادی آنجا کوشیده دایر نماید و منافع و محصولی که از آنجا حاصل می‌شود مایه گذران خود

نموده در کمال امیدواری بدعاگوئی دوام دولت ابد آیت قاهره بپردازد مقرر آنکه عالیجاهان حکام و مباشرین جهات دیوانی اردبیل

قریه مزبوره مخروبه را که بلاجمع است بعالیجاه مشارالیه واگذار دانسته [illegible] و در عهده شناسند فی شهر [illegible] المعظم ۱۲۸۲

سید ابراهیم متولی بقعه سید جبرئیل

۱ـ هو الله تعالی شانه

۲ـ مهر

۳ـ حکم والاشد که چون تعمیر بلاد و ترفیه حال عباد پیوسته منظور نظر مرحمت بنیاد سرکار نواب اشرف والا میباشد صحیح است

۴ـ لهذا قریه کلوی اردبیل که مخروبه و بلا جمع و ملک زرخرید عالیجناب سیادت مآب آقا سید ابراهیم متولی بقعه سید جبرئیل علیه ـ الرحمه است

۵ـ بخود عالیجناب مشارالیه واگذارفرمودیم که در تعمیر و ابادانی انجا کوشیده دایر نماید و منافع ومداخلی که ازانجا حاصل میشود مایه گذران خود

۶ـ خود نموده در کمال امیدواری بدعا گوئی دوام دولت ابد آیت قاهره پردازد مقرر انکه عالیجاهان حکام ومباشرین مهمات دیوانی اردبیل

۷ـ قریه مزبوره مخروبه را که بلاجمع است بعالیجناب مشارالیه واگذار دانسته بعد الایام نیز بهیچوجه متعرض ومزاحم مشارالیه نشده ودرعهده شناسند فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۶۴

ملا خداوردی صاحب تعزیه درختم عباس میرزا از طرف فتحعلیشاه

حاج باقر
- ممیز مالیاتی
- سازنده حمام و عمارت

حاجی نقی
- عامل (رئیس) دارائی
- ممیز مالیاتی
- حمام آقا نقی درعالی قاپو
- محله آقا نقی در عالی قاپو

هاشم وکیل الرعایا
۱ - جواب ولیعهد
۲ - نامه به ولیعهد
۳ - حکم وکیل الرعایایی
۴ - حکم سرهنگی ونشان با حمایل سبز
۵ - ایل بیگ بوده است

باقر موتمن الرعایا
۱ - معاصر ناصرالدین
۲ - حکم سرتیبی با حمایل سرخ

نقی اعتماد الرعایا — **هاشم** — **حسینقلی** — **مصطفی**

مساجد اردبیل

مسجد جامع «جمعه مسجد» اردبیل - شماره ثبت تاریخی ۲۴۸

این مسجد باقیمانده مسجد باعظمتی از دوره سلاجقه است که بین کوچه‌های پیرشمس‌الدین و عبدالله شاه در میان قبرستانی بلند قرار گرفته است . این بنا از ۳ قسمت مرکب است یکی رواق که اکنون مبدل به مسجدی تیرپوش شده ، دومی بنای اصلی سابق که دارای گنبد بزرگ آجری با کتیبه‌ها و کاشیهای معرق و تزیینات تخمیری در بدنه خارجی بنا ومقرنس گچی در داخل بنا بوده ودراثر زازله و بی‌توجهی مردم به کلی فرو ریخته واکنون جزچندپایه وقسمتهایی‌ازگنبد وعرق چین آن برجای نمانده است ، سومی مناری است درفاصله ۲۵ متری غرب بنای اصلی و جدا ازآن که آنهم شکسته وقسمتی ازآن باقیمانده است .

عده‌ای معتقدند که این مسجد در زمان سلاجقه برروی یکی از ابنیه دوره ساسانی بناگردیده است[۱]. درفاصله‌کمی‌ازمسجد پایه مناره‌ای

---

۱ ـ صفحه ۱۴۷ ، معماری اسلامی ایران ، از مالدن ویلبر ، ترجمهٔ دکتر عبدالله فریار .

شکل ۱۵۱ــ سه قسمت متمایز ازچپ به راست : ۱ــ مسجد تیرپوش جدید . ۲ــ مسجد قدیم که دو تکه از ساقه (عرق چین) گنبد آن باقیمانده، دیده میشود. ۳ــ مناره، علی‌الظاهر منفصل از بنای‌اصلی ، دیده میشود .

به چشم میخورد که در زمان آبادی مسجد در کنار درب ورودی حیاط آن واقع شده بود ومقابر موجود پایه‌های قدیمی را پر کرده بود . این مناره شیوه سلجوقی دارد واز دو قسمت تشکیل یافته :

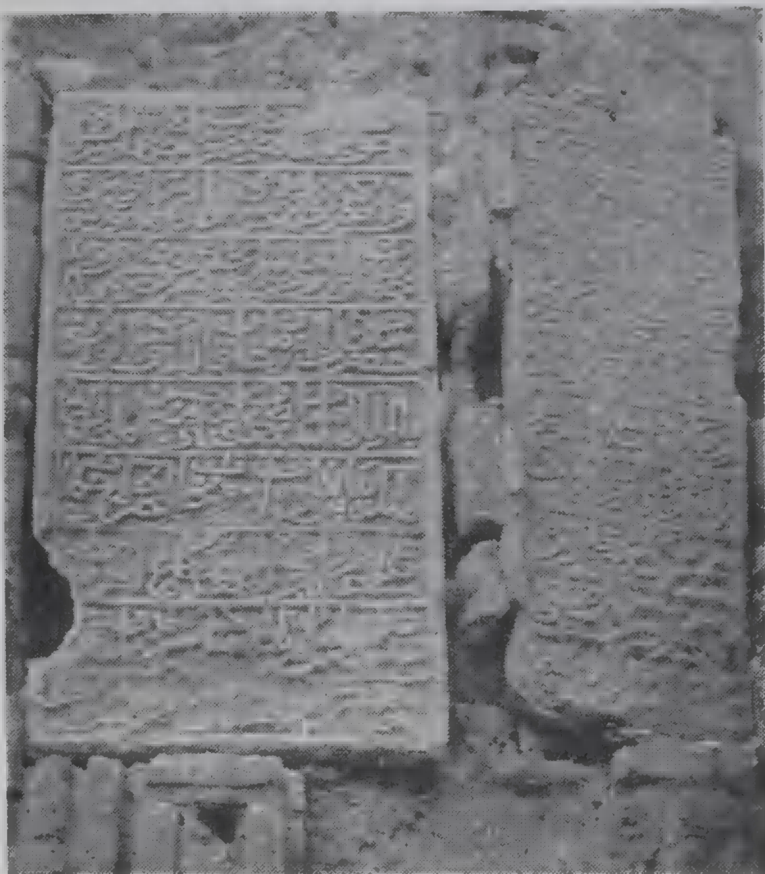
الف : پایه هشت ضلعی که اضلاع جنوبی آن فرسوده شده و در حفاری اخیر بیرون آمده است وهر ضلع آن ۲/۱۰ متر میباشد که باآجر وملاط گچ وآهك ، ساخته شده است .

شکل ۱۵۲ـ منـار منفصل «جمعه مسجد» و دورنمائی از شهر اردبیل
محله جمعه مسجد .

ب : بدنه استوانه به قطر ۵ متر که از نظر ساختمان و نما ۳ حالت متمایز تزیینی دارد ۱ـ درپائین بدنه آجرچینی افقی شده‌است به ارتفاع ۲/۷۵ متر ۲ـ آجر چینی جناقی (افقی- عمودی) به ارتفاع ۲٫۵۲ متر ۳ـ آجر چینی افقی حداکثر ارتفاع باقیمانده ۲ متر میباشد گنبد مناره فرو ریخته است .

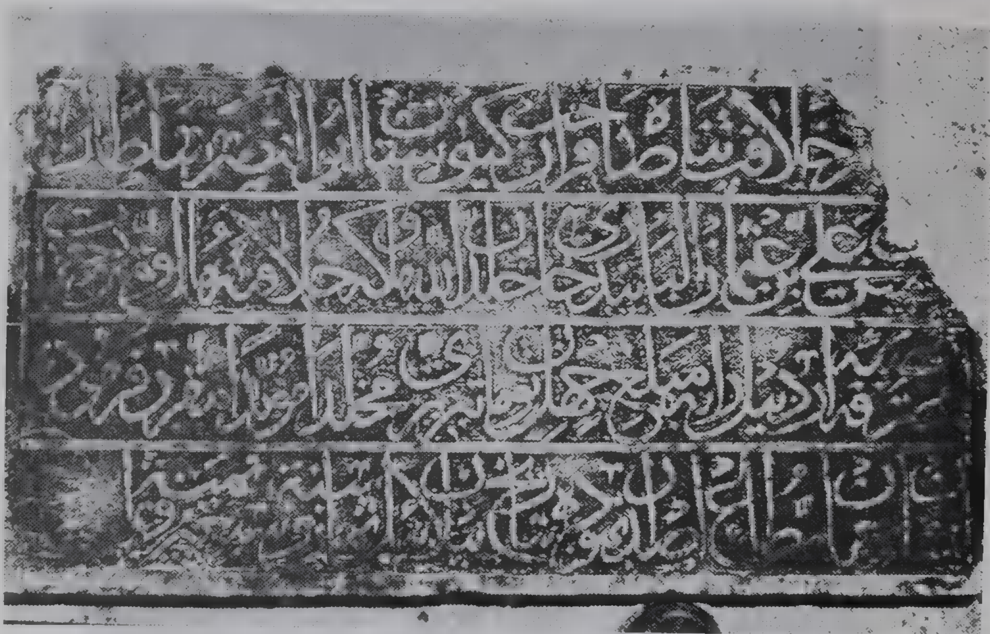
دربدنه منار دو سنگ نبشته باقیمانده که به ترتیب عبارتست از:

شکل ۱۵۳ــ سنگ نبشته‌های منصوب به برمنار .

سنگ نبشته مناره «جمعه مسجد» فرمان اوزون حسن آق‌قویونلو «سنگ نبشته بزرک سمت چپ شکل ۱۵۳» به طول ۱۲۶ و عرض ۶۸ سانتیمتر .

۱ــ چون پادشاه مغفرت پناه جهانشاه میرزا

شکل ۱۵۴ـ سنگ نبشته محفوظ در اداره فرهنگ وهنر اردبیـل که از محل خود درمنار افتاده است .

۲ـ وامیر «   »کبیر بایزید بسطامی[۱] طاب ثراه؟ ... مواشی ومراغی

۱ـ جلد دوم مطلع سعدین صفحه ۱۳۳۲ : عمر بیك پسر امیر بایزید بسطام از امرای جهانشاه قراقویونلو نام میبرد . درقریه عزیز کندی ازمحال سراسکنـد و درقسمت غرب قریه مقبره‌ای به نام(پیر) وجود داردکه جزو سنگ قبرهای موجود درمحل، سنگ قبرمرمرین،نام بایزید بسطام(بستطام) دیده‌شده(روایت‌ازآقای یوسفی مغامیراست). فرهنگ جغرافیایی ایران: عزیز کندی‌از بخش‌سراسکند شهرستان‌تبریز ۸ ك جنوب باختری سراسکند ـ ۶ ك شوسه سراسکند سیاه چمن (قراچمن) ۸ ك بخط آهن میانه ومراغه ـ کوهستانی ـ معتدل ـ سکنه ۱۱۷ ـ شیعه ـ ترکی ...

شکل ۱۵۵– درب ورودی مسجد تیرپوش جمعه مسجد اردبیل .

۳ـ چهارپایان بلده اردبیل جهت نجات آخرت بخشیده بودند سنه ۸۷۹

۴ـ حضرت سلطان الزمان وخاقان الدوران الواثق

۵ـ بالملك المستعان سلطان حسن بن علی بن عثمان خلدالله

۶ـ ملکه بنا بر ثبات دولت و نجات آخرت حکم جهان

۷ـ مطاع ... عنایت ...

سنگ نبشته دیگر به ابعاد ۱/۱۷ و ۰/۴۵ متر میباشد.

در بالای سنگ نبشته اول (بزرگ) جای کتیبه‌ای که در اداره فرهنگ وهنر حفاظت میشود خالی است و بر آن سنگ نیز چنین منقور است.

«۱ـ درزمان خلافت پناه صاحب قران گیتی‌ستان ابوالنصر سلطان

۲ـ حسن بن علی بن عثمان البایندری خان خلدالله ملکه وخلافته مال ومتوجهات

۳ـ قصبه محترمه اردبیل را به مبلغ چهل تومان تبریزی مخلداً موبداً مقرر فرموده

۴ـ فرمان جهان مطاع اصدار نموده بتاریخ ییلان ییل سنه ثمان وسبعین وثمانمیه. ۸۷۸»

داخل منار پلکان مارپیچی که به موذنه منتهی میشده وجود داشته که متاسفانه فرو ریخته است.

مسجد تیرپوش

بنایی است به ابعاد ۹/۸×۱۲/۵ متر، بایك طاق نمای جنوبی به عرض ۴ وعمق ۲/۶ مترمشرف به‌صحن‌قدیمی. همه بنا برروی ۹ستون چوبی قرار گرفته‌وستونها هم برپایه‌های سنگی غیرمنتظم «الا یکی از پایه‌ها که هشت ضلعی منتظم به ضلع ۱۴ سانتیمتر وارتفاع ۳۷ سانتیمتر میباشد» مبتنی است.

درب ورودی چوبی تکه‌کوب شده بامیخهای آهنی برجسته دارد

شکل ۱۵۶- دیوار بیرونی مسجد قدیمی، گنبد وتضاریس عمودی آن.

(شکل ۱۵۵) ودر بالای یك لنگه آن چنین کنده‌کاری شده است: «... تازه کردند» «چه‌بشمریم تاریخش خلف شد» «خلف خواند دعای ازعزیزان» «که عمرش در رهی.. تلف شد» وکاملا مشابه دربهایی است که اغلب درقرن هفتم هجری قمری ساخته شده و زیباترین نمونه آن درمسجد ترك میانه مشاهده میشود.

مسجد قدیم

که اصیل وقدیمی است، بنایی مرکب ازچهار طاقی وگنبد بوده که بر آن قرار داشته است. تمام بنا آجری و به مقدار خیلی کم در

شکل ۱۵۷– دیوار شرقی جمعه مسجد .

تزیینات آن کاشی بکار رفته است . نمای گنبد (آن مقدار که باقی‌مانده است) در بدنه خارجی وازپائین به بالا چنین است :

۱– دیوار آجری صاف (ابعاد آجر ۶×۲۳ سانتیمتر) در پایه گنبد . یامحل تبدیل چهار طاقی بزرگ به۸ طاقی کوچك متناوب (طاقی و دیواره) باهشت دیوارچه «۱۶ضلعی‌منتظم» در داخل بنا. اما دربیرون بنا پایه یاساقه گنبد را میسازد تزیینات آن تضادیس یا شیارهای عمودی

شکل ۱۵۸ـ دو تکه ازساق گنبد « جمعه مسجد » که رویه خارجی و داخلی آن را نشان می‌دهد .

« منشور مثلث القاعده » میباشد . که بالای هرشیار تاضرس عمودی به مقرنس با تزیینات تخمیری و کاشی فیروزه‌ای و آبی سبز منتهی میگردد. ارتفاع شیارها ۲/۱۶ متر و فاصله یال منشورها از هم ۵۷/. متر میباشد .

بر بالای شیارها فقط چند ردیف آجر چینی افقی باقی مانده و تمام گنبد فرو ریخته ومنهدم شده است .

شکل ۱۵۹– مقرنس بالای تضاریس ساق گنبد مسجد با تزیینات تخمیری واندکی کاشی .

تعداد تضاریس به حساب قریب به یقین « با احتساب قطر ساقه گنبد وفواصل یال منشورها » ۵۶ عدد بوده ومحیط آن که ساقه گنبد میباشد ۳۱/۹۲ متر وقطر گنبد از بدنه خارجی ۱۰ متر بوده است . ساقه گنبـد

شکل ۱۶۰ـ طاق شمالغربی بادو طاقچه ویك دیدارچه .

برپایه مربع مستطیل «که امتداد چهار دیوار بنا قبل از تقسیم آن به ۸ و ۱۶ضلع میباشد» قرار دارد به‌اضلاع ۱۵/۲۰ × ۱۵/۰۵ مترمبتنی‌است درخارج بنا هیچ نوع نشانه‌ای دال برچگونگی‌وابعاد گنبدباقی

شکل ۱۶۱ـ طاق‌شمالشرقی و دیوار شمالی و «دربیکه» به نمازخانه (مسجد تیرپوش) متصل ومرتبط است . و رویه داخلی ساق گنبد .

نمانده است : اما ازداخل بنایی‌است به شکل‌مربع باابعاد ۱۳٫۶×۱۲٫۶ متر، آجری‌ساده باچهار طاقی بزرگ‌که راهروهایی در دیوارهای شرقی وغربی‌دارد به ابعاد زیر: به ترتیب در دیوارشرقی به سوی جنوب۱٫۴۵ و ۲٫۸ و ۱٫۵۵ متردر دیوار غربی به سوی جنوب «درب ورودی» ۱٫۴ متر و راهروها ۳ متر و ۱٫۵ متر . طول ضلع جنوبـی مسجد ۱۹ متر می‌باشد .

شکل ۱۶۲ـ طاق جنوب غربی مسجد قدیم .

درضلع جنوبی‌مسجدتیرپوش «دری» تعبیه شده‌که با یك پله وارد صحن مسجد قدیمی‌میگردد. دست‌راست «درب» طاق شمالغربی است که دو طاق کوچك‌آجری آن‌وقسمتی ازساق گنبدکه تمام تزیینات رویه‌آن که‌گچی بوده ریخته فقط اندکی ازگچ‌بری‌و نقاشیها باقیمانده است‌که در

شکل ۱۶۳ــ طاق جنوب شرقی بــاشیرازه نقاشی شده ونیم قاچ هـــا و متون نقاشی شده « جمعه مسجد » اردبیل .

(شکل ۱۶۰) دیده میشود.

تزیینات اغلب طاقها ناقص شده و بعضی شکافها و شکستگی های تاسف آوری دارد . از این میان طاق جنوبشرقی باوجود شکاف ناهنجار (شکل

شکل ۱۶۴ـ محراب ومقرنس‌های گچی آن در «جمعه مسجد» اردبیل.

۱۶۳) مختصات نقاشی روی گچ را حفظ نموده که باین ترتیب مشخص است:

حاشیه طاق ازخارج به داخل زنجیره و شیرازه کشی شده، و فصل مشترك دو قوس طاق درامتداد کنج مسجد ازبالا به پایین نقش حاشیه و

شکل ۱۶۵- محراب کوچك «بخاری دیواری؟» جمعه مسجد اردبیل.

شیرازه داشته و طاق را به دو قسمت « نیم قاچ» تقسیم کرده و هر نیم قاچ در داخل خود بعداز یك حاشیه سفید و زنجیره زیبا، نیم‌قاچ کوچکتری راکه بانقوش ترنج وبادامچه وگلهای شاه عباسی زیبا، بایك تقسیم بندی منطقی نقاشی کرده‌اند دربر میگیرد (شکل ۱۶۳) .

شکل ۱۶۶ـ چگونگی پوسیدگی وانهدام آجر واستحکام ملاط گچی
که اثرمرور زمان وعوامل جوی را نشان می‌دهد.

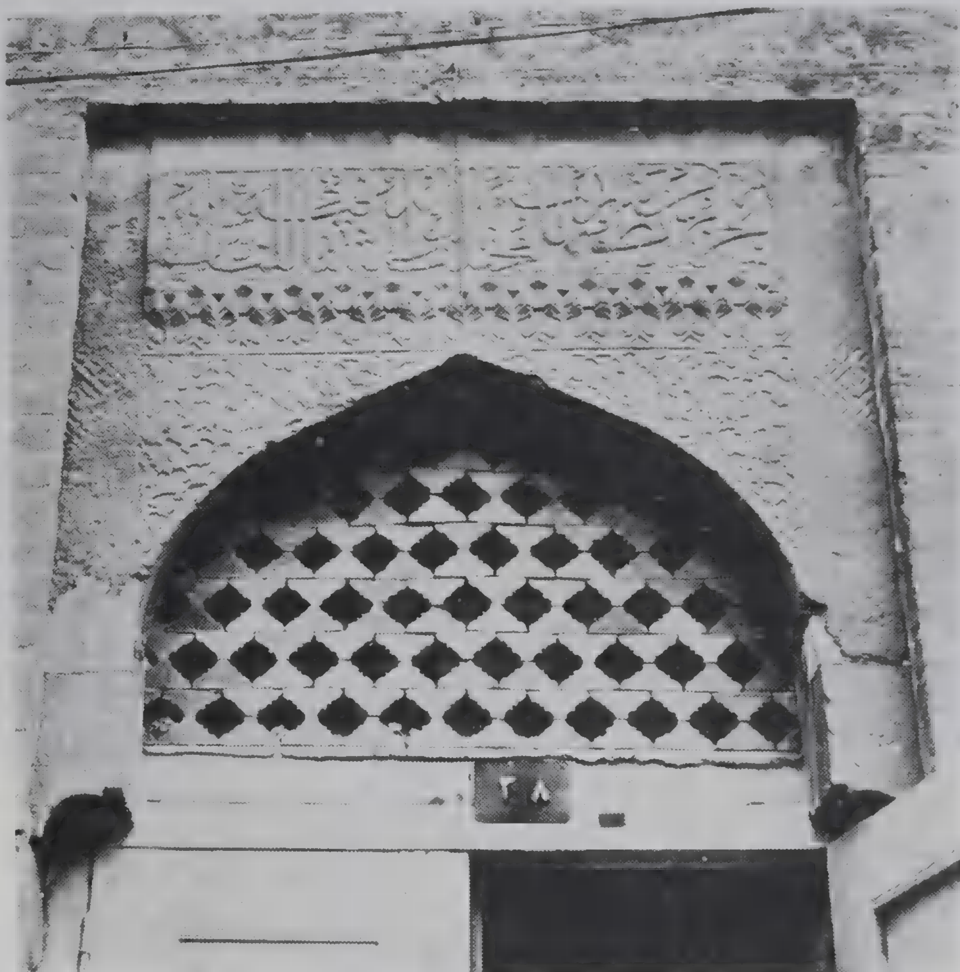
علاوه بر نقاشیهای روی کچ آثار تزیینی دیگری ازگچ‌بریهای زیبا بر بالای محراب به صورت قرنیس باقی مانده است که درعین سادگی بسیار زیبا است. در زیر این‌قرنیس‌هم قاب ساده‌ای‌محراب را دربرگرفته و خود محراب لچکهای بالای آن ظاهراً بر دو نیم ستون گچی باتزیینات ساده استوار است. کتیبهٔ بالای محراب سفید وخودآن در دو قسمت مقرنس‌کاری شده است: در پایین مقرنس‌کاری در یك طاق

نمای معمولی . آن کتیبه سفید و دیگری مقرنس کاری گچی در شکل محرابی کشیده وممتد که با نغولی ساده قاب گرفته شده است. بالاخره یك ردیف گچ بری بر بالای محراب به‌صورت مقرنس ساده ومتوالی (شکل ۱۶۲).

درسمت راست محراب درپای دیوار ، محراب کوچکی « شبیه بخاری دیواری بدون دودکش» یا آتشگاه کوچك « درصورتیکه بنا را از دوره ساسانیان بدانیم وآتشگاه بوده باشد» به چشم می‌خورد که نوع فرسایش بسیارجالبی دارد؛ بدین ترتیب که آجرهای آن به مرور زمان پوسیده و ریخته و ملاط گچی آن باقی مانده است ، که هم حاکی از استحکام خارج ازتصور گچ درمیان مصالح ساختمانی بوده وهم قدمت این بنا را « از دوره ساسانی» به خاطر حالت غیرمربوط آن به یك مسجد می‌رساند(شکل ۱۶۵ و ۱۶۶) .

مسجد حاج فخر

درکوچه‌پشت شهیدگاه یا(حسین‌علی) دریك میدانگاهی واقع‌شده است، درب‌ورودی دردیوارشمالی تعبیه شده(این‌دیوارمشرف برمیدانگاهی و ۱۰ متر و دیوار غربی مشرف به کوچه ۱۵/۱۵مترطول دارد) طرفین درب ورودی طاق نمای آجری ساده دارد . بالای درب ورودی را طاق‌ـ نمایی سنگی منقور وپنجره مشبك آجری درمتن ساق نما زینت داده است . کتیبه سنگی ازسه تکه سنگ مرکب است : سنگ نبشته و دو عدد پایه به‌عنوان نیم سرستون درطرفین سنگ نبشته. برکتیبه سردرب

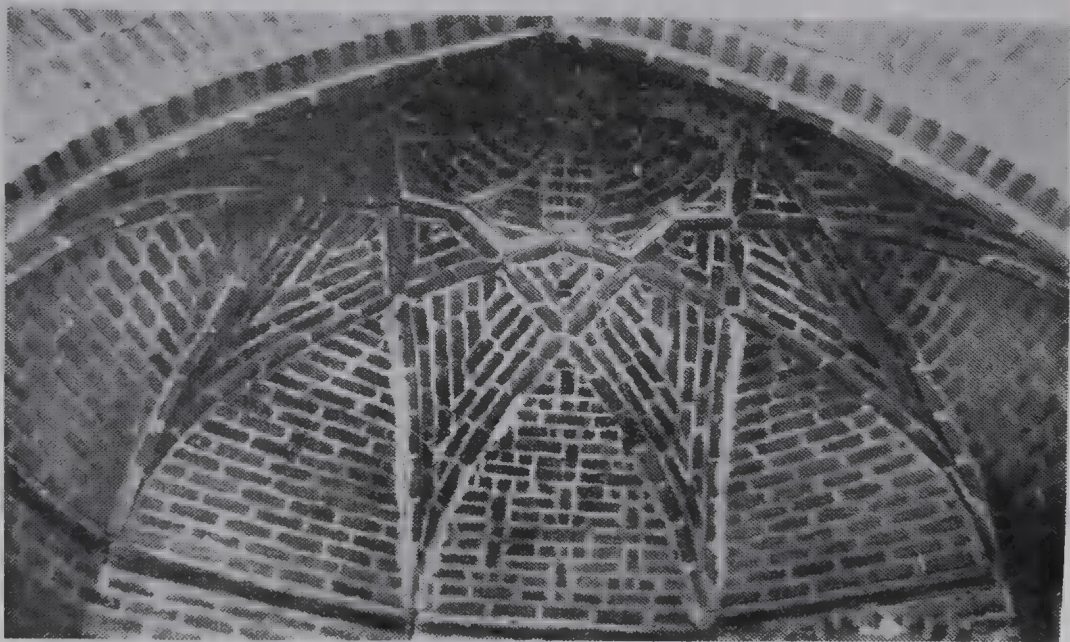

شکل ۱۶۷ـ سر درب سنگی مسجد حاج فخر .

سه نوع خط و نقش منقور است :

۱ـ سنگ‌نبشته‌ای به خط نسخ ثلث ... یخرج من بطونها شراب مختلف الوانه فیه شفاء للناس[1] ...

۱ـ از آیه ۷۱ ازسوره النحل : ثم کلی من کل الثمرات فاسلکی سبك ربك ذللا یخرج .... ان فی ذلك لایه لقوم یتفکرون .

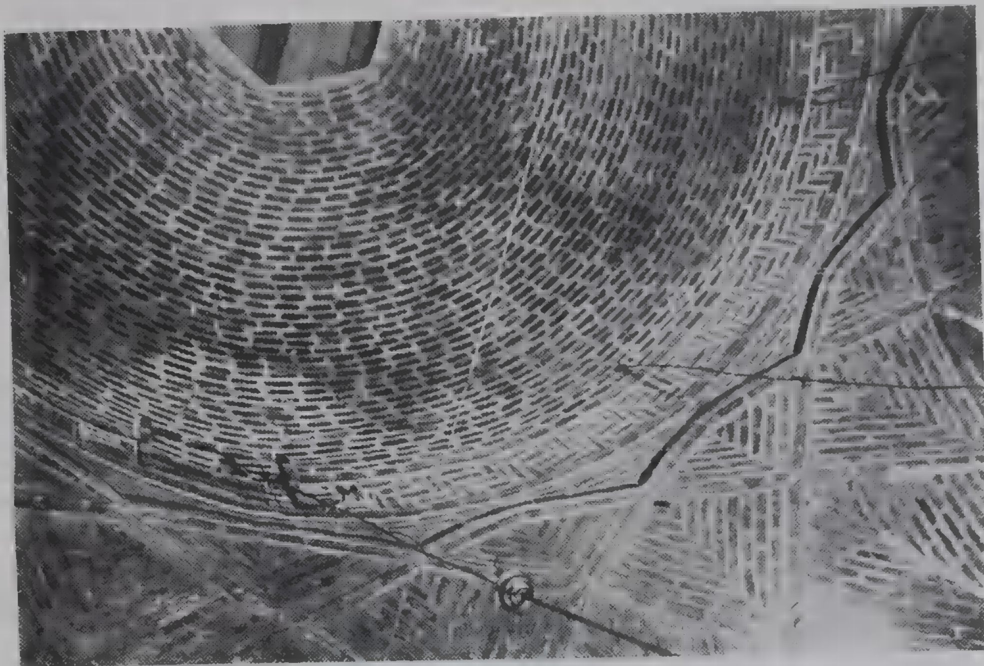

شکل ۱۶۸ــ نیم گنبد یگی ازرواق‌های مسجد حاج فخر .

۲ــ در زیر کتیبه واچکهای آن مقرنس‌کاری و برك شبدر در یك ردیف تاکنج جناق طاق نما و پایین آن اسلیمی خرطوم فیلی (دهان اژدهایی) پرکار، نقر شده است .

۳ــ درحاشیه‌های کتیبه و نقوش درمربعی ، اسم «محمد ص» با خط کوفی ۴ بار تکرار ودر وسط آن اسم «علی ع» نقر شده است .

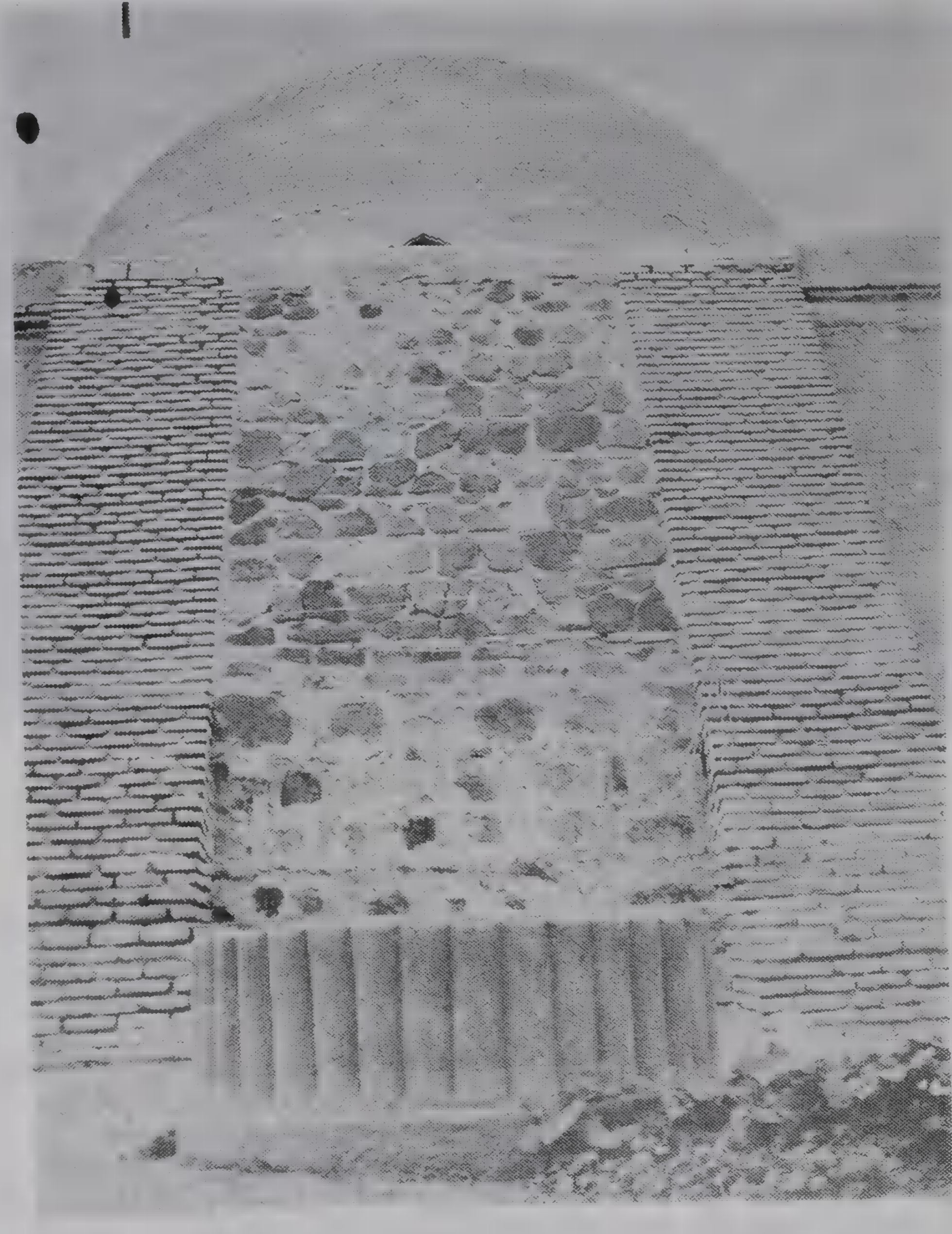
ابعاد سنگهای سه‌گانه سر درب : طول ۱۳۰ سانتیمتر ؛ ارتفاع ۱۲۰سانتیمتر، فاصله کنج جناق طاق نما تا بالای کتیبه ۴۰سانتیمتر؛عرض پایه‌ها ۱۵ سانتیمتر وفاصله پایه‌ها ازهمدیگر ۱۰۰ سانتیمتر میباشد .

شکل ۱۶۹ــ قسمت اعظمی از گنبد و آویزهای ساقه گنبد مسجد حاج فخر .

ازیك کفش‌کن کوچك وارد نمازخانه مسجد مــی‌گردد . مسجد بنائیست ۸ ضلعی که فاصله اضلاع متقابل ازهمدیگر ۸/۲ متر وهرضلع آن دارای یاك رواق‌کم عمق وطاق نمای‌زیبا دارد ونیم‌گنبدی‌که بر رواقها ساخته شده (شل ۱۶۸) پنج ضلعی بوده و دارای چهارآویز و دونیم‌آویز میباشد .

اضلاع هشت‌گانه مسجد دارای‌طولهای متناوب‌میباشد ضلع درب ورودی ومحراب (شمالی وجنوبی) واضلاع شرقی وغربی ۳۳۷ سانتیمتر ولی اضلاع مابین آنها ۳۳۲ سانتیمتر طول دارنــد وچــون کف آنهــا نیمدایره است ؛ عمق آنهــا نصف قطــر و $\frac{۳۳۷}{۲}$ و $\frac{۳۳۲}{۲}$ سانتیمتر میبــاشد

شکل ۱۷۰– سنگ آب مسجد حاج فخر وپشته محراب مسجد و گنبد آجری آن .

شکل ۱۷۱ـ سنگ‌آب مسجد حاج فخر اردبیل .

(۱۶۸/۵ و ۱۶۶ سانتیمتر عمق رواقها است) .

رواقها دارای جناق‌بندی کاملی است که به یك گل ۱۲ پر درنیم سقف رواق منتهی میشود (شکل ۱۶۸) وآجر چینی بدیعی دارد .

مابین رواقها نیز جناق‌بندی کامل که به یك زنجیره ۱۶ جناقی (زیر عرق چین گنبد) خاتمه می‌یابد وگنبد ساده با آجر چینی «افقی - عمومی» در ساقه وآجر چینی افقی درمتن برروی آن تعبیه شده است . بالای درب ورودی «یاعلی» (شکل۱۶۹ سمت چپ ساقه گنبد) و

«الله» بر بالای محراب مسجد در ساقه گنبد (حد فاصل جناقها و گنبد که آجر چینی افقی ـ عمودی دارد) با تزیین تخمیری آجری تعبیه شده است.

از رواق جنوبشرقی دربی به حیاط کوچك مسجد باز میشود.

درحیاط مسجد سنگك آب استوانه‌ای با نقوش برجسته نیم ستون پایه‌دار. بدون هیچ نوع سنگك نبشته موجوداست (شکل ۱۷۰ و ۱۷۱).

سنگك آب دارای ۶۵ سانتیمتر ارتفاع و ۱۳۶ سانتیمتر قطر دهانه ازلبه خارجی) و ۳۶ شیار برجسته میباشد.

مسجد اعظم

مسجدیست نو ساخته باسبك کاملا جدید ودرابعاد قابل توجه که دارای موذنه‌ای سالم و تقلید شده ازگنبد «الله‌الله» شیخ صفی‌الدین میباشد. (شکل ۱۷۲).

درشکل ۱۷۳ شبستان بزرگك مسجد اعظم و مقطع گنبد آن در سقف مستقیم که حاوی پنجره‌ها وگنبد جهت تامین نور وهوا تعبیه شده است دیده میشود.

منبر این مسجد متناسب باشبستان بزرگك آن ازچوب بادوام وبه صورت زیبا با اشکال‌هندسی که ملهم ازتصاویر خاتم کاریست تعبیه شده‌است (شکل ۱۷۴). ابعاد این منبر ۳٫۶۳متر طول، ۱٫۴۶ مترعرض، ۳٫۳۶ متر ارتفاع و دارای ۷ پله میباشد.

شکل ۱۷۲ـ موذنه مسجد اعظم.

موذنه مسجد اعظم درگوشه شمالغربی خارجی شبستان واقع شده وارتفاع آن ازکف صحن مسجد ۱۱ متر قطر آن ۲٫۷۸ متر میباشد تزیینات آن ازپائین به بالا: تلفیق آجر باکاشی فیروزه‌ای میباشدکه چهار

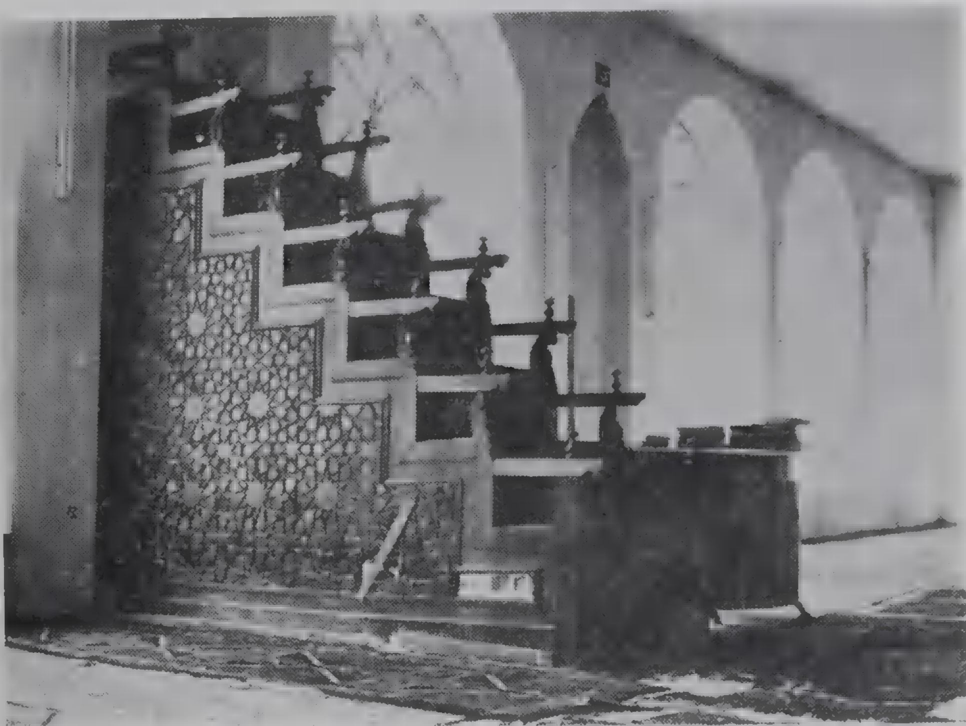

شکل ۱۷۳– شبستان مسجد اعظم.

خانه‌هائی درمتن آجر بوجود آورده است.

بالای آن مقرنس آجری ویك ردیف الله (باتکرار الله در زیر پنجره‌ها) که ۷ بار تکرار شده وازگنبد الله الله تقلید شده با ۷ پنجره کنگره دار ساخته شده است.

موذنه در زمان قاجاریه و به‌سبك آن دوره ساخته شده ولی مسجد درسال‌های اخیر تجدید بنا گردیده است.

شکل ۱۷۴- منبر مسجد اعظم اردبیل.

مسجد میرزا علی‌اکبر[1] مجتهد

مسجد مجهز ومجلل میرزا علی‌اکبر درمرکزاردبیل نزدیك بازار

شکل ۱۷۵ـ درب ورودی وموذنه مسجد میرزا علی‌اکبر دراردبیل .

۱ـ آقا میرزا علی‌اکبر دومین فرزند حاج میرزا محسن مجتهد (متوفی به سال ۱۲۹۵ هـ. ق.) معروف بـودکه از علمـای بنام وثـروتمندان اردبیل بشمار می‌آیند، آقا میرزاعلی‌اکبر به‌تاریخ ۲۵ شعبان ۱۳۴۶«۱۳۰۶/۱۱/۲۸»دراردبیل درگذشت ، ر.ك.صفحات ۱۶۷ و ۱۶۸ و ۴۶۲ کتاب اردبیل درگذرگاه تاریخ .

شکل ۱۷۶ ـ زنجیر تعبیه شده در پشت درب شمالغربی مسجد میرزا علی اکبر .

واقع‌شده دو درب ورودی‌دارد یکی‌در کوچه شهیدگاه مشرف به‌خیابان سی متری (شکل ۱۷۵) و دیگری در کوچه شهیدگاه قرار دارد . درب ورودی دومی به یك هشتی‌معمولی وبعداز آن به یك حیاط خلوت

شکل ۱۷۷ـ حیاط خلوتی مسجد میرزاعلی‌اکبر: درب ورودی کفش کن نمازخانه مسجد میرزا علی‌اکبر درچپ تصویر دیده میشود.

منتهی‌میشود، درپشت این‌درب‌زنجیری که یك طرف‌آن پاره شده به‌سقف وطرفین درب آویخته‌است(شکل ۱۷۶) برروی لوله اتصالی زنجیر کلام: بسم الله الرحمن الرحیم ـ وادخلو الباب مسجداً ـ وقولو احطه نغفرلکم‌ـ خطایاکم وسنزید المحسنین ـ عمل مرتضی؛ منقور است.

حیاط‌خلوت به‌شکل‌مستطیل «۵/۷۰×۱۲متر» میباشد. دیوارها و طاق نما های آن آجری و ازاره آن به ارتفاع ۸۲/. متر از سنگ تراشیده است، در ضلع جنوبی آن پنجره مشبك «گره چینی» باالنسبه پرکاری‌باقیمانده به عرض ۳/۳۵ مترولی پنجره شمالی خراب شده‌است.

گوشه جنوبشرقی حیاط خلوت (شکل ۱۷۷)بوسیله یك‌کفش کن

طویل به‌شبستان مسجد مرتبط است که در یکطرف آن اطاقی مستطیل با تزیینات چوبی به نام «اطاق» یا «حجله» حضرت ابوالفضل العباس به‌طول ۶/۴۰ متر وعرض ۳/۵۵ متر ساخته شده است (شکل ۱۷۹) ازسوی دیگر به وسیله

شکل ۱۷۸- درب ورودی قرایتخانه و کتابخانه محمدیه ومدرسه میرزا علی‌اکبر .

شکل ۱۷۹ــ حجله حضرت ابوالفضل‌العباس درمسجد میرزا علی‌اکبر.

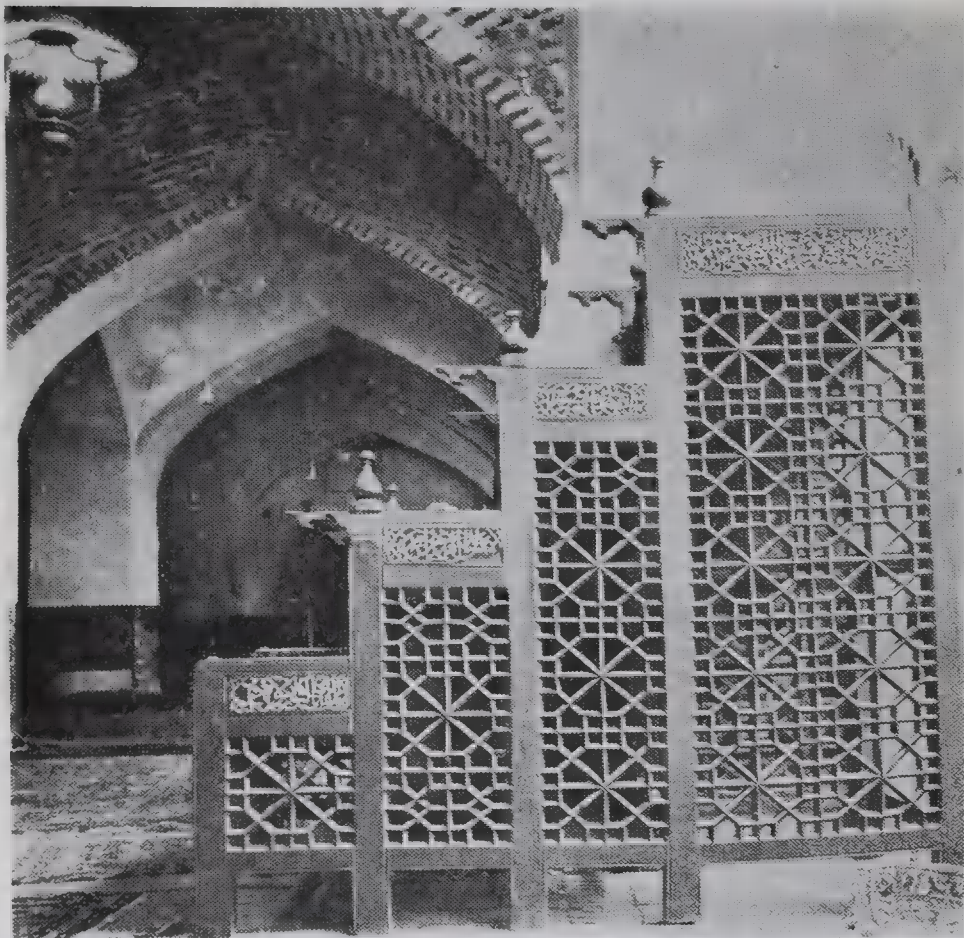
یك هشتی به صحن مسجد وارد میشود طول صحن ۳۶ متر و عـرض آن ۳۲/۹ متراست درضلع شرقی صحن‌حجرات طلاب‌علوم دینی در دوطبقه درسراسر ضلع واقع شده‌است ضلع‌جنوبی به‌وسیله درب ورودی بـزرگ به کوچه شهیدگاه مرتبط است . دروازه درب از سنگ و آجـر ساخته شده است . ارازه سنگی پایه‌های دروازه به عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۱/۶ متر از کف صحن ساخته شده است ؛ بالاتر ازآن طاق نمای مدور آجری بـه ارتفاع ۴ متر تعبیه شده است . ضلع غربی صحن کتابخانـه

شکل ۱۸۰- نمایی ازشبستان یا نمازخانه مسجد میرزا علی‌اکبر درادربیل .

و قرائتخانه محمدیه با در و پنجره‌های سراسری ؛ و در ضمن مدرسه میرزا علی‌اکبرهم درین ساختمان واقع شده است . این کتابخانه درحدود یکهزار جلد کتاب دارد و به سال ۱۳۳۹ هجری شمسی (۱۳۷۹ قمری) تأسیس یافته است (شکل ۱۷۸) .

در وسط صحن کنار حوض بزرگ سنگی، یك سنگ‌آب شیاردار باقطر دهانه ۱/۱۶ متروارتفاع ۰/۷۶ متر و۳۲عدد شیار عمودی ازسنگ خارا قرار دارد.

شکل ۱۸۱– منبر مشبك مسجد میرزا علی‌اکبر که به سال ۱۲۴۹ ه.ق. ساخته شده است .

مسجد بنایی است به‌ابعاد ۲۴ × ۳۰ متر و سقف آن بر روی ۳۰ ستون (۶ ستون در ۵ ردیف) - باقطر متوسط ۰/۸۸ متر بنا شده‌است. فاصله‌ستونها از همدیگر ۳/۱۸ متر و مصالح ساختمانی آن آجر میباشد. سقف مسجد گنبدهایی است که بر روی طاق میان ستونها زده شده است (شکل ۱۸۰)

شکل ۱۸۲ـ منبر مسجد میرزا علی‌اکبر اردبیل .

رواقهای ضلع جنوبی نمازخانه تجدید بناشده ودارای سقف افقی است که ازهر کدام از رواقها یك دست جار (چهلچراغ ـ لوستر) بسیار نفیس بلوری «دو پوست وسه پوست باتصاویر ناصرالدین شاه» بارنگهای مختلف آویزان است.

صحن نمازخانه بافرشهای زیبا وتقریباً هم‌قد مفروش است .

دوعدد منبر«یکی مشبك چوبی-دیگری به صورت صندلی بازودار وچرخ دار» وجود دارد؛ اولی‌منبریست چوبی مشبك به طول ۱/۸۷ متر وعرض ۹۳/. متروارتفاع ۲/۰۶ متر، برحاشیه مسند آن کلام : «نصر من الله وفتح قریب وبشرالمؤمنین ۱۲۴۹» مشبك کاری شده است (شکل ۱۸۱) .

دیگری‌منبری‌است به صورت صندلی بازودار وچرخدارکه مسند آن۶۵/. ×۶۲/. متر بوده وارتفاع‌پایه‌های جلو۱/۰۴ متروعقب۱/۲۳ متر میباشد . درانتهای بالای پایه‌ها چهار لوحه نقاشی شده باقاب شیشه‌داری وجود دارد که برلوحه بازوها چنین‌نوشته شده است : «وقف‌روضه منوره» «حضرت امیر علیه‌السلام ۱۲۹۳» (شکل ۱۸۲) .

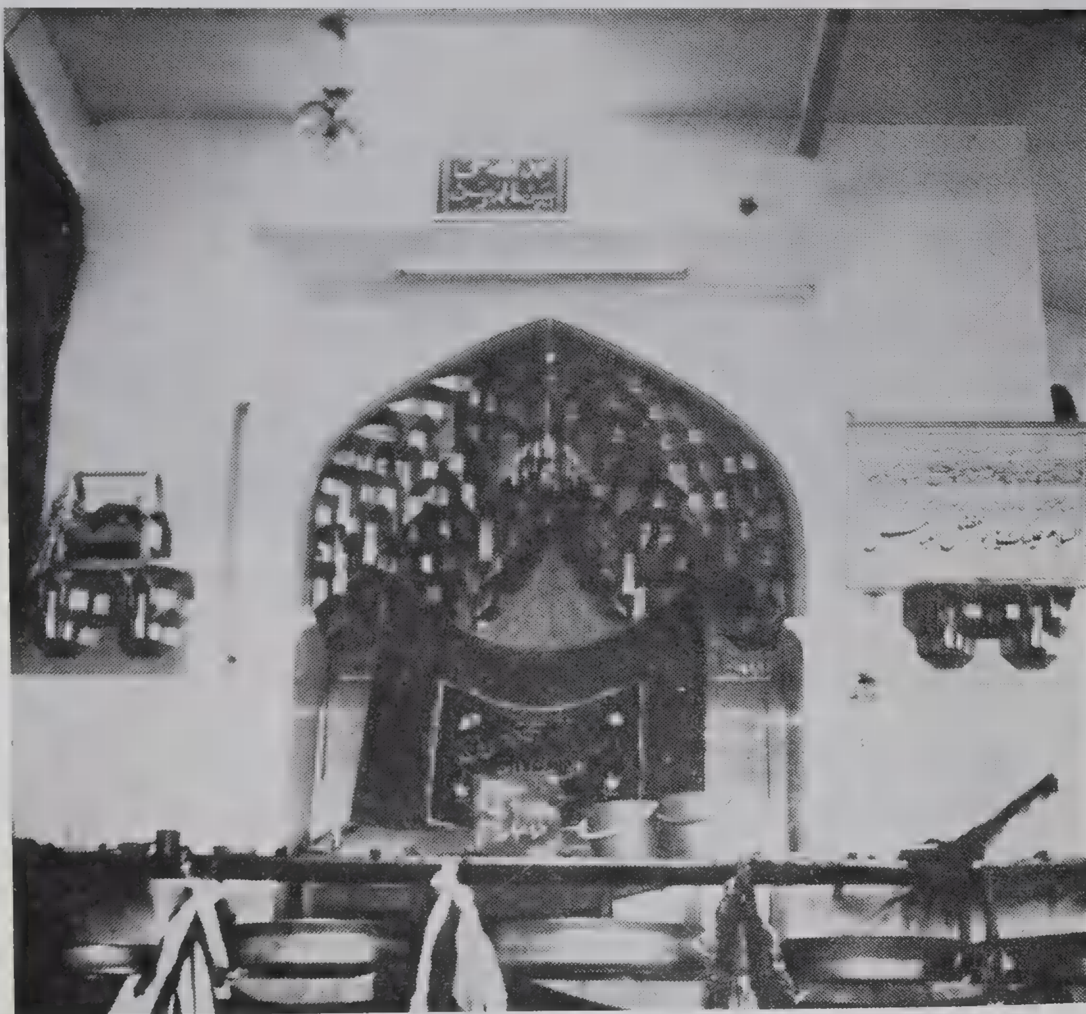
مسجد جامع

طاق نما و هشتی قدیمی مسجد جامع اردبیل

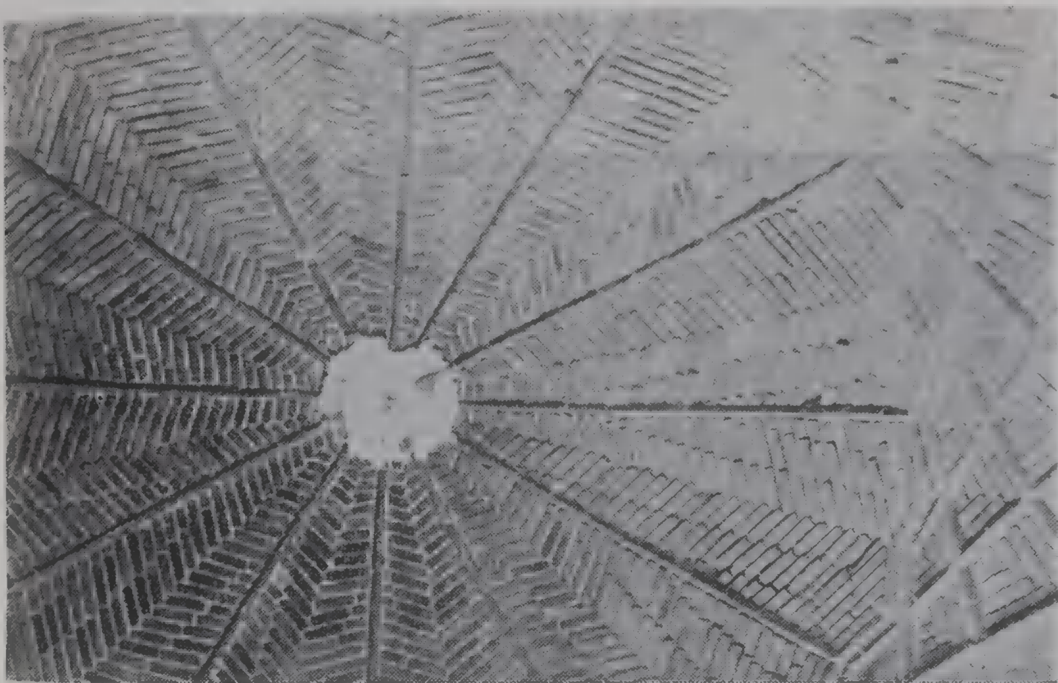
مسجد جامع اردبیل مانند مسجداعظم نوسازی شده ولی در گوشه شمالغرب شبستان مسجد، طاق نمایی با پایه‌های اصلی از بنای مسجد قدیم که منسوب به دوره صفوی است، وجود دارد؛ پایه‌های این طاق نما (شکل ۱۸۳) دارای ابعاد زیر هستند: عرض پایه چپ ۰/۸۵ متر، پایه راست ۰/۷۰ متر وعرض مجموعه درضلع جنوبی که در (شکل۱۸۳) دیده میشود ۴ متر. یك پَخ ۰/۴ متری دریال داخلی پایه راست وجود دارد عرض شمالی‌جنوبی، پایه راست ۱/۷۷ متر وعمق داخلی طاق نما ۱/۳۵ متر میباشد؛ ارتفاع طاق نما ۵ متر وتزیینات داخلی آن چهار شاخه مقرنس‌کاری گچی است که همگی رنگ روغن طلایی (اکلیل) دارد.

همچنین یك هشتی با ازاره سنگی به ارتفاع ۰/۷۴ متر با گنبد قاچدار آجری منسوب به بنای مسجد قدیم باقیمانده‌است (شکل۱۸۴) که یك هشت ضلعی با ابعاد ۲/۵ متر میباشد. از ضلع غربی به بازار اردبیل وازضلع شرقی به حیاط مسجد (حیاط ۳۴ متر طول و ۳۳ متر

عرض دارد) مرتبط است هرضلع یك طاق نما دارد وبرروی‌این مجموعه گنبد وآویزهای متنوع نهاده شده است .

شکل ۱۸۳ـ طاق‌نمای قدیمی مسجد جامع اردبیل .

شکل ۱۸۴– هشتی ضربی قاچدار درب ورودی مسجد جامع

پلهای اردبیل

شهرستان اردبیل و بخشهای تابعه آن به خاطر وجود رودخانه‌های متعددکه اغلب شان در جلگه‌ها جاریست، دارای پلهای متعددی، جهت حفظ ارتباطات میباشد. تعلق آنها به دوره صفویه وقفه‌ای را در استمرار تاریخ نظامی واقتصادی ویا خلایی‌را درتاریخ به‌وجود میآورد ؛ چنانچه قبل ازحمله چنگیزخان وحکومت ایلخانان مغول درایران و نیزقبل از تجدید حیات مدنی وفرهنگی مراغه وتبریز، اردبیل دارای شهرت و مرکزیتی معادل تبریزبوده و نیز درمسیرراه ارتباطی مستقیم مابین عراق عجم وزنجان ازیکطرف واران وارمنستان وارسباران در طرف دیگر و درواقع در مرکز تقاطع سرزمینهای استقلال طلبان مختلف (در مقابل اعراب) قرار داشته است ؛ به این دلیل وهمچنین به علت مرکزیتی‌که در زمان ساسانیان داشته ، بایستی طرق ارتباطی قوی ومتعدد مانند راه‌های شوسه و پلهای محکم و گذرگاههای مختلف کوهستانی میداشت . نه پلهایی باسبك معماری صفوی و مصالح مختلف‌ساختمانی (از نظرجنس وابعاد سنگهاو آجرها) وممکن است ، اولا ـ این پلها برروی پایه‌های پلهای قدیمی بناشده باشد ثانیاً ـ در محل پلهای منهدمه و معدومه

قدیم‌تر (اوایل اسلام یاقبل از اسلام مخصوصاً ساسانیان) تجدید بناو نوسازی شده باشد . هم اکنون دراردبیل و توابع آن دهها پل قدیمی و نوسازی شده موجود بوده و ساخته شده است که قدیمی‌تر آنها مذکور میگردد و بقیه خارج از وظیفه است :

۱- پل قره سو (زاغالان)

بر روی رودخانه بالخلودر اردبیل بنا شده است ۷ چشمه (دهانه) دارد و به دوره صفویه منسوب است و درسال‌های اخیر بوسیله (میرحمزه اردبیلی ننه‌کرانی» «متوفی بـه سال ۱۳۳۰ هـ . ق » تعمیر و بازسـازی شده است .

۲ - پل ججین[1] (داش کسن = سنك بر)

بر روی رودخانه بالخلو دراردبیل بنا شده است ۷ چشمه و به‌دوره صفویه تعلق دارد . پایه‌هـای آن سنگی و طاقها ضربی جناقی‌و با آجر ساخته شده است . ملاط ساختمان گچ و آهك میباشد .

۱ــ ججین : ده ، ازدهستان کلخوران بخش مرکزی شهرستان اردبیل ۱ ك باختر اردبیل ۱۲ ك . شوسه تبریز ــ اردبیل . فرهنك جغرافیائی ایران

۳ - پل ابراهیم آباد

بر رودخانه بالخلو در اردبیل بنا شده ۴ چشمه دارد و متعلق به دوره صفویه است مصالح ساختمانی : سنگ درپایه‌ها وآجر در طاقها با ملاط گچ واهك

۴ - پل یعقوبیه

(شکل ۱۸۵) برروی رودخانه بالخلو در اردبیل ساخته شده ۵چشمه دارد و به دوره صفویه منسوب است مصالح ساختمانی آن سنگ درپایه‌ها و آجر درطاقها

شکل ۱۸۵ پل یعقوبیه ودر کنار راست رودخانه وپل « درب ورودی» و گنبد حمام یعقوبیه دیده میشود .

۵ ـ پل سید آباد (پیرمادر)

بر رودخانه بالخلو ودر اردبیل قراردارد. به دوره صفویه منسوب و دارای مصالح ساختمانی سنك وآجر وملاط گچ وآهك میباشد.

۶ ـ پل سامیان

برروی رودخانه «قره‌سو» در ۱۵ کیلومتری اردبیل درمسیر شوسه اردبیل ـ گرمی قرار دارد ۶ چشمه دارد و به دوره صفویه منسوب است مصالح ساختمانی آن سنك درپایه‌ها وآجر درطاقها و میلها (منار) است. درکنار دهکده سامیان[۱] قرار دارد واز آن نام‌گرفته است. ۴ «میل» یا

شکل ۱۸۶ ـ پل سامیان وکوه سبلان (ساوالان)

۱ـ سامیـان د ـ د ده جزء دهستان کلخوران بخش مـرکزی شهرستان اردبیل ۱۵ ك. شمال اردبیل و ۳ ك به شوسه اردبیل ـ خیاو. فرهنگ جغرافیائی ایران

«مناره» درچهارگوشه آن قرارداشته ودراین منطقه مفهوم «مناره» (جای نور) را مدلل داشته و وظیفه راهنمایی مسافران را در شب‌ها و هوای طوفانی ونامساعد به سوی پل (تنها معبرمطمئن) برعهده داشته است

شکل ۱۸۷ — پل سامیان و دو «مناره» باقیمانده آن

۷ - پل کلخوران

برروی رودخانه‌کلخوران « به اصطلاح محل‌کهروان » در قریه کلخوران بناشده است. ۶چشمه «طاق» داردومصالح ساختمانی آن‌مختلف ازنقطه نظرزمان و شکل میباشد . باسنك تراشیده وگاهی سنك قبرهای قدیمی (منسوب به دوره سلجوقی تا ایلخانان مغول) و آجرهای مختلف

الشکل وسنگ باملاط گچ وآهك باسبك وسیاق معماری صفویه بناشده وسنك نبشته‌ای درزیرطاق وسط داردکـه موفق به قرایت آن به علـت جریان شدید بهاره رودخانه نشدم .

۸ - پل نیر

برروی رودخانه «نیر[1]» زده شده است . منسوب به دوره صفویـه بوده و ۴ طاق دارد تا چند سال پیش عبور و مرور مسافـرین (تبریز - اردبیل) از روی آن انجام میگرفت ولی امروزه درکنار آن پل عریض وجدیدی ساخته شده‌که پل قدیمی نیررا ازتحمل بارهای سنگین آزاد کرده و بقای آنرا تضمین نموده است .

۱- نیر نام یکی ازدهستانهای حومه اردبیل، ازشمال به‌دهستان «ایردموسی» واز جنوب به دهستان « ملایعقوب » ازخاور به‌دهستان «کورایم» از بـاختر بـه دهستان « اغمیون » محدودمیباشد . این دهستان در قسمت‌باختر اردبیل‌در کوهستان واقع شده و از ۳۳ آبادی تشکیل یافته ، مرکز این دهستان قصبه «نیر» وقراء مهم آن عبارتست از : سقزچی - یـامچی بـالا - نیلات - نجبق - ویرسه - بیچه‌میر - قره‌تپه - ایرنجی - ولدزاقرد - ساری قیه . بزرگانی مانند «احمدبن‌عثمان‌النریزی»و « ابوتراب عبدالباقی‌بن یوسف النریزی » ازین شهرك برخاسته‌اند . شهرك نیر در ۳۶ کیلومتری اردبیل برمسیر شوسه - تبریز - اردبیل واقع شده است

نیـر - بـه موجب نوشته بلاذری «نیر دیهی بود و کوشك کهنه و درهم شکسته‌ای داشت،مربن عمرموصلی طائی ، درآنجا فرود آمده و بنیاد نهاد پسرانش را درآن سکنی‌داد . سپس اینان‌کوشکهایی درآن قریه بناکرده به صورت شهـری در آوردند که به ظن قوی باید همین قریه نیرباشد . و بازار جابروان را بنیاد ←

۹ - پل الماس .

شکل ۱۸۸ - پل نیر

نهاده بزرگش ساختند »

خداوندان نریز- (نقل ازصفحه ۱۶۲ شهریاران گمنام احمد کسروی چاپ سوم تهران ۱۳۵۳) : ازاین خاندان نخست «مربن‌علی موصلی‌طائی» رامی‌شناسیم که بلاذری می نویسد بـه نریزکه دیهی بوده فرود آمده بـا پسران خود نشیمن گرفت . . . . .

از پسران «مربن‌علی» معروفست که یکی ازسرکشان آذربایجان بوده که در سال ۲۱۲ ه . ق . « محمد بن حمید طوسی » دستگیر ساخته بـه بغداد ←

۱۰ پل سرخ .

۱۱ - پل شهرچایی .

فرستاد . ولی او باردیگر به آذربایگان برگشته به‌حکمرانی خود پرداخته‌بود.چه ابن خرداد به درکتاب خودکه درسالهای ۲۳۰-۲۳۴ تألیف‌نموده اورا باز ، خداوند جابروان ونریز میخواند (جابروان یکی‌ازشهرهای کوچك آذربایگان بوده،یاقوت می‌نویسد که در نزدیکی نریز بوده ولی از همین بلاذری بر می آید که در کوده «نریز» و در نزدیکیهای اردبیل بوده است)

پسر «علی» ، عمر نامی که طبری وابن‌اثیردر سال ۲۶۰ می‌نگارد: خلیفه والی آذربایگانش ساخت .

پسر «عمر» « محمد » بوده که ابن‌اثیر در سال ۶۱ نام اورا بـرده حادثه والیگری آذربایگان وکشتن «علاء ازدی» را به نام او می‌نویسد .

یکی دیگر از سرکشان آذربایگان در ایـن زمانها «شکله» نامی بوده که «ابن‌خردادبه» اورا خداوندموغان می‌نگارد وبیش ازاین ازاو خبری‌نیست‌دیگری نیز «مهلهل» نام «تمیمی» بوده‌که «یعقوبی» می‌نویسد به آذربایگان چیره شده بود و«هاوون» «حرش» نامی را به والیگری‌آذربایگان وجنگ او فرستاد ، واودرجنگ با«حرش» شکست یافته بگریخت

تپه‌ها مزارات ـ قلعه‌ها ـ برج های باستانی حومه اردبیل

از میان آثار بالا فقط آنهایی که از ؛ ویژگیهایی برخوردارند نام برده میشود. چون به‌استثنای روستاهای‌مناطق‌جنگلی(که روستاهایش پراکنده هستند) در تمام سرزمین ایران روستاهـا حالت مجتمع دارند؛ اگرچه درکوهپایه‌ها (دور یا نزدیك رودخانه‌ها) یا دردشتها وجلگه‌های مسطح‌واقع شده‌باشند، به عللی‌مجتمع هستند وبرای حفظ‌حیات (انسانی یا حیوانی ونباتی) وتسلط برآبهای روان یا ساکن،گردهم آمده‌اند . از طرفی جامعه‌کشاورزی وابستگی به زمین‌دارد بنابراین‌کشاورز، ازآب و خاك جدا نشدنی‌بوده ودرهیچ‌حالی‌منطقه مسکونی‌خودرا ترك‌نکرده ودر صورت اجبارچند متر، یاحداکثرچند صدمتر جابجا شده است .

۱ـ ازاول درهمان نقطه که‌هستند قرارداشته‌اند ۲ـجابجا شده‌اند « دراینصورت مسکن قبلی به صورت یك تپه در جوار آن باقیمانده که اکثریت قابل توجهی داشته وبیش ازنصف روستاها دارای‌یك تپه‌باستانی است منتهامقداری‌ازآنها درطول‌تاریخ به مصرف زراعت‌رسیده‌ودرمزارع مستهلك‌گشته است » ۳ ـ به کلی ازبین رفته وبه صورت یك تپه باستانی

منفرد به جامانده که قابل توجه است. تپه‌های موجود اسامی محلی مختلفی پیدا کرده‌اند مانند: کول (خاکستر) - نقاره - منجوق - سومولکی (با - استخوان - دارای استخوان) - یانیق (سوخته) - به نام یك ایل - یك شخص - یك قریه - یك رنگ (قرمز - ساری = زرد - قرا[1]) یك سنگ (چخماق) گوور (گبر) - با نام مستعار (بوینی یوغون ...). وغیره

نارین قلعه:

مراد از نارین قلعه همه جا، قلعه کوچك - داخل قلعه - ارك شهر یا قلعه کوچك داخل شهر بوده است. ر. ك. به عالم آرای صفوی بکوشش یدالله شکری تهران ۱۳۵۰ صفحات: ۱۰۳ چهار هزار کس کشته شدند و محمد باسه هزار کس رفت به نارین قلعه رفت « در ورود شاه اسمعیل به میبد » و ۳۹۰: ... و سیصد کس قراماناو در بلخ مانده بودند که شب کشیك قلعه نارین رامی داشتند و ۴۰۱ ... « زنهار! این کار نکنی و اگر هرات را بگیرند، ما شش ماه دیگر نارین قلعه را می توانیم نگاه داشت وشاه زاده را از شر دشمن محافظت نمود تا مرشد کامل بیاید. » و ۵۱۵ ... شاطر راگفت: تو بازبرو به پیشواز خان و بگو درعقب نارین (قلعه) بیاید که خانه‌ماست ... و۵۳۶: ... شب دروازه قلعه‌راگشوده محمد زمان میرزا باسپاه داخل قلعه گردانیده و محمدی خان به نارین قلعه متحصن گردیده بعداز دوماه قلعه داری کس به خدمت محمد زمان میرزا فرستاده که: «حال قلعه تعلق به شما دارد مارا مرخص نمایدکه روانه شویم.»

۱- قرا = کارا دو معنی ۱- بزرگ - مانند (قرا یوسف - قرامحمد - قراچمن ودهها مثال در زبان آذری) ۲- سیاه در زبان آذری دارد

تپه باستانی « **نادر تپه‌سی = تپه نادر** » درکناررودخانه بالخلو وپل قدیمی‌دروازه اردبیل «کنارجاده اردبیل - تبریز» واقع‌شده ارتفاع تقریبی آن درحدود ۱۳ متراز زمینهای اطراف وجاده است ؛ شعاع تقریبی آن درحدود ۸۰ تا ۱۰۰ مترمیباشد . آثار موجـود در آن اغلب سفال های مختلف و مربوط به اوایل اشکانی میباشد . لایه هـای خیلی مشخص از همدیگر ندارد و اثری از آتش سوزی و نظایر آن‌دیده نمی‌شود . ولی بمقدار زیاد سفال‌های دوره اشکانی وساسانی دیده میشود .

۱ ـ تپه باستانی **سرقین** در قریـه « سـرقین » (ده از دهستان ایردموسی[۱] بخش مرکزی اردبیل ۲۰ک باختراردبیل ۶کیلومتر به شوسه اردبیل تبریز ازقهوخانه قشلاق . واقع شده است)

۲ ـ قبور باستانی در مزارع «سرقین» - این گورستان به صورت محوطه مدور سنگ چین (به قطردر حدود ۳۷ متر) و مربوط بادوار قبل از « اورارتو » درمزارع **سرقین** واقـع شده است . نظیر این نـوع گورستانها دراتلال مقابل« سنگ نبشته » میخی اورارتی سقندل (به قطر ۹ متر) وجود دارد .

۳ـ تپه « آق امام » درقریه **«انشگاه»** از دهستان ایردموسی ۸

۱ـ ایرد موسی نام یکـی از دهستانهای حومـه شهرستان اردبیل . این دهستان در قسمت باختراردبیل درکوهستان واقع ودارای‌آب‌وهوای معتدل وسالم وآب مشروبی آن از رودخانه‌بوده واز ۳۲ آبادی تشکیل شده؛ مرکز این دهستان ده « ایردموسی » است و قراء مهم آن عبارتست از : پیرالغیر - اندرآب - لوزان انشگاه - دورآباد - شمس‌آباد .

شکل ۱۸۹ ـ تپه باستانی نادر در دروازه اردبیل ، ضلع غربی تپه

شکل ۱۹۰ ـ ضلع شمال شرقی تپه نادر و محلهایکه خاك برداری جهت زراعت شده است

کیلومتری باختراردبیل - ۸کیلومتری شوسه اردبیل[1] - تبریز

۴- اتشکده «آذر فریق» (به قول مورخین) درقریه «اتشکاه[2]» ازدهستان ایردموسی بخش مرکزی شهرستان اردبیل ۱۸ك باختراردبیل ۸کیلومتری شوسه اردبیل - تبریز

۵ - دخمه سنگی در «ویندکلخوران[3]» ـدر۲ کیلومتری شمالغرب قریه«ویندکلخوران» تپه مرتفع رسوبی وجود داردکه ضلع جنوبی آن «ازفرسایش بستررودخانه بالخلو» بصورت دیواره مرتفعی درآمده .ودر ارتفاع تقریبی ۵۰ مترازبستر«بالخلوچای» برسینه آن یك دخمه‌سنگی با «درب ورودی» و اطاقك جالب توجهی‌کنده شده است. درشکل ۱۹۱ دیواره تپه مزبور ودخمه ودر پایین آن بستر فعلی رودخانه بالخلو دیده میشود . از پیچ وخم های موجود در بدنه‌کوه به محوطه فرسوده مقابـل «درب» دخمه میتوان رسید . دروازه یا درب دخمه به عرض یکمتـر در استانه) وارتفاع ۱/۲۳ متر و قطرتقریبی۷۰ سانتیمتر . تعبیه شده است درگاهی درشکل ۱۹۲ دیده میشود .

داخـل دخمه فضایی است به شکل یك هرم مثلث القاعده ناقص وطول - اضلاع قاعده هرم یاکف دخمه بقرار زیراست. ضلع - فراگیرنده

۱-۲- ر . ك . فرهنگ جغرافیایی ایران

۳- ویندکلخوران - ده ازدهستان ایردموسی بخش‌مرکزی شهرستان‌اردبیل ۱۷ك . باختراردبیل ۳ك . شوسه تبریز اردبیل فرهنگ جغرافیایی ایران

شکل ۱۹۱ ـ دخمه سنگی« ویندکلخوران» بستر رودخانه
بالخلو درپای آن دیده میشود .

«درب‌ورودی» ۰/۷۰ متر ضلع شرقی ۳متر وضلع غربی ۳/۸متر . زاویهٔ شرقی درگاه نزدیك به قائمه وحاده‌ترین زاویه، زاویه شمالی است .

بلندترین ارتفاع دخمه درست در پشت استانه دروازه ، یعنی

شکل ۱۹۲ ـ دروازه دخمه سنگی «ویند کلخوران»

جاییکه تازه وارد قدم دردخمه میگذارد، قرار دارد و ۱٫۸ متراست.

درکنج غربی، برضلع‌غربی (گوشه‌جنوبغربی‌دخمه) تصویری برسنك نقر شده‌که درشکل ۱۹۳ دیده میشود این تصویر که حالت‌کلی یك مثلث را دارد عبارتست از حاشیه‌ای جناقی به طول ۱٫۲۶ مترضلع راست مثلث و

شکل ۱۹۳ – تصویر منقور بر کنج غربی دخمه سنگی در دیوار

۱٫۰۶ مترضلع غربی وقاعده آن ۰٫۹۶ مترمیباشد

درداخل آن مثلث کوچکتری با اضلاعی به‌ابعادزیر کنده شده‌قاعده ۵۵ سانتیمترضلع شرقی ۸۵ سانتیمتروضلع غربی ۷۵ سانتیمتردر داخل آن‌تصویری «دکوراتیو» آدمی‌باسری نزدیك‌به شکل مثلث‌ودست وپاو بدنی که محیط در مثلث است وقالب‌گیری شده در آن نقرشده‌است . درحاشیه

حروفی کنده شده ولی قسمت عمده آن ازبین رفته است .

منازل سنگی در دل کوه در «ویند کلخوران» ـ درپشت شمالی این کوه که شیب ملایمی داشته واز توده‌قطور سنگهای رسوبی نرم تشکیل یافته است مساکنی درکـف گردنـه بین دوتپه (شکل ۱۹۵) مـرکب از

شکل ۱۹۴ منظره قریه «وینند کلخوران» که بستررودخانه بالخلو وقریه ویند کلخوران از داخل دخمه دیده می‌شود

شکل ۱۹۵ ـ خانه‌ای مرکب از چندین فضا با طاقچه‌ها و درگاهیهای مختلف درگردنه بین دوتپه درقریه «ویندکلخوران»

اطاقهای مختلف کنده شده است. سقف این اطاقها اغلب ریخته واز بین رفته است ولی در ورودی آن در «دیوارجنوبی» و دیواره‌های مختلف آن باقی است.

همچنین درپشته شمالی کوه رسوبی قریه «ویندکلخوران» خانه‌های بزرگ منظم و متعددی ساخته شده است. اغلب آنها بشکل هرم مربع-القاعده است. که دیوارهای آن در ازاره عمود بر قاعده وبالاتر ازآن به صورت یك هرم کامل با یك روزنه «نورگیروهواگیر» در راس آن درآمده‌است

شکل ۱۹۶ ـ یکی‌ازخانه‌های بزرگ تعبیه شده درپشته شمالی کوه رسوبی قریه «ویندکلخوران» نورطبیعی وکافی که امکان عکاسی بدون استفاده ازنور مصنوعی بوجود آورده است .

درشکل۱۹۶ یکی ازاین منازل بزرگ با فضای‌کافی‌و نور زیادی‌که امکان عکس‌برداری بدون استفاده ازنورمصنوعی‌بوجودآورده است .دیده‌میشود

درداخل وخارج این خانه‌ها وبرسطح شمالی و شرقی تپه و دو قطعه از مزارع شرقی ومجاور آن سفالهایی جمع آوری شد که دارای مشخصات زیراست :

۱ـ سفال نخودی مایل به قهوه‌ای روشن ، با لعاب نباتی برنگ قهوه‌ای روشن .

۲ـ سفال نخودی بدون لعاب (لبه‌به داخل برگشته) وسه نوار

درخارج لبه، باخمیر نرم .

۳ـ سفال قهوه‌ای روشن بالعاب گیاهی برنگ قرمز آجری به‌شکل خمره‌های کروی بالبه‌های مختلف (لبه به داخل یا به خارج برگشته)

۴ـ سفال سیاه رنگ ازگل خشن ماسه‌دار مهره‌خورده

۵ـ سفال لعابدار بالعاب سبز و نقوش فرورفته (کنده‌کاری شده‌از خود سفال)

۶ـ سفالهای لعابدار کشك لبویی

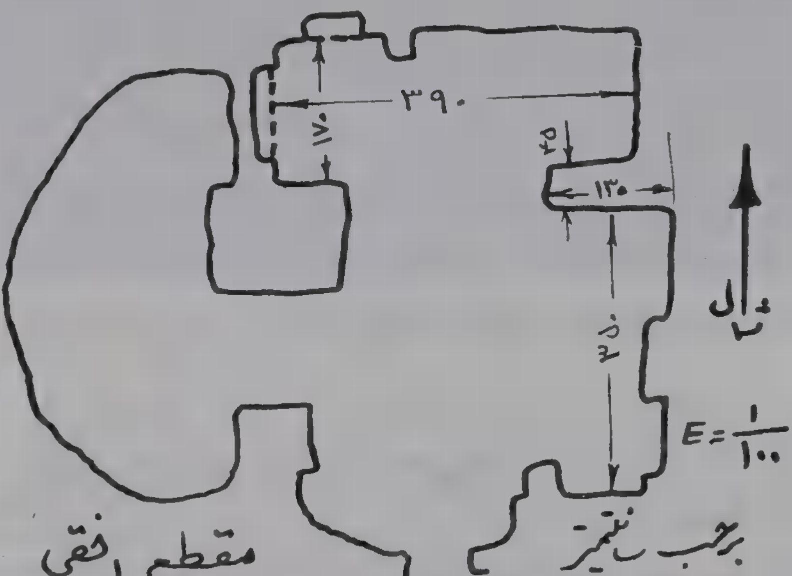
۷ـ سفال لعابدار بالعاب آبی شفاف (دوره اشکانی)

۸ـ یك قطعه سنك مستطیل از جنس خارای سبز قهوه‌ای بلوردار به ابعاد ۲ × ۶٫۵ × ۱۱ سانتیمتر با رویه صاف و سیاه شده از صیقل جسمی دیگر .

آثار تاریخی و تپه‌های باستانی دهستان دیجوجین

ـ گوور تپه‌سی (تپه گبر) درقریه باروق ازدهستان دیجوجین[1] بخش مرکزی شهرستان اردبیل ۱۰ کیلومتری باختر اردبیل و ۶ کیلومتری شوسه مشکین شهر اردبیل

ـ گوور تپه‌سی (تپه گبر) در قریه‌شهره‌ور ازدهستان دیجوجین بخش مرکزی شهرستان اردبیل ۱۲ کیلومتری شمال اردبیل ۵ کیلومتری شوسه اردبیل خیاو

مربوط به شکل ۱۹۵ صفحه ۳۳۴ مقطع افقی خانه‌های سنگی ویند کلخوران

۱ــ دیجوجین نام یکی ازدهستانهای ۶گانه بخش مرکزی شهرستان اردبیل . درشمال باختری اردبیل دردامنه ارتفاعات سبلان واقع شده، کوهستانی و ییلاقی وآب و هوای سالم دارد . آب از رودخانه‌های محلی و چشمه سارها محصولات عمده‌اش غلات وحبوبات وصیفی کاری شغل ساکنین دهستان زراعت وگله‌داری واز ۳۷ آبادی بزرك وکوچك تشکیل وقراء مهم آن : شیخ احمد ـ ابربکوه ـ روئین درق ـ شهره‌ور قنسول کندی ــ خیارك ــ مجنده ــ قلعه جوق میباشد . فرهنگ جغرافیایی ایران

اولی تپه‌سی (تپه‌اولی) درقریه جبه‌دار ـ از دهستان کلخوران[1] بخش مرکزی شهرستان اردبیل، ۱۰ کیلومتری شمال باختری اردبیل ۵ کیلومتری شوسه اردبیل مشگین شهر .

« کرکرق = کرکق تپه » (تپه کرکق) درقریه کرکق ازدهستان کلخوران ۱۲ کیلومتری شمال خاوری اردبیل ۲ کیلومتری شوسه آستارا اردبیل .

نارنج تپه (تپه نارنج) درنزدیکی سامیان، ازدهستان کلخوران، ۱۵ کیلومتری شمال اردبیل . ۳ کیلومتری شوسه اردبیل خیاو، این تپه در کنار یکی از شعبات رودخانه قره سو واقع شده و به وسیله طغیانها و سیلابهای بهاره آن کنده شده و بیش ازیك چهارم آن از بین رفته است تپه ایست بزرگ به شعاع تقریبی ۸۰ متر و ارتفاع تقریبی ۲۰ متر از زمینهای اطراف میباشد . (شکل ۱۹۷ ـ ۱۹۸) سفالهای موجود به هزاره اول ق . م. منسوب است .

قبور باستانی در « شام اسبی » ـ ده از دهستان کلخوران جنوب اردبیل درمسیرشوسه تبریز اردبیل . در این قریه سلطانعلی برادر

---

۱ ـ کلخوران نام یکی از دهستانهای بخش حومه شهرستان اردبیل . در شمال اردبیل واقع ازشمال به بخش نمین ازجنوب بدهستان کورائیم ازخاور بدهستان هیر وبخش نمین ازباختر بدهستان مشگین خاوری . موقعیت طبیعی آن کوهستانی وجلگه، معتدل و آب آن از رودخانه ورنیاب « ده از دهستان ایردموسی » وچشمه سارها تامین میگردد . قراء واقعه درجلگه دارای راه ارابه رو « امروزه همه قراء جاده ماشین رو دارد » و بقیه راه مالرو می‌باشد . از ۶۱ آبادی بزرگ و کوچك تشکیل یافته قراء مهم آن عبارتند از کلخوران (مرکزدهستان) ـ صومعه ـ کرجان میرنی ـ سامیان ـ آغجه کنار ـ نیار ـ انزاب می‌باشد . فرهنگ جغرافیایی ایران

شکل ۱۹۷ ــ قسمتی‌از دیواره نارنج تپه مشرف به رودخانه ورنیاب

شاه اسمعیل‌صفوی بدست قشون سلطان رستم آق قویونلو کشته شد و شاه اسمعیل‌در اردبیل‌مخفی وبعدبه‌گیلان پناهنده شد وتا زمان‌قیام درلاهیجان مخفی بود . در قبرستان ایــن دهکده سنگ قبرهای صندوقی از سنك رسوبی، آجری رنگ ، به مقدار قابل توجهی وجود دارد و منسوب به قرون‌ششم تا هشتم هجری قمری میباشد. ر . ك . (شکل ۱۱۷) صفحه۲۲۴

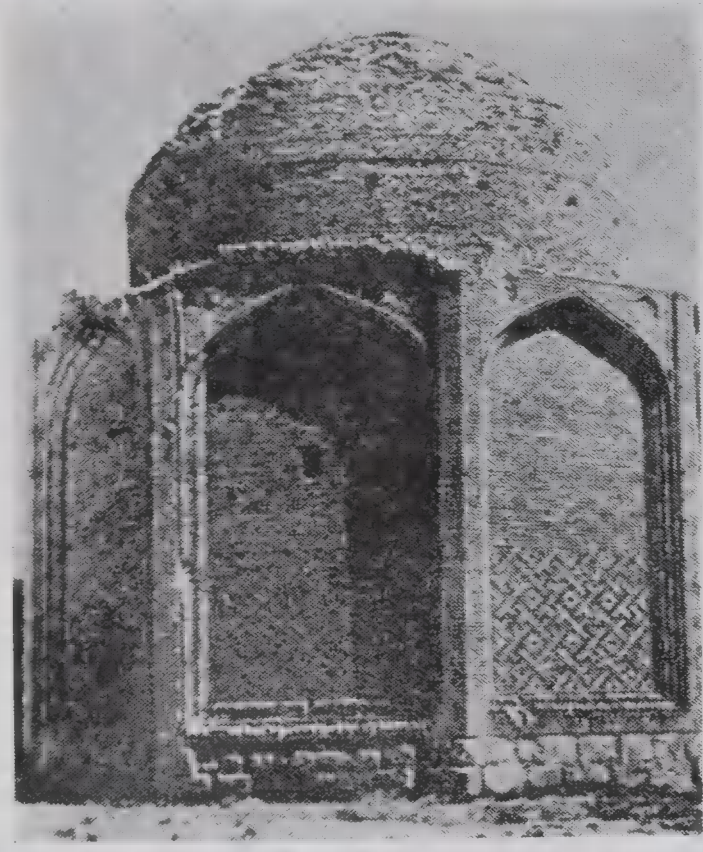
برج « شاطر گنبدی = گنبد شاطر » ــ برج مزبور در قریه، صومعه ۸/۵ کیلومتری اردبیل«راه اردبیل به مشکین‌شهر» دریك چمن وسیع گسترده بنا شده است . (درحوالی برج به فواصل مختلف تپه‌های

شکل ۱۹۸ ــ دیواره‌ای ازنارنج تپه

باستانی قراردارد ؛ البته اغلب آنها مربوط بـه ادوار پیش از اسلام بـه ویژه اشکانی است .) دو برج دیگر با همین مشخصـات و خصـوصیات ساختمانی نزدیك به آن ومعاصر آن وجود دارد: اول مقبره چلبی اوغلو در سلطانیه « کـه در ربع اول قـرن هشتم هـ . ق . سـاخته شده است

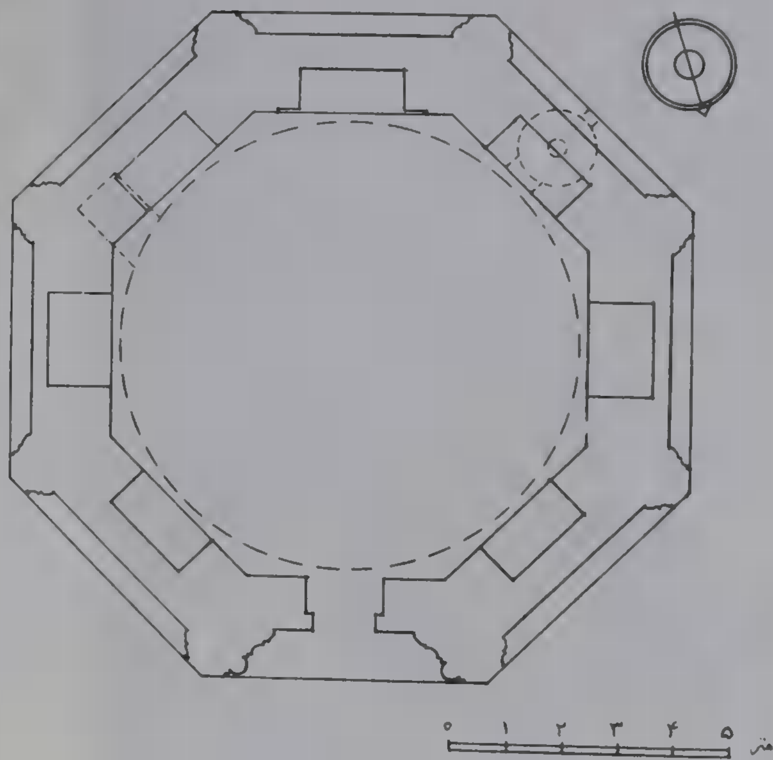
عکس[۱] «وپلان. الف . ب . ج . دوم ـ بنای امامزاده جعفردر اصفهان که چند سال بعداز مقبره چلبی اوغلو ساخته شده و کاملا مشابه آنست عکس[۲] وپلان د . ه . و . خصوصیات ساختمانی هرسه بنا به شرح زیراست.

الف ـ مقبره چلبی اوغلو ـ سلطانیه

۱ـ عکس ۱۶۹ وپلان ۴۸ و ۴۹ و صفحه ۱۸۵ ازکتاب معارف اسلامی تهران ۱۳۴۶

۲ـ عکس ۱۴۴ وپلان ۳۵ و ۳۸ و صفحه ۱۷۳ ازکتاب معارف اسلامی تهران ۱۳۴۶

ب ـ مقطع افقی مقبره چلبی اوغلو ـ سلطانیه

۱ ـ در هر سه بنا سنگ تراش ، به سبک معماری مخصوص آذربایجان « رسوبی به رنگهای سبزخاکستری و کرم » بکار رفته است

۲ ـ تغییر در نقشه و تزیینات ساختمان درهرسه بنا مشهوداست .

۳ـ مقاطع هرسه بنا باهم مشابه است .

۴ـ تزیینات آجری : قالبی ـ رنك ـ نوع آجرچینی ـ بندکشی مشابه هم است .

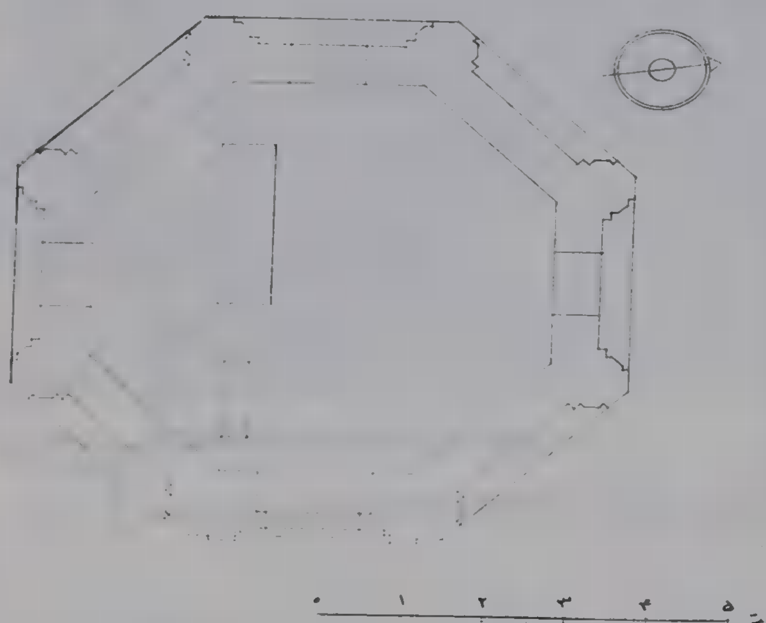
۵ـ نمای خارجی : ازاره ازسنك تراش به ارتفاع ۱/۲ مترازاره چلبی اوغلو سلطانیه - ۱/۵ مترگنبد شاطر اردبیل =۱/۲ ازاره‌متر بنای « امامزاده جعفر» اصفهان .

۶ـ نغول فرورفته درسطوح جالبی بناو قرنیس آجری آنها .

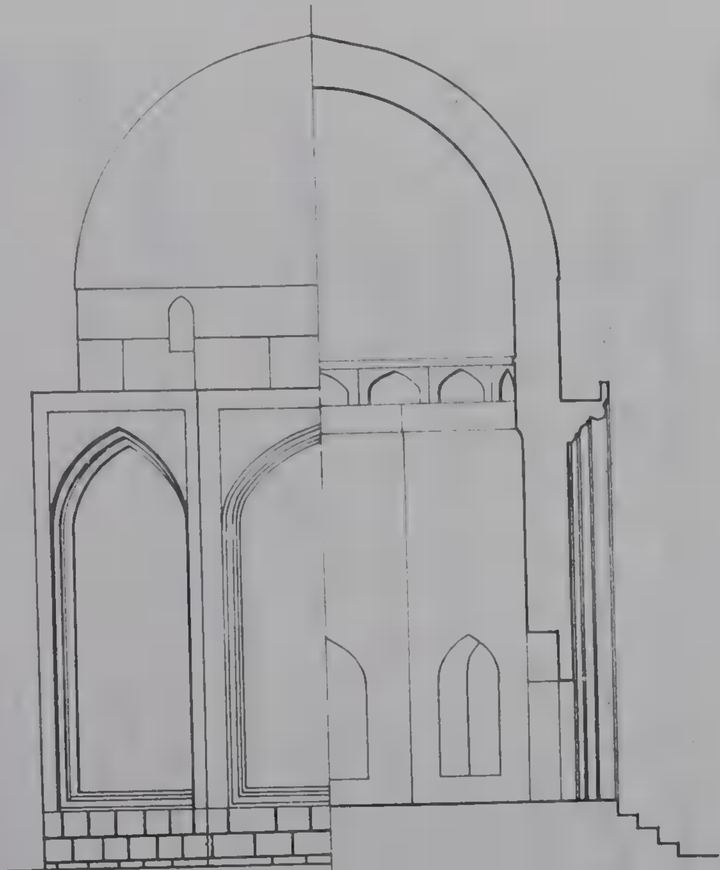
۷ـ تزیینات در «آجرچینی» واستعمال آجرقالبی .

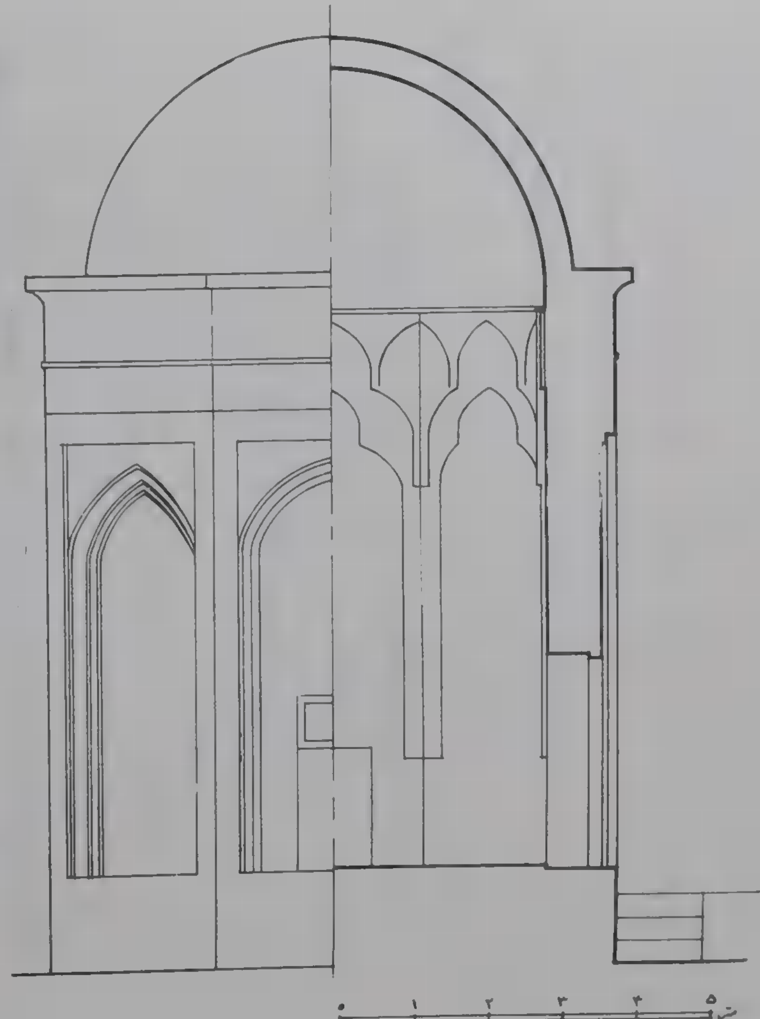
۸ـ شکل بناها - « استوانه یا چند ضلعی» ساخته شده و برروی آن پوشش تزیینی آجری تعبیه شده است .

مقبره چلبی اوغلو ۸ ضلعی داخل - پوشش ۸ ضلعی تزیینی
امامزاده جعفر اصفهان ۸ ضلعی‌داخل - پوشش ۸ ضلعی تزیینی
برج شاطرگنبداردبیل‌استوانه داخلی- پوشش۱۰ ضلعی تزیینی‌شکل۱۹۹

▪ ـ مقطع افقی امامزاده جعفر - اصفهان

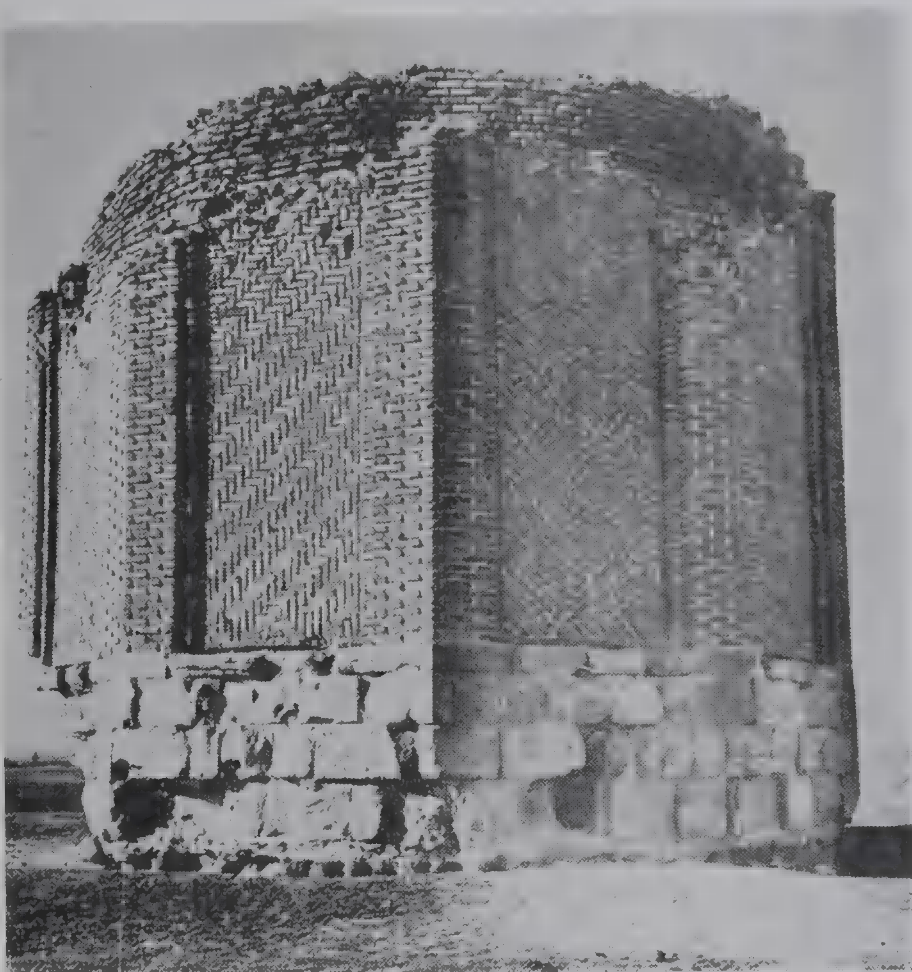
ج ـ مقطع عمودی مقبره چلبی اوغلو ـ سلطانیه

← و ـ مقطع عمودی امامزاده جعفر ـ اصفهان

د ـ مقبره امامزاده جعفر ـ اصفهان

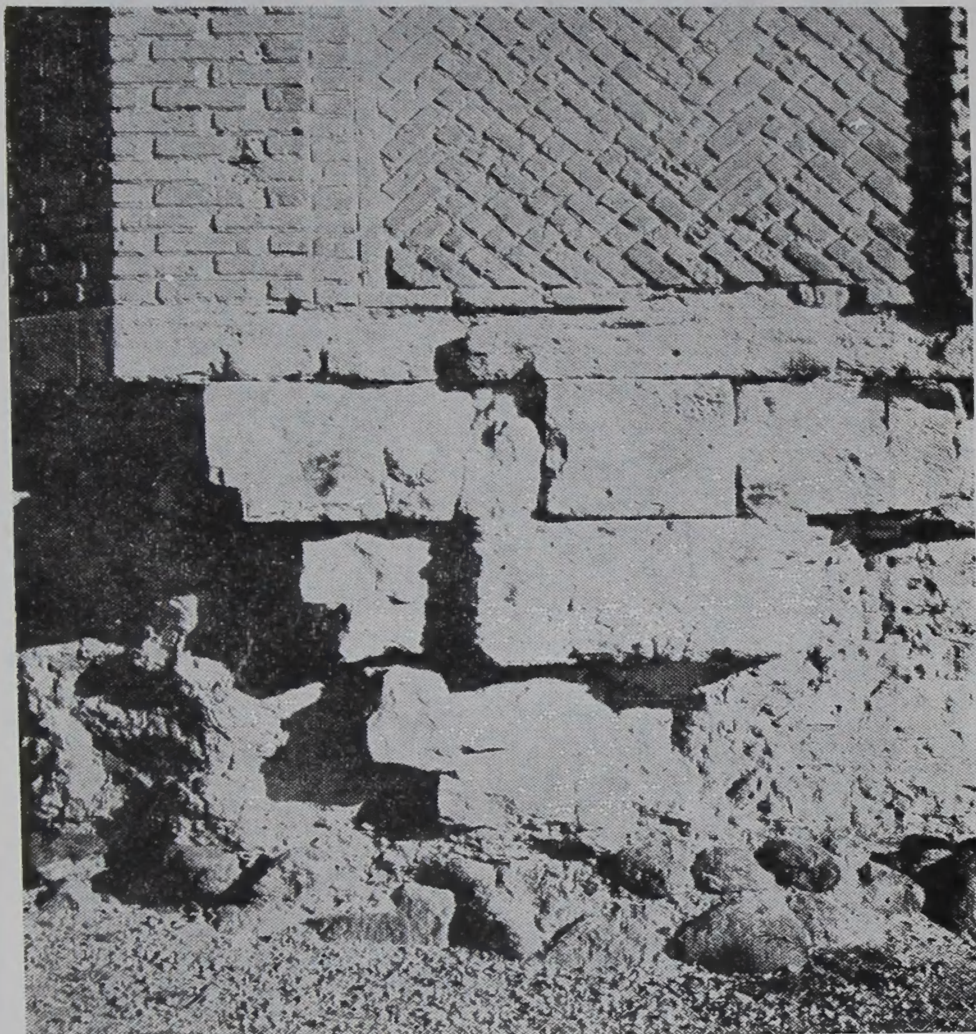
۱ـ ر . ك معماری اسلامی ایران ، دونالدن ویلبر ، ترجمه ، دکتر عبدالله
فریار ۱۳۴۶ وپاورقی صفحه ۳۴۱ نیز به متن بالا اصلاح میشود

شکل ۱۹۹ ــ برج شاطر گنبدی درقریه صومعه اردبیل

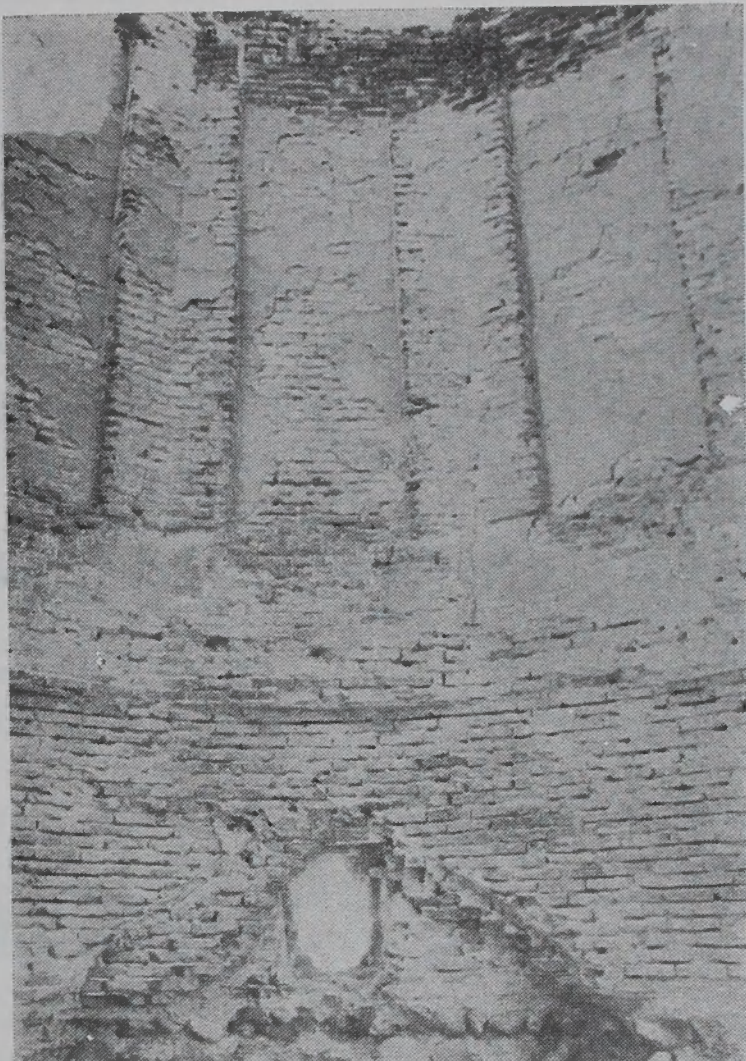
۹ـ نمای داخلی. درگاهیها سنگ نراشیده ـ کف از قطعات سنگ لاشه که در ملاط اهك فرورفته است .

برج آجری «گنبد شاطر» اردبیل ابعاد زیر را دارد: طول هرضلع ۲٫۶۳ متر، قطر بنا «راس‌های متقابل خارجی» در حدود ۷ متر . ازاره سنگی بر روی کف بنا «که ازملاط اهکی وسنگ لاشه ساخته شده» مبتنی

شکل ۲۰۰ ــ یکی از اضلاع برج « شاطر گنبدی » و نوع آجرچینی جناقی آن

وازچهار ردیف سنك رسوبی نخودی رنك مرکب است؛ ۱/۵ متر ارتفاع دارد ؛ ۳ ردیف اول « زیرین » عریض و ردیف چهارم « بالایی »که حکم حاشیه « ازاره» داردکم عرض و۲۲ سانتیمتر میباشد وبقیه بترتیب « ازبالا به‌پایین»۳۸ سانتیمتر ۴۰ سانتیمتر و۵۰ سانتیمتر میباشد(شکل۱۹۹و۲۰۰)

شکل ۲۰۱ ـ نمای داخلی برج شاطر گنبدی

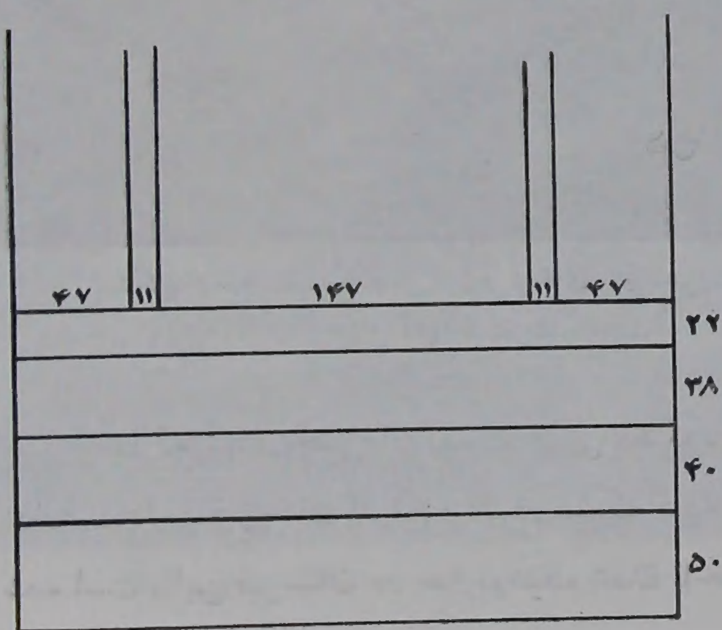
برروی ازاره سنگی، سطوح جانبی، ازآجر قرمز نهاده شده و جرزهایی به عرض ۴۷ سانتیمتر و قرنیس ۱۱ سانتیمتری و نغول ۱۴۷ سانتیمتری دارد. جرزها دو وجهی وبا آجرچینی افقی تعبیه شده؛ ولی متن نغولها به صورمختلف آجرچینی شده؛ و اغلب از جناقیهای منتظم وغیرمنتظم ودر امتدادهای مختلف ساخته شده است ابعادآجر به کاررفته

در داخل وخارج بنا مختلف است ، نمای خارجـی « روکار » ۸/۵×۲۲ سانتیمتر و داخل بنا ۸/۵×۲۴ سانتیمتر . شکل۲۰۲

سطوح جانبی وعوارض آن به شرح زیر است :

« درب بنا » درضلع شرقی ودر سطوح مجاور آن در ارتفاع ۲/۶ متر از ازاره و ۴/۱ متر» ازکف خارجی بنا، قاب آجری نیمدایره(باقیمانده ازکتیبه دایره بامتن گچی که هیچ اثری ازخودکتیبه باقی نمانده است) میشود . « در ورودی » درارتفاعی بالاتر ازکف خارجی بنا قرار داشته و به نظرمیآیدکه‌چندین‌پله داشته وتا بالای ازاره بالا میرفته چون ارتفاع درگاهی از ازاره ۲ مترمیباشد واستانه درب و رودی بر بالای ازاره قرار داشته است. ولازم بود ۵ پله «۳۰ سانتیمتری» یا ۶ پله « ۲۵ سانتیمتری ارتباط خارج بنارا با داخل آن برقرار سازد .

« درب ورودی» بنا درضلع شرقی‌بنا واقع شده است. شهراردبیل درشرق وکوه سبلان در غرب ، قریه صومعه‌در شمال واغمیان درجنوب حدود اربعه برج را تشکیل میدهند .

شکل ۲۰۲ ـ نقشه یکی‌از ضلعهای‌گنبد(شاطر گنبدی)

با مقایس $\frac{۱}{۴۰}$

گورستان تاریخی کرجان «کرگان» ـ

ده از دهستان کلخوران بخش مرکزی شهرستان اردبیل ۹ ك شمال باختر اردبیل ـ ۴ ك شوسه اردبیل خیاو ـ ر . ك. به فرهنك جغرافیایی ایران. دهکده ایست که دریك جلگه وسیع با ارتفاعات محدود واقع‌شده است . (شکل ۲۰۳)

شکل ۲۰۳ ـ دهکده کرگان و تپه‌های کوتاهی که دهکده برروی آنها مستقرشده است

در زمینهای چمن‌زار قسمت غربی دهکده قبرستانی تاریخی‌قرار دارد . دراین قبرستان انواع و اقسام سنگ قبرها برروی قبور نهاده شده است . این قبرستان در حال‌پوشیده شدن باخاك و چمن میباشد . در